

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV

Ročník VIII

1972

Řídí Karel Rychtařík s redakční radou

Adresa redakce: Praha 1 -- Staré Město, Jilská 1. Telefon 249-391

16

ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd

PE 4584

STATI

čís. str.

Anufrijev E. A.: Osobnost v podmínkách vědeckotechnické revoluce za socialismu	6	598
Bartek K.: Sociální plánování a jeho perspektiva	6	603
Bártová E.: Postoje k problému ženy a rodiny	1	44
Čech V.: Ideologické aspekty sociologie podniku v kapitalistickém světě	1	22
Čech V.: Sociologie ve vědeckém řízení a organizaci práce v podnicích	5	505
Filipcová B. - Filipec J. - Jaroszewski T.: Různoběžky způsobu života	3	227
Fišerová V.: Rodina — pospolitost volné chvíle?	3	316
Formánek M.: Sociologie a vlastnictví	5	478
Houška J. - Tlustý V.: Třídní charakter sociální struktury a stratifikační teorie	1	7
Houška J.: K přístupům marxistické sociologie k analýze socialistické struktury	5	494
Houška J.: Komplementarita společenského a psychického a psychologický redukcionismus v sociologii	6	590
Hronský F.: K poňatiu výskumu socialistického způsobu života a jeho vztahu k výskumu životnej úrovně	3	240
Hrůza I.: K marxisticko-leninskému pojetí socialistické dělnické třídy	4	382
Hrzal L. - Popov, S. I.: Teorie sociální struktury a strukturální funkční analýza	4	353
Huláková M.: Vzdělání a kulturní aspekty sociální mobility z hlediska mezinárodního srovnání	2	148
Huláková M.: Teoretické problémy volného času	3	309
Charvát F.: Sociální struktura jako předmět sociologické komparace	2	120
Kahuda F.: Postavení mládeže v socialistické společnosti	4	393
Kloskowska A.: Předvídání a plánování kulturního rozvoje a proměnné kulturních distancí a mezer	3	300
Manz G.: Životní úroveň obyvatelstva ve vztahu k socialistickému životnímu způsobu	3	291
Míček M.: Jediný odpovědný vedoucí, nebo kolektivní vedení?	1	35
Míček M.: Unifikace nebo diferenciacie formálních organizačních struktur institucí různého typu?	4	403
Mrkosová M.: Některé aspekty volného času v sociologickém výzkumu osobnosti učitele	3	325
Nováková E.: Hodnotový žebříček dospívajících jako statický a dynamický jev	1	62
Patrušev V. D.: Sociálně ekonomické problémy volného času za socialismu	4	414
Pomaizl K.: Poznámky k analýze struktury světové socialistické soustavy	4	369
Pomaizl K.: Velké historické vítězství socialismu	6	561
Puršová J.: Sociologie výchovy a vzdělání	2	157
Ronisová O.: Několik úvah k problematice společenského formování socialistického životního stylu a jeho podmínek	3	261
Rychtařík K.: Historický materialismus a marxistická sociologie	5	465
Siciński A.: Perspektivy přeměn životního stylu v Polsku	3	282
Širácký A.: K problematice teorie a metodologie v sůvise so sociálnou (triednou) štruktúrou socializmu	2	113
Somerville J.: Vztah Leninova principu stranickosti k sociologické metodě	1	1
Tichomirov N. - Gordon L. - Klopov E.: Výzkum způsobu života dělníků a některé otázky sociálního plánování	3	272
Urbánek E.: Sociální stratifikace v pojetí T. Parsonse	2	128
Urbánek E.: Koncepce „konce ideologie“ jako nová ideologie	6	575
Večerník J.: K problémům konceptualizace socialistického životního stylu	3	249
Zich F.: Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii	2	140

149 81/73

<i>Fabian F.</i> : Příspěvek k marxistickému hodnocení významu matematiky v teorii poznání	1	81
<i>Havlík R.</i> - <i>Holda D.</i> : Poznámka k některým vědeckoorganizačním problémům aplikovaného sociologického výzkumu v národním hospodářství	6	637
<i>Holda D.</i> - <i>Tošovský J.</i> : Diskriminační analýza	4	436
<i>Illner M.</i> : Poznámka k pojetí měření v sociologii	5	515
<i>Josiško M.</i> : Sociologie a matematika	6	610
<i>Kahuda F.</i> : Měřit i porovnávat ve společenských vědách	1	72
<i>Kára K.</i> - <i>Řehák J.</i> : Příspěvek k metodologii mezinárodních komparativních výzkumů	2	183
<i>Renc Z.</i> : Průzkum uchazečů o studium na matematicko-fyzikální fakultě UK	5	527
<i>Řehák J.</i> : K současnému stavu naší sociologické metodologie a k některým potřebám výzkumu volného času	3	333
<i>Řehák J.</i> : K pojmu znak v sociologii	6	615
<i>Soukup M.</i> - <i>Hurtová M.</i> - <i>Illner M.</i> - <i>Řehák J.</i> - <i>Vodáková A.</i> : Metodologické problémy mezinárodní komparace sociologických dat	2	174
<i>Vodáková A.</i> : Kategorie validity	4	425
<i>Vodáková A.</i> : Kritéria validity	6	626
<i>Voronov J. P.</i> : Oblastní výběrová šetření v sociologii	2	170

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

<i>Bestužev-Lada I. V.</i> : Okno v budoušceje. Sovremennyye problemy socialnogo prognozirovaniya (Soudobé problémy sociálního prognózování) (Míček M.)	6	642
<i>Blinova E. P.</i> : Socialno-ekonomičeskoje položenije trudaščichsja ženščin v Italii (Sociálně ekonomické postavení žen v Itálii) (Bauerová J.)	6	644
<i>Dautov T. M.</i> : Ličnosť kak sociologičeskaja problema (Osobnost jako sociologický problém) (Freiová E.)	6	658
<i>Drobiževa L. M.</i> : Istoriija i sociologija (Historie a sociologie) (Bláha K.)	6	653
Dvě čítanky ze sociologie práva (Cepl J.)	1	91
<i>Ferge Z.</i> : Társadalmunk rétegezödése. Elvek és tények (Rozvrstvení naší společnosti. Principy a fakta) (Kalinová B.)	2	195
<i>Goffman E.</i> : Asylums (Keslová V.)	1	96
<i>Grušin B. A.</i> : Mněnija o mire i mir mněnij (Mínění o světě a svět mínění) (Vacek L.)	5	542
<i>Gvišiani D. M.</i> : Organizacija i upravlenije. Sociologičeskij analiz buržuaznyh teorij (Organizace a řízení. Sociologická analýza buržoazních teorií) (Havlová J.)	4	448
<i>Janoušek J.</i> - <i>Bokorová V. a kol.</i> : Motivace a civilizační proměny (Vláčil J.)	6	651
<i>Jasińska M.</i> : Młodociane prostytutki (Mladé prostitutky) (Vítek K.)	6	661
<i>Katriak M.</i> : Metodologické zásady sociologického výzkumu (Hájek M.)	1	85
<i>Kish L.</i> : Survey Sampling (Výběrová šetření) (Řehák J.)	1	94
Modelirovanije socialnyh processov (Modelování sociálních procesů) (Hurtová M.)	2	193
<i>Obzina J.</i> : K leninskému pojetí politiky (Rohan R.)	5	541
<i>Ošavkov Ž.</i> : Sociologijata kato nauka (Sociologie jako věda) (Pecka E.)	4	446
<i>Pičugin P. V.</i> : Mesto i rol politiki v razvitii sovet'skogo obščestva (Místo a úloha politiky v rozvoji sovětské společnosti) (Bláha K.)	5	544
<i>Popov G. Ch.</i> (red.): Metody upravlenija socialističeskim proizvodstvom (Metody řízení socialistické výroby) (Kohout J.)	6	641
Socialnaja struktura naselenija Sibiri (Sociální struktura obyvatelstva Sibíře) (Zich F.)	1	87
Socialnaja sreda, obraz žizni i starenija (Sociální prostředí, způsob života a stárnutí) (Heroldová J.)	1	89
Sociologičeskije i ekonomičeskije problemy obrazovanija (Sociologické a ekonomické problémy vzdělání) (Puršová J.)	6	655
<i>Suprun P.</i> : Efektyvnisť vykorystannja bjudžeta času (Účinnost využívání časového rozpočtu) (Savický I.)	3	346
<i>Uledov A. K.</i> : Struktura obščestvennogo soznaniija. Teoretiko-sociologičeskoje issledovanie (Struktura společenského vědomí) (Manová M.)	6	647
<i>Vaněk A.</i> : Příznaky krize manželské rodiny (Kohout J.)	4	445
<i>Večerník J.</i> : Problémy sociologie spotřeby (Petrusek M.)	3	345

Bártová E.: Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury	2	197
Cech V.: Konference o úloze věd o člověku v komplexní socialistické racionalizaci	4	458
Československá sociologická společnost v letech 1970—1971	1	98
Foret M.: K problematice tvorby programů pro statistické vyhodnocení sociologických dat	2	212
Havlík R. - Prudký L.: Aplikovaná sociologie ve stavebnictví	2	209
Hodek A.: Dvacet let Československé akademie věd	6	665
Hübschmannová M.: Základní díla romistické literatury	5	553
Kára K.: Informace o společném zasedání Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV a Vědeckého kolegia filosofie a sociologie SAV	5	550
Kohout J.: Zpráva o I. konferenci marxistických průmyslových sociologů, konané v Liblicích 22.—25. 11. 1971	2	202
Kohout J. - Kolář J.: Pohled na sociologii průmyslu v socialistických zemích	4	460
Lišková L.: Celostátní seminář o sociálním plánování	2	204
Mošner O.: Sympóziu o aktuálních teoreticko-politických otázkách boja proti súdobému antikomunizmu	4	456
Musil J. V.: Berelsonovo vymezení obsahové analýzy jako metody	2	214
Paškov A. S. - Dmitrijev A. V. - Širajev B. A.: Ke komplexnímu přístupu ke zkoumání sociálních jevů	1	104
Perknerová J.: Zamyšlení nad II. metodickou konferencí Institutu pro sociální analýzu	1	102
Pomaizl K.: Porada zástupců filosofických a sociologických časopisů v Berlíně	4	452
Pozdravná adresa Sovětské sociologické asociaci v Moskvě	5	548
Provazník D.: Mezinárodní seminář sociologie medicíny, Berlín 1971	2	207
Sedláček J.: Claude Lévi-Strauss a Karel Marx — pokus o metodologickou konfrontaci	6	667
Zemřel Jurij Sergejevič Meleščenko (1922—1972)	5	549

A N O T A C E

(V závorce je uvedeno jméno autora anotace)

Bolgov V. I.: Problemy budžeta vremeni trudjaščichsja (Problémy časového rozpočtu pracujících)	3	348
Danecki J.: Jedność podzielonego czasu. Czas wolny i czas pracy w społeczeństwach uprzemysłowionych (Jednota rozděleného času. Volný čas a čas práce v průmyslových společnostech)	3	349
Douglas J. D. (ed.): The Relevance of Sociology (Význam sociologie) (E. Urbánek)	6	671
Francisc A.: Dialog cu timpul liber (Dialog s volným časem)	3	349
Helms H. G.: Fetisch Revolution (Revoluce — fetiš) (Bednář M.)	1	111
Lékařská sociologie v NDR (Langmeierová D.)	1	109
Miroglio A.: La psychologie des peuples (Psychologie národů) (Potužil F.)	2	222
Nowak S.: Metodologia badań społecznych (Metodologie společenského výzkumu) (Petrusek M.)	1	109
Parsons T. (ed.): American Sociology. Perspectives, Problems, Methods (Americká sociologie. Perspektivy, problémy, metody) (Petrusek M.)	1	110
Rumšiskij L. Z.: Matematičeskaja obrabotka rezultatov eksperimenta (Matematické zpracování výsledků experimentu) (Řehák J.)	2	219
Schaffer L. - Ritter J. B. - Meyer W. L.: The Critical-Path Method (Metoda kritické cesty) (Řehák J.)	1	110
Schofield M.: The Sexual Behaviour of Young People (Sexuální chování mladých lidí) (Freiová E.)	2	220
Swedner H.: Sociologisk metod (Sociologická metoda) (Foret M.)	2	222
Urbanizacija i rabočaj klas v uslovijach naučno-těčničeskoj revoljucii (Urbanizace a dělnická třída v podmínkách vědeckotechnické revoluce)	3	348
Voices of the New Feminism (Hlasy nového feminismu) (Merhaut B.)	2	221

SDĚLENÍ REDAKCE	2	224
-----------------	---	-----

Vztah Leninova principu stranickosti k sociologické metodě*

JOHN SOMERVILLE

California Western University, USA

Brzy po revoluci v roce 1905 Lenin napsal pro časopis *Novaja žizň* krátký článek nazvaný *Socialistická strana a nestranická revolučnost*. Lenin v něm podává velmi významné a k dalším úvahám podněcující vysvětlení svého principu stranickosti — principu, jehož výrazně sociologické zaměření se však dosud setkávalo s velmi malým pochopením. Svůj příspěvek uvedu výňatkem z této stati, který podle mého názoru postihuje mnohé z toho, co je podstatné pro Leninovo pojetí. Nesmíme ovšem zapomínat, že „socialistickou stranou“ míní Lenin svou vlastní stranu. Název „komunistická strana“ se ujal až později. Lenin říká:

„Ve společnosti založené na třídním dělení se boj mezi nepřátelskými třídami na určitém stupni svého vývoje nevyhnutelně musí stávat politickým bojem. Nejucelenějším, nejplnějším a nejvyhraněnějším výrazem boje tříd je boj stran. Nestranickost je lhostejnost k boji stran. Ale tato lhostejnost není totéž co neutralita, zdržování

se boje, neboť v třídním boji nemohou být neutrálové, v kapitalistické společnosti se nelze »zdržovat« účastí na směně výrobků nebo pracovní síly. A směna nevyhnutelně plodí ekonomický boj a vzápětí za ním i boj politický. Proto lhostejnost k boji ve skutečnosti naprosto není vyhýbáním se boji, zdržováním se boje nebo neutralitou. Lhostejnost je mlčenlivá podpora toho, kdo je silný, toho, kdo vládne. Kdo byl v Rusku lhostejný k samoděržaví před jeho pádem v době Říjnové revoluce, ten mlčky podporoval samoděržaví. Kdo je v dnešní Evropě lhostejný k panství buržoazie, ten mlčky podporuje buržoazii. Kdo je lhostejný k myšlence buržoazního charakteru boje za svobodu, ten mlčky podporuje panství buržoazie v tomto boji, panství buržoazie v rodícím se svobodném Rusku. Politická lhostejnost je politická sytost. »Nevšimavě«, »lhostejně« se ke kouku chleba chová jen člověk sytý; hladový však bude vždy »stranický« v otázce kousku chleba. »Nevšimavost a lhostejnost« ke kousku

* Ve vztahu k minulému vývoji naší sociologie zaujímají někteří autoři rozpačité stanovisko. Existují však otázky, jejichž teoretické objasnění je základním požadavkem kritické sebereflexe naší sociologie.

Mezi takové otázky patří uplatnění principu stranickosti ve společenských vědách vůbec a v sociologii zvláště.

Proto otiskujeme stať Johna Somervilla „Vztah Leninova principu stranickosti k sociologické metodě“.

Domníváme se, že pro československou sociologickou veřejnost je poučná i tím, že ji napsal americký autor. John Somerville, dříve profesor filosofie na Kolumbijské universitě, nyní profesor kalifornské Western University, se zabývá především metodologickými problémy společenských věd. Zvláštní pozornost věnuje dějinám sovětské marxistické filosofie. Dlouholetý zájem o sovětskou filosofii a o marxismus jej přivedl ke stanoviskům, která jsou totožná s marxismem nebo jsou mu velmi blízká.

John Somerville navštívil několikrát Sovětský svaz. Jeho studie a stati jsou překládány do ruštiny a vydávány v SSSR (viz například *Izbrannoje, Moskva 1960, Nakladatelství zahraniční literatury*).

Stať, kterou otiskujeme, byla přednesena na VII. sociologickém kongresu ve Varně v září 1970.

Redakce

chleba neznamená, že by člověk nepotřeboval chleba, nýbrž že má chléb vždy zajištěn, že nikdy nemá nouzi o chleba, že se trvale přidá ke »straně« systémů. Nestranickost v buržoazní společnosti je jen pokrytecký, zastřený, pasivní výraz příslušnosti ke straně sytých, ke straně vládnoucích, ke straně vykořisťovatelů.

Nestranickost je idea buržoazní. Stranickost je idea socialistická. Tato teze platí vcelku pro celou buržoazní společnost. Je ovšem třeba umět tuto všeobecnou pravdu aplikovat na jednotlivé dílčí otázky a zvláštní případy. Ale zapomínat na tuto pravdu v době, kdy celá buržoazní společnost povstává proti nevolnictví a samoděržaví, znamená ve skutečnosti se úplně zříkat socialistické kritiky buržoazní společnosti.⁴¹

Když Lenin říká, že v kapitalistické společnosti není možné zůstat v třídním boji neutrální, poněvadž se nelze vymanit ze směny výrobků a pracovních sil, která tento boj plodí, předpokládá rozdíl mezi tzv. subjektivní a objektivní neutralitou. To znamená, že někdo může mít pocit, že jeho postoj je nestranický, že je neutrální ve vztahu k nějakému konfliktu, že nepodniká nic, co by výsledek tohoto konfliktu ovlivnilo. Ve skutečnosti však svým každodenním socioekonomickým chováním posiluje jednu či druhou stranu a zvětšuje pravděpodobnost vítězství jedné nebo druhé strany. Subjektivně se cítí být neutrální, ale objektivně neutrální není. Každý jistě bude souhlasit s tím, že směrodatný je objektivní stav, a právě o tom Lenin hovoří. Je-li předmětem konfliktu daný ekonomický systém a jedna politická strana zastává názor, že by měl být radikálně změněn, zatímco druhá strana má za to, že by změněn být neměl, je nepochybně pravda, že každý, kdo žije v této společnosti, objektivně podporuje jednu nebo druhou stranu.

Lenin ukazuje, že tento důsledek je nutný, poněvadž člověk nemůže nastálo žít v rámci daného ekonomického systému, aniž by na něm neparticipoval, což za kapitalismu znamená kupování, prodávání, placení daní, nájemného nebo úroků, pobírání zisků, mzdy nebo dividend atd. To udržuje systém v chodu, to jej podporuje v praxi. Vykonává-li člověk takovéto objektivní činnosti, avšak z toho či onoho

důvodu neprovádí žádné činnosti opoziční, například nevyslovuje se veřejně proti systému, nepíše proti němu, nebojuje proti němu, nepracuje proti němu ve spolcích, svazech, politických stranách nebo jiných organizacích, jejichž cílem je nahradit jej jiným systémem — není neutrální ve skutečnosti, ale jen ve svých představách. President Nixon má pravdu: tichá většina jde s ním, pokud zůstává tichá a pokud on zůstává presidentem.

Definice stranickosti zní: stranickost každé činnosti nebo rozhodnutí k nečinnosti je její objektivní působení v boji mezi politickými stranami. Stejně jako člověk má objektivně určitou tělesnou váhu, ať už si to uvědomuje či nikoli, mají i jeho činnosti objektivně určitou politickou váhu, ať je si toho vědom či nikoli. Nemáme možnost ovlivnit skutečnost, že naše činnosti a rozhodnutí mají stranický charakter, stejně jako nemůžeme ovlivnit skutečnost, že naše těla mají určitou váhu. Ale tak jako máme jakousi možnost ovlivnit váhu svého těla, můžeme do jisté míry volit množství a druh stranickosti svých činností.

Jaký vztah má toto všechno k sociologii? Tento vztah začíná volbou problémů, což je volba, kterou musí učinit každý sociolog. Koneckonců problémy nevolí sociology, ale sociologové volí problémy. Je zbytečné říkat, že toto rozhodnutí, které sociolog (a každý duševní pracovník) musí učinit, je velmi důležité. Je naivní (ale zřejmě u vědců zcela obvyklé) předpokládat, že ve skutečnosti příliš nezáleží na tom, které problémy si volíme k rozpracování — pokud ovšem nehrají roli psychologické zájmy. Všeobecně se soudí, že neexistují významná vědecká kritéria závazná pro výběr problémů. Důležitá vědecká kritéria se začínou uplatňovat, až když se pokoušíme problém řešit. Podle tohoto názoru — který je jednak empiricky i analyticky naivní, jednak morálně hrubý — je věda považována prostě za továrnu na hledání pravdy, přičemž se předpokládá, že veškerá dosud neobjevená pravda stojí za to, aby se hledala, a že je dobré hledat pravdu nikoli proto, že některé pravdy zvětšují možnosti člověka ovládat daný předmět, ale prostě proto, že pravda je pravda. Jestliže některé pravdy dávají větší možnost ovládat než jiné pravdy, je to jen šťastná náhoda, již vědec jakožto vědec není povinen respektovat.

⁴¹ V. I. Lenin, *Sočinenija*, 4. vyd., t. X, s. 61, 62. Moskva 1954.

Jinými slovy, být pravým vědcem znamená pouze hledat pravdu a nestarat se o to, kam dopadne „odštěpky moci“. Je-li ob-
jevená pravda takového druhu, že pod-
statně zvětšuje možnosti člověka — nechť
je tomu tak; není-li taková — co na tom?
Předpokládá se, že pro vědu je to zcela
lhostejné.

Tento naivní názor zpravidla zůstává ne-
dotčen dějinami vědy a obchází skutečnost,
že příslušný obor zkoumání začne být po-
važován za skutečnou vědu nikoli podle
množství nashromážděných nových pravd,
ale podle stupně nově získané moci vyplý-
vající z nově objevených pravd. To zna-
mená, že každý obor zkoumání, který se
chce rozvinout ve skutečnou vědu, musí
nejen prostě hledat nové pravdy o svém
vlastním předmětu studia, ale musí hledat
takové nové pravdy, které dávají nové
možnosti. Jaké nové možnosti? Možnost
předvídat, jež vždy vede k možnosti ovlá-
dat, využívat pro účely člověka. Právě to
viděl tak jasně ve svých úvahách o vědě
vůbec a o sociologii zvlášť Auguste Comte,
otec sociologie jako samostatné vědy, když
tak pěkně vyjádřil podstatu metody všech
obecně uznávaných věd, metody, která mu-
sí být rozvinuta také v sociologii, má-li
se tento obor vůbec někdy stát obecně
uznávanou vědou. Comte to vyjádřil ja-
kousi rovnicí, která byla zároveň také
směrnicí: „Voir, c'est savoir; savoir, c'est
prévoir; prévoir, c'est pouvoir“ („Vidět zna-
mená vědět, vědět znamená předvídat,
předvídat znamená ovládat“).

Jistěže veškerá věda vychází z pozorování
— ne však z každého pozorování: jen
z toho, které nutně vede k novým mož-
nostem předvídat. V tom vidíme kritérium
výběru problémů ve všech zavedených vě-
dách: problém je vědecky významný jako
problém, pokud jeho řešení přinese novou
možnost předvídat. Proto věda tolik usi-
luje nalézt pravdu v oblasti příčin a zá-
konů: víme předem, že taková pravda
vede k obrovskému zvětšení možností
předvídat a ovládat. Pravda o příčině ra-
koviny — až ji nalezneme — nebude o nic
pravdivější než již nám známá pravda
o výšce, váze, zaměstnání, národnosti atd.
milionů lidí, kteří na ni umírají. Rozdíl ve
vědeckém významu se měří množstvím
předpovědí, které lze vyvodit z příslušných
pravd.

Předvídání je metodologickým pojítkem
mezi teorií a praxí. V teoretické rovině
předvídání představuje základnu vědecké-
ho výkladu, v rovině praktické předpokládá
ovládání. To je totéž, jako když řekneme,
že předvídání je pojítkem mezi vědou čis-
tou a aplikovanou. Je zároveň kritériem
významného vědeckého poznání i klíčem
k zvětšování možností člověka. To jediné
dodává hloubku a měřitelný smysl Baco-
nově aforismu „Vědění je moc“.²

Snad někdo řekne: velmi správně. Ale
kde do toho vstupuje stranickost? Tam, kde
vstupuje moc. Jako možnost předvídat pře-
chází v možnost ovládat, tak možnost ovlá-
dat přechází v možnost vládnout — což
dává vznik stranickosti. Stranickost je po-
jem vyjadřující základní aspekty dynami-
ky a mocenské struktury ve společnosti,
v níž jednotlivci a skupiny mají různý
stupeň moci. A zase se vracíme k Leni-
novu východisku v již citovaném úryvku:
„Ve společnosti založené na třídním dě-
lení...“

Jako každý marxista, Lenin termínem
„třída“ rozumí ekonomické seskupení, sku-
pinu lidí majících stejný vztah k výrobním
prostředkům, a to takový vztah, který staví
tuto skupinu do nevyhnutelného ekono-
mického konfliktu s jinou skupinou, jejíž
vztah k výrobním prostředkům je odlišný.
Všichni známe typ společnosti, v níž jedna
skupina — poměrně malá — může žít do-
bre, protože vlastní výrobní prostředky,
aniž s nimi pracuje, zatímco druhá, poměr-
ně velká skupina žije špatně, protože pra-
cuje s výrobními prostředky, aniž je vlastní.
Hlavním zdrojem příjmů první skupiny
jsou zisky, a tato skupina chce mít stále
větší zisky; hlavním zdrojem příjmů druhé
skupiny jsou mzdy, a tato skupina chce
mít stále vyšší mzdy. Tyto vztahy vedou
ke krutému celoživotnímu boji, k třídnímu
boji, poněvadž jak zisky, tak mzdy musejí
být čerpány z téhož peněžního fondu, z cel-
kového finančního výnosu dosaženého pod-
nikem, nebo, jinak řečeno, z celku ekono-
mických hodnot vytvořených pracovními
silami podniku. Jaký podíl z tohoto fondu
má připadnout na mzdy za práci? Jaký
podíl má připadnout na zisky za vlastnictví
výrobních prostředků? To jsou otázky, kte-
ré vytvářejí strany a stranickost, otázky,
kterým se v současné praxi nikdo nemůže

² Francis Bacon, *Novum organum*, Aforismus 2.

vyhnout, otázky, k nimž nikdo nemůže zaujmout objektivně neutrální postoj.

V dnešní společnosti všichni víme o chudobě i četných sociálních zlech, k nimž vede, o rasismu a jeho důsledcích z hlediska lidského utrpení, o kolonialismu, imperialismu a o mezinárodní a světové válce jako největším zlu, které díky zdokonaleným termonukleárním a jiným zbraním nyní ohrožuje samo přežití lidské rasy a její pobyt na této planetě a hrozí skoncovat s lidstvem jednou provždy.

Ve světě, v němž narážíme na tyto a mnohé další lidské problémy, se setkáváme i se sociologií, která se pokouší obsáhnout tematické pole, do něhož je toto všechno zasazeno — totiž lidskou společnost. Jak jsme již uvedli a jak vyplývá z celých dějin empirických věd (astronomie, fyziky, chemie, biologie, psychologie), předním požadavkem vědecké metody je formulace právě takových problémů z oblasti předmětu jejího zkoumání, jejichž vyřešení podstatně zvýší naši schopnost předvídat. To právě pochopili a praktikovali tvůrci moderní vědecké tradice, jak vysvitá z díla osobností, jako jsou Koperník, Galileo, Newton, Lavoisier a Darwin. To právě vyjádřili tvůrčí filosofové vědy jako Bacon a Comte (a zde musíme mít na zřeteli, že až do konce 18. století nebyl činěn rozdíl mezi filosofií a vědou) s britkou logickou přesností, čímž jasně oddělili vědeckou práci od pouhého sbírání faktů, vědecky významné pravdy od vědecky nevýznamných pravd, a řešení vědecky významných problémů od řešení problémů vědecky nevýznamných.

Avšak žádný z těchto průkopníků si zřejmě neuvědomoval další dimenzi, další aspekt celého tohoto vědeckého procesu. Tento aspekt se objeví, když položíme následující otázky: Uznáváme-li, že jakožto vědci chceme řešit problémy, které — budou-li vyřešeny — podstatně zvýší lidskou schopnost předvídat a řídit, jaké báze máme použít pro volbu takových problémů? Záleží hodně na tom, které z problémů jsou vybrány k dalšímu zpracování? Jsou nějaká pravidla, která bychom měli respektovat při provádění výběru na nejvyšší úrovni? A právě tento aspekt věci je předmětem Leninových úvah v souvislosti

s pojmem stranickosti. (Mimochodem, je zajímavé si všimnout, že to nebyli jen Lenin a marxisté, kdo vymezili tento aspekt a zdůraznili jeho význam. Tak například Černyševskij, ruský filosof 19. století, jej prezentuje zajímavým a podnětným způsobem.³ Specifický problém se objevuje ve společenských vědách bezprostředněji a ostřeji než ve filosofii nebo ve vědách přírodních. Například bádání v oblasti sociologie rasismu mohou přinést vědecky významné poznatky buď o tom, jak přimět rasové menšiny k respektování zákonů bez ohledu na to, jaké zákony to jsou, anebo o tom, jak lze s úspěchem vést vzpoury menšiny proti nespravedlivým zákonům. Sociolog se může rozhodnout pro práci na jednom z těchto dvou problémů, na obou zároveň nebo na žádném z nich. Tato tři různá rozhodnutí by vedla k různým výsledkům nejen pokud jde o vzrůst sociologického poznání, ale také pokud jde o vyústění politických bojů týkajících se problému rasismu. Totéž se vztahuje k vědecky významným poznatkům o odborových svazech a korporacích, válce a míru, revolucích, sociálních nepokojích, protestech mládeže, občanských právech, občanské neposlušnosti a o celé řadě sociálních problémů. Zde vznikají konflikty. Nové, vědecky významné poznatky vždycky představují novou sílu. Jde o to, že tato nová síla — podle povahy případů — je vždycky „naočkována“ do konkrétní sociálně historické situace, která má svou specifickou strukturu a své specifické vztahy sil — politických, ekonomických, vojenských atd. Tak je tomu vždycky, ale lidé si toho většinou nepovšimnou a začnou si uvědomovat faktor stranickosti až teprve tehdy, když sociální kontext je neobvykle dramatický, nebo když veřejnost mu věnuje neobvyklou pozornost. Kdyby například v Německu v době nacismu byl býval předložen návrh na rozsáhlý sociálně historický výzkum zločinů spáchaných Židy na dětech nežidovského původu, většina sociologů by byla pravděpodobně odmítla svou účast a byla by se postavila proti uveřejnění výsledků takového výzkumu v nacistickém Německu — nikoli proto, že zveřejněné údaje by nutně byly nepravdivé, ale proto, že i kdyby byly

³ N. G. Černyševskij, *The Anthropological Principle in Philosophy*, s. 50, 51, in: *Selected Philosophical Essays*, Moskva, Nakladatelství cizojazyčné literatury 1953. (English, Four Continents Books, New York.)

pravdivé, výzkum a zveřejnění právě této pravdy za zvláštních sociálně politických podmínek oné doby by byly poskytl zvětšenou moc silám sociální nespravedlnosti.

Podstatu problému lze jinak vyjádřit konstatováním, že věda se nikdy nemůže obejít bez hodnot — jediné v tom velmi omezeném a zřejmém smyslu, že nepodléhá empirickému a analytickému omylům, které by mohly být způsobeny morálními preferencemi nebo předsudky působícími na nevhodném místě; jinak řečeno, že nepodléhá metodologickým omylům vyvolaným hodnotovými faktory, které se uplatňují tam, kde k tomu nemají právo. Takové případy nazývám klamem dislokované hodnotové funkce. Avšak hodnoty, které k žádným omylům nevedou, vnikají do vědy od samého počátku, a to tak, že je dávana přednost pravdě vedoucí k novým předpovědím před pravdou, která k nim nevede.⁴ Tady nejde o dislokovanou hodnotovou funkci, ale o dobře uváženou volbu, k níž se dospělo již dávno, o volbu, která vymezuje zvláštní povahu vědy na rozdíl od jiných úrovní poznání a která objektivně váže vědu k hodnotě moci, ať už si je toho vědec vědom nebo není. On sám si to uvědomovat nemusí, ale v jeho práci nejde o nic dislokovaného. Tak také když si vědec — sociolog nebo jiný vědec — zvolí určitý problém k zpracování, vykonává další, avšak stejně nevyhnutelnou hodnotovou funkci, ať už si toho je nebo není vědom v tom smyslu, že sleduje určitý cíl, který (bude-li ho dosaženo) povede k zvětšení specifické moci určité sociální skupiny ve srovnání s jinou. Stranickost představuje jeden ze způsobů, jimiž je možno vyjádřit povahu této nevyhnutelné hodnotové funkce a měřit její účinek. Lidská společnost je takového druhu, že nelze pracovat pro člověka, aniž se pracuje pro nějakou sociální skupinu. Z toho však nevyplyvá, že práce pro nějakou sociální skupinu znamená práci pro člověka. V každém případě nemůže existovat žádná účinná sociologická metoda bez volby problému, na nichž by se pracovalo, a také není možná volba problému bez výkonu hodnotové funkce, což znamená prosazování stranickosti. A tak se nakonec ukazuje, že stranickost je stejně nevyhnutelná jako

hodnoty, poněvadž je pouhým názvem pro boj sociálních hodnot nebo alespoň pro jeden centrální aspekt boje hodnot, který zase je centrálním aspektem třídního boje.

Díváme-li se na toto vše z metodologického hlediska, dějiny vědy jasně ukazují, že právě tak jako technologie a podnikání představují institucionalizovaná pojetí mezi teorií a praxí přírodních věd, politika a politické strany jsou institucionalizovanými pojetími mezi teorií a praxí společenských věd. Institucionalizované pojetí nutně musí existovat. Věda se nemůže aplikovat sama, musí být aplikována lidmi, a lidé nemohou aplikovat vědu na lidský život jinak než prostřednictvím a pomocí sociálních institucí. Snaha ignorovat roli politiky v těchto procesech není známkou vědecké čistoty, stejně tak jako není známkou vědecké čistoty snaha ignorovat roli sexu v procesech lásky; je známkou omezeného vědeckého rozhledu, který brání plnému porozumění. V nejlepším případě je formou mladistvého romantismu, v nejhorším případě formou selhání nervů. Člověk, který si vážně nepřejí „mít co dělat s politikou“, se podobá člověku, který vážně nechce „mít co dělat se sexem“. Vědec, který říká, že nechce směšovat vědu a politiku, se podobá člověku, který tvrdí, že nechce směšovat lásku a sex. Existuje ovšem celá řada nesprávných způsobů směšování vědy a politiky, stejně jako existuje celá řada nesprávných způsobů směšování lásky a sexu. Avšak tím největším omylem je představa, že se lze plně vypořádat s jedním nebo s druhým tak, že ignorujeme jejich vzájemné vztahy, že se pokoušíme o nich pojednávat, jako by nebyly na sobě navzájem závislé.

Stranickost tedy není něčím nežádoucím, něčím, čím jsou postiženi jen lidé nešťastní, něčím, co můžeme mít či nemít podle vlastní volby. Všichni ji máme. Lišíme se od sebe předně uvědomělostí nebo neuvědomělostí, zjevností nebo skrytostí, důsledností nebo nedůsledností, účinností nebo neúčinností své stranickosti, a za druhé orientací, tj. příslušností k pravici, levici nebo středu, přičemž je nutno si uvědomit, že střed není o nic více neutrální než pravice nebo levice.

Je třeba ještě poznamenat, že Leninova

⁴ Viz John Somerville, *Problematics, A Methodological Aspect of Philosophy of Science*, in: *Proceedings of the 11th International Congress of Philosophy*, Vol. VI, North Holland Pub. Co., Amsterdam

1953. Viz též John Somerville, *Methodology in Social Science*, International Congress for the Unity of Science, in: *Philosophy of Science*, leden 1941 (USA).

stranickost byla samozřejmě levičácká, což považoval za hodnotovou volbu. A jako všichni marxisté byl Lenin přesvědčen, že hodnotové volby lidí mohou nakonec být prokázány rozumově, vědecky, jako správné či nesprávné, dobré či špatné — jinými slovy, že hodnoty nejsou ani mystické, ani libovolné, a že může existovat věda o hodnotách, která by přirozeně zahrnovala něco jako stranickost.⁵ Pokud jde o tento obecný bod, marxisté nejsou ani originální, ani osamocení. Jsou výrazným současným projevem celé tradice naturalistické, racionální

etiky, tradice, která navazuje na Aristotela a zahrnuje osobnosti jako Bacon, Spinoza, Diderot, Holbach, Bentham, Mill, Černyševskij, Adler a Dewey. Zmiňujeme se jen o několika z mnohých, kteří se — jak všichni víme — bez ohledu na to, co jim bylo společné, v důležitých věcech od sebe lišili. Ale i kdyby byly etické hodnoty zcela libovolné, stále by platilo, že přítomnost a významná role stranickosti musí být uznávány, aby vědec — a především sociolog — vědecky i morálně pochopil, co dělá.

Přeložila Marie Hejlová

⁵ Viz John Somerville, *The Value Problem and Marxist Social Theory*, in: *Journal of Value Inquiry*, jaro 1968 (USA, Second Conference on Value Inquiry).

Stratifikační teorie

Stratifikační teorie a empirické výzkumy stratifikace různých společností jsou výraznou součástí západní sociologie i buržoazní ideologie a v posledních padesáti letech zvláště americké sociologie. Máme-li kriticky zkoumat jejich podstatu a pokusy o jejich rozvíjení a aplikaci na výzkum naší socialistické společnosti, musíme historicky sledovat jejich teoretické a ideologické zdroje a vývojové stupně. Tak vystoupí i ona důležitá stránka stratifikačních teorií a výzkumů, kterou nemůže marxistická sociologie pomíjet nebo podceňovat — totiž skutečnost, že se vyvíjely v protikladu k marxistické koncepci společenských tříd a třídního boje a že dodnes tato jejich stránka slouží jako ideologický nástroj boje proti marxismu a komunistické ideologii.

Nebudeme zde opakovat základní poučky marxistického materialistického pojetí dějin. Je známo, že vidí v třídní struktuře a v třídním boji klíčovou strukturu k pochopení dynamiky společenského vývoje a socialistické revoluce chápe zároveň jako postupný přechod k likvidaci společenských tříd, k odstranění třídních zájmů, k sociální rovnosti všech pracujících a k spravedlivému rozdělování společenského bohatství. Marxistická teorie se stala základem politické činnosti komunistických stran a praktického budování beztřídních společností — v ostrém boji proti vládnoucím kapitalistickým třídám i proti jejich zbytkům a spojencům v socialistických zemích v epoše třídně rozděleného světa.

Marxova a Engelsova teorie zůstala i v západním sociologickém myšlení nejvýznačnější, nejucelenější a také *nejvlivnější* koncepcí vlastně až do dvacátých let tohoto století, snad s výjimkou teorií Maxe Webera. Na tom nemohly nic změnit ani útoky revizionistů, ani notoricky se opakující argumenty buržoazních sociologů. O velké síle marxistických idejí o třídní

struktuře a dynamice společností svědčí koneckonců skutečnost, že i v samotné západní sociologii se stále více přežívají koncepce, které se staly módními hlavně od třicátých let a v jistém směru vrcholily funkcionalistickými teoriemi po druhé světové válce. A právě nejvýznamnější představitelé pocítují nutnost znovu se vyrovnávat s marxistickým učením, jehož nepřekonatelná váha je především v tom, že postihuje *skutečnost* třídního aspektu sociální struktury kapitalistických zemí a třídní základ mezinárodních vztahů a konfliktů.

Už u Maxe Webera nacházíme propracovanou koncepci, která sice v různých směrech rozvíjela sociologické poznání, ale znamenala zásadní rozchod s marxistickou teorií tříd a typický pokus „nahradit“ ji „složitější“ teorií (není náhoda, že právě funkcionalistická teorie znovu „objevovala“ Webera). Jako mnozí revizionisté líčí Weber marxistickou teorii tříd nesprávně jako „ekonomickou koncepci“ a „ekonomický determinismus“, v němž třídní postavení je určováno jen ekonomickým postavením (které Marx ve skutečnosti chápal jako podstatný objektivní základ, aniž by podceňoval politické a ideologické faktory formování společenských tříd a rozvoje třídního boje). Weber proti tomu staví „vícerozměrný“ model stratifikace, v němž dominuje systém tří proměnných — „ekonomické“, „prestížní“ a „mocensko-politické“. Weber se na ně formálně dívá jako na faktory utvářející „třídy“, „statusové skupiny“ a „strany“.¹ Přejímá sice Marxův důraz na některé ekonomické determinanty tříd (vlastnictví), ale ve svém systému společenské „stratifikace“ vidí fakticky jako ústřední nikoli pojem společenské *třídy*, nýbrž pojem sociálního *statusu*. Tak se dochází k bodu, kdy třídní struktura se *nahrazuje* „statusovou hierarchií“.

Sociální „status“ je determinován pře-

¹ H. H. Gerth, C. Wright Mills, *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York 1946; zvl. „Class, Status, Party“, s. 181–187.

devším *subjektivními* faktory společenské-
ho vědomí — sociálním oceňováním presti-
že, diferenciálním *hodnocením* rolí (statu-
sových pozic): jím vzniká *statusová* hier-
archie; v ní jsou statusová privilegia stej-
ně významná jako „ekonomické“ faktory.
Namísto třídní struktury nastupuje *statu-
sová stratifikace*, rozdělení společnosti na
„horní“, „střední“ a „dolní“ vrstvy podle
různých prvků, které hrají úlohu v hod-
nocení pozic a rolí jednotlivců (vlastnictví,
příjmu, náboženství, původu, rodiny, pří-
slušnosti ke klubům atd.). Politicky a ideo-
logicky nastupuje tak na místo třídního
boje za sociální *revoluci* objektivistické a
„neangažované“ zkoumání různých forem
rozložení „statusových vrstev“ v „moder-
ních“ (nebo „tradičních“ či „primitivních“)
společnostech.

Počátkem dvacátého století se těžiště
vývoje buržoazní sociologie začíná přenášet
do USA. I „stratifikační“ analýzy tam dostá-
vají nové impulsy, poprvé na základě *em-
pirických* sociologických výzkumů. Ale dří-
ve než je uvedeme, je bezpodmínečně nut-
né si uvědomit specifický charakter *ideo-
logie* „amerického“ kapitalismu v USA.
Bylo by hrubým omylem chápat stratifi-
kační teorie a výzkumy ve vývoji americké
sociologie jen jako produkt „vědeckého“
zkoumání. Nekriticky přejímat „poznatky
americké sociologie“ znamená ve skuteč-
nosti *přejímat i ideologii*, z níž vyrůstaly
a jejíž prvky obsahují.

Zvláštní rysy americké ideologie vyplý-
vají ze specifického historického vývoje.
V evropských zemích vyrůstal kapitalistick-
ý systém z lůna feudálních společností,
které byly pregnančně diferencovány podle
společenských „stavů“ na vládnoucí třídy
šlechty a duchovenstva a na nevolné, pod-
dané rolnictvo. Psychologicky se třídní roz-
dělení společnosti jevílo jako kastovní zří-
zení a sami ideologové buržoazních revo-
lucí objevovali momenty třídního boje
v historickém procesu. Kapitalistickou in-
dustrializací byl feudální třídní systém,
založený na vlastnictví půdy, vystřídán
novodobou třídní strukturou buržoazie a
proletariátu, založenou na průmyslové vý-
robě a průmyslovém vlastnictví. Proto
v Evropě bylo *třídní vědomí*, vědomí třídní
diferenciace poměrně silné, a bylo nadto
posilováno rozvojem socialistické ideologie
a dělnickým hnutím.

Naproti tomu USA neprošly feudálním

obdobím vývoje společnosti. V první etapě
osídlování měli všichni přistěhovalci rela-
tivně neomezené možnosti získávání půdy.
Proti tradiční ideologii založené na „askrip-
tivních“ principech *zděděných* privilegií se
šířila ideologie rovných příležitostí pro
prostého člověka, který má „stejnou šan-
ci“ společenského vzestupu, když tvrdě
pracuje na základě svých vlastních schop-
ností. Tak se ustavovala ideologie pracov-
ního *výkonu* jako prostředku dosahování
společenského postavení a rozvíjel se roz-
por mezi sociální *realitou* a tradiční ame-
rickou ideologií *beztrádnosti*.

Nechť k „veřejnému“ uznávání třídních
rozdílů přetrvala i v rychlém procesu in-
dustrializace USA, z něhož země vyšla jako
nejvyspělejší kapitalistická mocnost, ale
zároveň také jako společnost velkých tří-
dních rozdílů, v níž hrají význačnou úlohu
privilegia vlastnictví, bohatství a moci.
Jasně se ukazuje, že rodiny i jednotlivci
zdaleka nežijí ve stejných sociálních pod-
mínkách a nemají „stejně příležitosti“. Ale
víra v „americký způsob života“ u prů-
měrného Američana stále silně přžívá a
je udržována masovými sdělovacími pro-
středky.

Snaha zastírat reálnou třídní strukturu
americké společnosti se projevuje i u vědců
a odborníků, zvláště v oblasti společen-
ských věd — a typicky v *sociologii*. Do-
svědčuje se tak, jak silně jsou společenské
vědy spjaty s vládnoucí ideologií. Charak-
teristické je nahrazování koncepce společ-
enských tříd koncepcí společenských
„*vrstev*“ (analýzou „stratifikace“). Vychází
se z tvrzení, že teorie třídní struktury ne-
odpovídá společenské skutečnosti v USA,
kde jde v sociální diferenciaci v podstatě
o statusovou hierarchii, jejíž hranice jsou
plynulé — na rozdíl od dichotomické po-
vahy antagonistických společenských tříd.
Faktory, které pak v sociologických analý-
zách formují jednotlivé sociální vrstvy,
jsou spíše výsledkem teoretického a meto-
dologického přístupu než obrazem skuteč-
ných sociálních podmínek.

V americké sociologii se od dvacátých let
objevují dva charakteristické *empirické*
přístupy ke zkoumání „stratifikace“ spo-
lečnosti, které se obvykle označují jako
„*objektivní*“ a „*subjektivní*“ a které usta-
vily dlouhodobou teoreticko-empirickou
tradiční.

První je „objektivní“ přístup, který se

konstituoval v práci Roberta a Heleny Lyndových *Middletown* při analýze stratifikačního systému typické americké lokální komunity (městečka Muncie, Ind.). Stejně jako napříště běžné v americké sociologii se „třída“ (class) ztotožňuje se společenskou „vrstvou“, která se charakterizuje v podstatě jednoduše na základě dělení podle *zaměstnání*: společnost lokální komunity se pak dělí na „obchodní“ a „dělnickou“ třídu (nebo na „bílé“ a „modré“ límečky). Pociťovalo se ovšem, že samo zaměstnání nepostačí k zařazení jednotlivců do „třídního“ systému komunity. Proto se zabírala diferencovanější škála faktorů — přičemž „objektivní“ přístup zdůrazňoval některé formy *ekonomických* závislostí: uvažovaly se faktory povolání, vzdělání, kvalifikace, příjmu, vlastnictví, bohatství a majetku.

„Subjektivní“ přístup je spjat s dílem W. Lloyda Warnera a jeho spolupracovníků, kteří o 10 let později, v třicátých letech, podnikli pionýrské dílo empirického výzkumu stratifikace lokální komunity. Proslulá práce *Yankee City* spočívá na zcela jiné metodě — na pokusu zjistit dotazováním obyvatel Newburyportu, jak sami vidí stratifikační systém („třídní strukturu“) této komunity především na základě hodnocení *prestiže* a *váznosti*. Definice společenských vrstev je tak ponechána respondentům samým, jejich *subjektivním* názorům, a závisí na shodě v hodnocení. Warner na základě tohoto výzkumu objevil systém *statusové hierarchie* o šesti vrstvách (vyšší horní — nižší horní — vyšší střední — nižší střední — vyšší dolní — nižší dolní), který se pak stal v jistém smyslu „klasickým“ vzorem (a byl rozšířením obvyklého jednoduššího dělení na „horní“, „střední“ a „dolní“).

Pokusy o operacionalizaci problému sociální stratifikace vyústily v kombinaci dvou řad ukazatelů, použitých v technice „vyhodnocené participace“ (evaluated participation) a „indexu statusových charakteristik“ (index of status characteristics) (viz Warnerovu práci *Social Class in America* z r. 1949).

První technika, která měla postihnout aktuální participaci na životě komunity, se opírala o subjektivní informace o atributech a projevech chování statusové pozice.

Byla založena na výpovědích kvalifikovaných informátorů, kteří zařazovali jedince do „třídní konfigurace“ podle shody informátorů o „třídní příslušnosti“, podle identifikace jedinců se skupinou na základě určitých symbolů, statusové váznosti vycházející ze znaků seřazených informátory jako „vyšší“ a „nižší“, srovnání s jinými jedinci již zařazenými, členství v institucích a skupinách, jako církev, klub apod. Od respondentů nebyly vyžadovány přímé údaje o příslušnosti k třídám, ale odpovídě na otázky, které se na ně vztahovaly nepřímě. Tato technika je technikou „indexu statusových charakteristik“ (vyvinutou až při výzkumu Jonesvillu) a je doplněna o tyto socioekonomické „charakteristiky statusu“: povolání, zdroj příjmu, typ obývaného domu, umístění bydliště a kombinace vzdělání a příjmu.

Tyto charakteristiky různé váhy se v indexu kombinovaly s kategoriemi. Celkový důraz na prestiž zakrýval mocensko-politické faktory třídní struktury.

Subjektivní přístup navrhuje problém, kdo má zařazovat jedince do stratifikačního systému — respondenti podle svého subjektivního hodnocení, anebo sociologové podle objektivních ukazatelů? Je názor dotázaných členů komunity skutečně konečnou determinantou *sociální reality*? I kdyby „výzkum veřejného mínění“ ukazoval, že většina lidí považuje danou strukturu za beztřídní, je to už eo ipso validní postižení objektivního stavu? Určitě ne: jde jen o výroky o tom, co si lidé *myslí*. Jejich vědomí může být ovlivněno předsudky a ztvárněno nejrůznějšími faktory.

Jiný problém je, zda vrstvy statusové hierarchie zjišťované ve struktuře se objevují i na celospolečenské hladině. Warner nebyl s to nalézt například rozdíl mezi „vyšší horní“ a „nižší horní“ vrstvou ani v malé komunitě na americkém Středozápadě (*Democracy in Jonesville*). Je zřejmé, že v lokálních komunitách hrají psychologické faktory daleko větší roli vzhledem k významu rodinných pout a primárních skupin, zatímco v stratifikaci větších měst vystupují do popředí ekonomické faktory vlastnictví, příjmu, vzdělání apod. a „prestižní třídy“ mají malý význam. Tím

² Zmíníme se jen v poznámce o „psychologické“ koncepci společenské „třídy“, kterou reprezentuje dílo R. Centerse (*The Psychology of Social Class*, 1949). Jde o subjektivní konstrukci podle sebezařa-

zení jedinců do obrazu *společenské diferenciacce* (self-identification class). Rozhoduje pocit příslušnosti k vrstvě v tradičním členění statusové hierarchie (vyšší-střední-nížší).

méně oprávněné je ztotožňování „statusové“ struktury komunit s celkovou třídní strukturou společnosti² (Warnerem zkoumané lokality byla malá města do 20 000 obyvatel).

Jak potom vypadá takový „klasický“ americký obraz „třídní struktury“ (stratifikace)? Uvedme příklad „pětivrstvého“ členění, odvozeného z empirického materiálu získaného A. B. Hollingsheadem a F. C. Redlichem ve studii o sociálních třídách v New Havenu.³ Většina sociologů používá této pětivrstvé konceptce jako obrazu celonárodní stratifikace.

Do „horní třídy“ bylo zařazeno 3,4 % populace New Havenu. Standardně to byli příslušníci starých rodin, bohatí, s velkým prestižem a mocí: v této vrstvě se koncentrovaly tři kritické proměnné — bohatství, status, moc. Podle zaměstnání to byli členové exekutivy, vyšší úředníci a ředitelé velkých podniků. Dospělí byli asi z 53 % stabilní ve svých pozicích ve dvou nebo více generacích a asi z 47 % mobilní z nižších vrstev. Zděděné bohatství umožňovalo „vyšší životní styl“; příjem ze zaměstnání nebyl hlavním finančním zdrojem rodiny. Byla to vrstva s nejvyšším vzděláním: doba školní docházky u mužských hlav rodin byla průměrně 17,6 let.

Charakteristická byla návštěva soukromých škol a předních universit, jako je Yale, Harvard, Princeton. Horní třída žila v bytech od „menších“ (8–10 pokojů) do 25–30 pokojových a vlastnila další vily nebo „chaty“ v módních letoviscích. Pro životní styl byla charakteristická snaha po soukromí a izolaci od „nižších tříd“ (typický byl systém klubů s výlučným členstvím). Šlo o sociální a ekonomickou „elitu“ americké společnosti, zahrnující kolem 3 % celkové populace.

„Horní střední třída“ zahrnovala 9 % populace New Havenu. Byla to značně mobilní skupina (74 % mobilních v průběhu života). 49 % mužských hlav rodin byli manažeři, 31 % inženýři, technické, účetní, učitelé apod. 71 % mužů bylo absolventy vysokých škol. Byli to aktivní vůdci komunity, vykonávali politiku rozhodnutou „nahore“. Tato vrstva představuje cíl a ideál pro široké vrstvy, viditelný a veřejný blahobyt dosažený „výkonem“ a vyznačený masovou spotřebou. Je

modelem pro všechny, kteří se chtějí dostat „nahoru“, a je idealizována filmy, magazíny apod.

„Nižší střední třída“ zahrnovala 21 % populace a byla typickou vrstvou „zaměstnanců“. 51 % bylo zaměstnáno v administrativě a na úřednických místech. Polodoborných nebo technických zaměstnanců bylo 9 %, mistrů nebo kvalifikovaných dělníků 16 %. Důležitá byla zaměstnanost žen (28 %). Typická rodina žila v 5–6 pokojovém domě v dobrých předměstských oblastech v podmínkách materiálního komfortu. Byli to absolventi středních nebo odborných škol, kteří žili ještě na slušné a respektované úrovni sociálního statusu. Jde o typickou „střední“ vrstvu ve všech ohledech, včetně způsobu života, která je do velké míry nositelkou konzervativních názorů a postojů.

„Dělnická třída“ („vyšší dolní“) zahrnovala téměř polovinu populace (48,5 %). 35 % mužů bylo kvalifikovaných dělníků (typicky manuálně pracujících), 52 % polokvalifikovaných. Byli to „modré limečky“, členové odborových organizací. Ženy pracovaly, protože rodina nežila v trvalém dostatku. Průměrná školní docházka pro muže byla 9,4 roku. 79 % žilo v domech pro několik rodin. Životním cílem bylo „nějak se protlouct“. Mezi příslušníky vrstvy byly malé rozdíly v příjmech a malé šance vzestupu, malá participace na veřejných činnostech. Lepší vyhlídky měla mladá generace, která také v průměru měla vyšší vzdělání.

„Dolní třída“ („nižší dolní“) představovala 17 % výběrového souboru. Jde o vrstvu chudých, odcizených a bezmocných. Kahl odhadl, že tvoří 10 % celkové americké populace. Warner sem zařadil 25 % populace Newburyportu a 14 % Jonesvillu.⁴ V USA se tedy vrstva chudých pohybuje mezi 10–20 % populace (tj. 20–40 miliónů osob). V Hollingsheadově vzorku bylo 52 % dospělých mužů polokvalifikovaných a 46 % nekvalifikovaných dělníků. Mnoho druhů práce bylo sezónního typu a nezaměstnanost byla značně rozšířena. Více než dvě třetiny příslušníků této vrstvy žily v slumových oblastech. Vzdělání zde bylo nejnižší (u mužů asi 6 let školní docházky). Naděje na vzestup byly minimální.

To je tedy typický příklad „stratifikač-

³ A. B. Hollingshead, F. C. Redlich, *Social Class and Mental Illness*, New York 1958.

⁴ J. A. Kahl, *The American Class Structure*, New York 1957.

ního výzkumu“. Můžeme říci, že novější výzkumy se od něho neliší *podstatou*, nýbrž metodologickými a technickými detaily. To plně platí i o velmi vlivném novějším směru americké sociologie, strukturálním funkcionalismu, který silně ovlivňoval i naši sociologii šedesátých let.

Strukturální funkcionalismus vlastně jen rozvíjí tradici americké buržoazní sociologie, a to jak po stránce teoretické, tak po stránce konstrukci různých „empirických modelů“ stratifikace a jejího „měření“. Bez ohledu na nepodstatné rozdílnosti v přístupu jednotlivých funkcionalistů můžeme říci, že jejich teorie stratifikace, „rozvrstvení“ společnosti vychází z teze o rozdílném funkcionálním významu rolí v sociálním systému z toho hlediska, že některé role jsou strategické pro udržení „základních funkcionálních potřeb systému“, kdežto jiné jsou méně významné, nedůležité, nahraditelné. Základními funkcionálními potřebami „společenského systému“ (abstraktně a nehistoricky pojatého) jsou pak adaptace, integrace, řízení napětí a udržování hodnotových vzorů. Některé role sice mohou být pro společnost nutné, ale neovlivňují bezprostředně stabilitu systému. Jiné role, a to právě ty „nejvýznamnější“, vyžadují velkou kvalifikaci, vysoké vzdělání a velkou zodpovědnost, schopnosti apod. — vlastnosti, kterých je v dané populaci „držitelů rolí“ nedostatek a které jsou vzácné.

Vzniká tak problém, jak dosáhnout toho, aby právě kritické a nejvýznamnější role byly obsazeny osobami s požadovanými vlastnostmi a schopnostmi a aby jednotlivci byli motivováni k získávání vzdělání, k přejímání odpovědnosti, k výkonu apod. Prostředkem toho je systém diferencovaných odměn, jimiž jsou *bohatství, moc a prestiž*. Protože role v „sociálním systému“ nemohou být nikdy „rovné“ svým významem pro udržení systému, jsou nerovnost a stratifikace ve „společnosti“ (tj. v každé společnosti) *nutné* a nevyhnutelné. Vzniká tak typické „rozvrstvení“: Ti, kteří jsou na vrcholu stratifikační pyramidy (a „vrstvy“ jsou zcela v tradici prostě ztotožněny s *třídami*), jsou blíže kritickým funkcím sociálního systému, obsazují nejvýznamnější role a jsou „pochopitelně“ odměňováni „společností“ větším bohatstvím, mocí a prestiží. Prestiž může být chápán jako syntetický ukazatel, pro-

tože jeho diferenciací je v souladu s diferenciací příjmů, bohatství a moci. „Empirické modely“ výzkumů stratifikace používají pak oněch „tradičních rozměrů“ klasických výzkumů Warnerových a jeho následovníků.

Nebudeme se tu zabývat *celkovou* kritikou strukturálního funkcionalismu. Ta byla už provedena v mnoha publikacích — a dokonce z řad příslušníků jiných směrů buržoazní sociologie. Jasně byly prokázány zásadní teoretické omyly, empirická neudržitelnost základních tezí a rozpory se skutečností — například zastánci „konfliktualistického směru“. Ukázala se spekulativní abstraktnost, nehistorismus a ideologická funkce funkcionalistické teorie. Soustředme se na koncepci stratifikace společnosti a její charakteristiku, protože modely stratifikace, jak je vypracovala americká sociologie a zvláště strukturální funkcionalismus, se staly východiskem teoretické koncepce „operacionalizace“ a empirického šetření práce *Československá společnost* (Bratislava 1969), kterou zpracoval kolektiv autorů pod vedením P. Machonina a jež je svého druhu reprezentativním dílem uplynulé etapy československé sociologie.

Funkcionalistické teorie chápou rozvrstvení společnosti *netřídně*, opět vlastně jako *diferenciaci* společnosti podle příjmu (bohatství, majetku), moci (vlivu apod.) a prestiže na typické „vrstvy“ — horní, střední a dolní. Toto „rozvrstvení“ pokládají za nutné a nezbytné pro fungování *jakéhokoli* sociálního systému. Pojmově je tato diferenciací ztotožněna s třídní diferenciací („class“ obvykle označuje vrstvu). Nejen *nerovné* odměny (příjmy, podíl na moci, prestiž apod.), ale i velmi *podstatné* rozdíly v odměňování a v rozdělování společenského bohatství jsou tak teoreticky zdůvodňovány „funkcionálními potřebami“ „sociálního systému“, prohlášeny za věčné a nezbytné. „Stratifikace“ je tak zároveň chápána povýtce jako pozitivní „funkční“ rys sociální struktury.

Je jasné, že taková koncepce nemá nic společného s marxistickou teorií třídní struktury. Je však otázkou, zda tedy tradiční koncepce „stratifikace“ nemůže být použita *vedle* marxistické koncepce třídní struktury jako jakési její doplnění, „zjemnění“ apod. — a tím by byly jaksi „vy-preparovány“ její momenty třídně ideo-

logické. Ukazuje se však, a dokazuje to i případ *Československé společnosti*, že nelze přejímat stratifikační teorie buržoazní sociologie (především americké), aniž by se odstoupilo od marxistické analýzy. Naopak: převzetí těchto koncepcí *zkresluje* realitu socialistických společností a organicky vede i k přijetí dalších ideologických koncepcí buržoazní ideologie — koncepcí „průmyslových společností“ s beztržní „stratifikační strukturou“ v myšlenkové tradici, kterou jsme ukázali. Ale ještě než přejdeme dále k otázce, jak se vliv americké buržoazní sociologie obrazil v československé sociologii druhé poloviny šedesátých let a zvláště v práci *Československá společnost*, chceme uvést případ „sebereflexe“ americké sociologie, který v mnohém výrazně postihuje její přístup k problému tříd a dotvrzuje správnost marxistické analýzy.

Ani v americké sociologii nejsou všichni ochotní brát za bernou minci to, co prezentuje „oficiální“ proud jako onen směr stratifikačních teorií a výzkumů, který jediné odpovídá „moderním“ požadavkům. Můžeme se odvolat i na velmi známého sociologa, který — přestože se nehlásí k marxismu a od marxistické koncepce třídní struktury se distancuje — ostře kritizuje tradiční přístup americké sociologie k otázkám tříd a stratifikace. Je jím Leonard Reissman, jehož dílo o třídách v americké společnosti je všeobecně známé.⁵ Ale asi méně známým je našim sociologům postoj, který Reissman zaujímá v poslední době po mnohaleté analýze amerických stratifikačních koncepcí a empirických výzkumů. Jeho kritika jasně potvrzuje naše závěry a byla by asi velmi poučná i pro autory *Československé společnosti*.

Reissman vyložil svoje kritické názory ve stati, kterou spolu s M. N. Halsteadem předložili 64. shromáždění Americké sociologické společnosti v r. 1969 pod názvem *Předmětem jsou třídy*.⁶ Explicitním cílem

stati je „podpořit nový zájem o třídy, rozvoj teorie, metodologie výzkumu a definování klíčových pojmů“.

Reissman se domnívá, že přes rozsáhlé teoretické a empirické studie v období po druhé světové válce americká sociologie *nedokázala* položit nejzákladnější otázky o povaze tříd a o třídní struktuře. Vyhnula se třídní analýze ve prospěch interpretací, které třídní strukturu americké společnosti zastírají i tam, kde by třídní analýza byla nábílední. Za jistou výjimku považuje jen směr, který se zabývá srovnávacími stratifikačními studiemi.⁷

Nejasnost, která v americké sociologii po desetiletích výzkumů vládne, pokud jde o otázku, zda rozdíl mezi sociálními vrstvami, které byly zjištěny, mají či nemají třídní charakter, je způsobena tím, že se nekladou správné a rozhodující otázky a namísto toho se vplouvá do tradičních vod s tradiční metodologií. Existují téměř nespočetné studie o „rozdílech“ mezi sociálními „vrstvami“ co do sociální participace, porodnosti, socializačních praktik atd. atd., ale vše, co se mění, jsou jen operacionální definice k arbitrárnímu dělení skupin daných vzorků a názvu skupin. I studie o sociální mobilitě natolik odrážejí nejistotu o třídní struktuře, že jsou mnohoznačné a rozporné. Příkladem může být i nejpodrobnější dílo o sociální mobilitě, *Americká struktura zaměstnání* P. M. Blaua a O. D. Duncana,⁸ ostatně hojně používané některými našimi sociology.

Ve srovnání s nejlepšími americkými pracemi vynikají díla západoevropských sociologů (Reissman má na mysli například Cola, Glasse, Dahrendorfa, Ossowského) jasností a cílevědomostí. Pro americkou sociologii plně platí námitka: jak je možné zavrhnout existenci tříd, když nebyly definovány ani ověřovány jejich funkce v průmyslově vyspělé společnosti? Američtí sociologové prostě nepostavili relevantní otázky o povaze tříd, třídní struk-

⁵ Leonard Reissman, *Class in American Society*, New York 1959.

⁶ Leonard Reissman, Michael N. Halstead, *The Subject is Class*, San Francisco 1969, 22 s., rotaprint.

⁷ Viz Raymond J. Murphy, *Some Recent Trends in Stratification Theory and Research*, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 356, November 1964, s. 142–167.

⁸ Peter M. Blau, Otis D. Duncan, *The American Occupational Structure*, New York 1967.

Například nejprve se tvrdí, že nelze dát přímou odpověď na otázku, „zda pracující třída má menší šance vzestupné mobility než střední třída“ (s. 423), a formulace se mění v otázku, zda „lidé, kteří počínají svou kariéru jako manuálně pracující, mají

menší pravděpodobnost dosáhnout zaměstnaneckého statusu, který se liší od statusu jejich otců“ (s. 424). Odpověď pak je „ano“.

„Lidé, kteří začínají svou práci jako příslušníci dělnické třídy, mají na rozdíl od „bílých límečků“ méně šťastný osud a končí v zaměstnaneckých pozicích, které se málo liší od pozic jejich otců“ (s. 424). Jak má potom čtenář realisticky hodnotit další tvrzení, jako: „Míra vzestupné mobility v USA je dnes stále vysoká . . .“ (s. 426): „Vzestupná mobilita z dělnické třídy do nejvyšší zaměstnanecké vrstvy je v USA vyšší než v jiných zemích . . .“ (s. 434); nebo „Stabilita americké demokracie je nepochybně spjata s vyššími šancemi v USA . . .“ (s. 439).

tury a jejich funkcí. Otázka existence tříd je základní pro každou další diskusi. Je to *ideologická* otázka, která se však často formuluje jako otázka *jen* socialistické teorie — což souvisí se známým neudržitelným odmítáním „hodnotících soudů“ v sociologii. Samozřejmě otázka tříd musí být rozehdnuta i vlastními sociologickými argumenty, ale to neznamená, že není zároveň otázkou ideologickou. Všechna dosavadní data dovolují velmi rozdílné *interpretace* a sám přístup tradiční americké sociologie jasně ukazuje ideologické preference.

Typickým příkladem argumentace proti existenci tříd může být R. A. Nisbet (*Zánik a pád sociálních tříd*).⁹ Jeho závěr je, že pro realitu USA *nejdou* už třídy relevantní. „Pluralismus“ a „disperze“ udělaly z tříd „zastaralý“ pojem. Politická moc je „rozprostřena“ mezi voliče, ekonomická moc se hluboce změnila oddělením vlastnictví od kontroly korporací a sociální status byl „vyvázán“ z hierarchických sítí. Tak zní staronové, dnes spíše žurnalistické argumenty.

Ze samozřejmosti, že obrazu společenských tříd získaného analýzou předindustriálních společností nemůže být přímo použito k rozboru dnešní společnosti v USA, se dělají závěry, že sám pojem tříd vůbec se stal bezcenným. Proti tomu mnozí sociologové prokázali, že instituce kapitalistických průmyslových společností natolik zkoncentrovaly moc, že umožňují malým elitním skupinám (vojensko-průmyslovému komplexu a špičkám exekutivy a administrativy), aby legitimně vykonávaly téměř neomezenou kontrolu, a tím nutně vyhrcoují třídní vztahy, byť přechodně zakrývané relativní prosperitou. To se pokoušel objasnit už C. Wright Mills a není těžké nalézt důkazy i u dnešních autorů.¹⁰ Tvzení Nisbeta a podobných se pak projevuje jako silně ideologické.

Američtí sociologové — pod záminkou preference „tvrdých dat“ — *typicky* zaměňují studium třídní struktury studiem *statusových* diferencí. Takový postup je meto-

dologicky přitažlivý. „Status“ se ukazuje jako pojmově proměnná veličina, a proto adaptabilní pro každou výzkumnou situaci. Je buď určován vlastním posuzováním subjektu, nebo nějakým operacionálním rozhodnutím. Obvykle je daný výběrový soubor populace arbitrárně rozdělen do dvou nebo více skupin v závislosti na mírách, které jsou výzkumníku k dispozici, jako jsou příjem, vzdělání, zaměstnání, sebezaražení — nebo nějaká kombinace těchto „dimenzí“. Toto kritérium je pak definováno jako nezávisle proměnná a použito k vysvětlení variace ostatních, závisle proměnných. Označení takto identifikovaných skupin může používat buď „třídní“, nebo „statusovou“ terminologii, ale konceptně se většina těchto studií zabývá *statusem* z hlediska *prestiže*, vážnosti nebo životního stylu.¹¹

Takové přístupy nemohou kriticky zkoumat existenci tříd ani ujasňovat jejich funkci v dnešní společnosti. Poskytují pouze masu dat o jiných postojových a behaviorálních hlediscích sociálních pozic, chápaných jako „status“. Studium tří amerických sociologických časopisů v období od r. 1965 do r. 1968 se zjistilo, že ze 195 článků pojednávajících o stratifikaci se 133 zabývalo *statusem* (68 %), jen 8 % třídami (a to na srovnávacím základě) a zbytek jinými kategoriemi. Tento pronikavý důraz na status není důkazem toho, že americká společnost není třídní, ale „statusová“. Je spíše projevem konvencí a ideologických faktorů.

Jedním z činitelů, který by měl měnit postoj amerických stratifikačních studií, je existence *chudoby* jako palčivého sociálního problému v USA. Není bez zajímavosti, že daleko největší část pojednání o chudobě a chudých v USA nepochází od sociologů, ale od lékařů, právníků a sociálních pracovníků. Sociologové vykládají chudobu daleko spíše v terminologii sociologie kultury: chudí netvoří žádnou třídu, nýbrž skupinu jednotlivců, kteří „sdílejí společné sady kulturních hodnot a očekávání“. Podle zjištění Rossiho a Bluma, kteří provedli rozbor literatury, je

⁹ Robert A. Nisbet, *The Decline and Fall of Social Class*, in: Tradition and Revolt, New York 1968. „Jakkoli může být pojem třídy užitečný při studiu historické minulosti nebo soudobých nezápadních společností, zvláště rozvojových, stal se téměř bezcenným pro výklad americké společnosti...“ (s. 106).

¹⁰ Viz např. G. William Domhoff, *Who Rules America?*, New York 1967. „Vládnoucí třída“ je horní sociální třída, která vlastní neúměrnou část bohatství země, dostává neúměrnou část příjmů a vysílá ne-

úměrný počet svých členů do skupin a institucí, které rozhodují a kontrolují“ (s. 5). „... Podobnost a semknutost lidí uvnitř sociální třídy by neměla být přeceňována, zvláště pro poměry v USA. Máme-li však charakterizovat kritiku pojmu „sociální třídy“, musíme říci, že je založena na modelech vykonstruovaných ze studia kast a feudálních sociálních struktur“ (s. 139).

¹¹ L. Reissman, M. N. Halstead, uved. dílo, s. 7.

tato interpretace nejčastější.¹² A tak čteme, že „chudí“, na něž se soustřeďuje značná pozornost novější literatury, jsou ti, jejichž příjem je nízký, kteří nedovedou úspěšně překonat svou chudobu a kteří představují pro společnost problémy. To je pojetí chudoby jako „kultury“ nebo svérázné „sub-kultury“, pojetí chudých jako skupiny lidí, kteří jaksi stojí mimo vlastní strukturu americké společnosti. Zdroj takového chápání chudoby je též jako v případě chápání tříd: odráží se tu „statusové“ pojetí stratifikace. L. A. Coser to charakterizuje výstižně: „Latentní důsledky tohoto důrazu na existenci a legitimnost subkultur jsou v tom, že »všichni Američané jsou si rovni«, i když jsou »odlišní«, a že americká střední třída je imperialistická svou vírou, že jen její vlastní hodnoty mají být preferovány.“¹³

Chudoba tak přestává být závažnou *třídní* situací a stává se adaptivním, funkcionálním a legitimním kulturním prostředím, není už zdrojem pokračující *nerovnosti* a deprivujících životních šancí, nýbrž „adaptivní kulturní odpovědi uvnitř prostředí chudoby“. Reissman sám soudí, že jedině správné by bylo uvažovat o chudobě z *třídní* perspektivy a tím získat významnou příležitost k výzkumu a vyjasnění stratifikace americké společnosti. „Kulturní“ koncepce chudoby vede k hlášení „statu quo“ politikou „zachování kultury“.

Podobně jako problém chudoby se stal naléhavým sociálním problémem americké společnosti i *rasový* problém a nutně se dostává do souvislostí úvah o *třídní* struktuře. I zde vidíme, jak jsou *třídní* aspekty tohoto problému zastírány a celá otázka se staví jako problém výlučně *rasový*, *etnický*, problém „kulturní“. „Černoši představují obecně nejdůležitější etnickou skupinu městské nižší třídy. Jejich problémy a tragédie jsou problémy dřívějších etnických menšin, ale hluboké ekonomické změny americké společnosti těžce zkomplikovaly jejich status a možnosti mobility... Rasové úvahy jen málo přispívají k analýze těchto otázek. Příliš často slouží jako kouřová clona, která maskuje reálné problémy... Ne rasové, nýbrž *třídní* rozdíly vy-

světluji existenci a trvání chudoby mezi městskými černochoy.“¹⁴

L. Reissman, sociolog, který se po léta zabýval stratifikačními teoriemi a empirickými výzkumy, shrnuje své poznatky zhruba do dvou bodů: američtí sociologové se trvale vyhýbají *třídní* analýze *bez dostatečných důkazů*; jejich zaměření má *čudně* zakrývané, ale zřetelně *ideologické* zdroje. Uvidíme, že totéž můžeme říci o práci *Československá společnost*.

Vraťme se teď k této práci československých sociologů z druhé poloviny šedesátých let. Z teoretické koncepce „operacionalizace“ a z charakteru empirického šetření *Československé společnosti* (a zčásti i z výběru literatury a odkazů) vidíme zcela jasně, že byly převzaty tradiční modely stratifikace, jak je vypracovávala americká sociologie, a zvláště *strukturální funkcionalismus*. Drobné odchylky v „měření“ jednotlivých „rozměrů“, příjmů, moci atd. jsou nepodstatné. Odchylka je v jiném použití „rozměru“ *prestiže* a v tom, že jako významný „rozměr“ byl přijat a „operacionalizován“ pojem „složitosti práce“ a z různých „rozměrů“ (pěti základních) byl vytvořen „syntetický status“. Diskutabilní cenu a význam takových „měření“ dobře objasňuje zasvěcená stať K. Berky *Kritické poznámky k pojetí měření v československé sociologii*, uveřejněná v *Sociologickém časopise* 5/1971, s. 545. Výsledkem velmi rozsáhlého šetření a „měření“ na základě uvedené teoretické koncepce je, že podle *Československé společnosti* má naše dnešní socialistická společnost *beztržní* „stratifikační“ strukturu „horních“, „středních“ a „dolních“ „vrstev“ „*statusových*“ (podle „syntetického statusu“) — zcela v duchu uvedených koncepcí buržoazní sociologie — strukturu, která je *obdobná* stratifikační struktuře ostatních „průmyslových společností“. Není ovšem divu, že byly zjištěny „základní podobnosti“ s „průmyslovými“ *kapitalistickými* společnostmi — když byla v podstatě přejata celá teoretická koncepce buržoazní sociologie. Statusové vrstvy jsou prezentovány jako obraz *reálné* sociální struktury naší společnosti. Co ale je na celém teoreticko-empirickém zkoumání

¹² Peter N. Rossi, Zahava D. Blum, *Social Stratification and Poverty*, Meeting of the Sociological Research Association, San Francisco 1967, rotaprint.

¹³ Lewis A. Coser, *Unanticipated Conservative Consequences of Liberal Theorizing*, *Social Problems*, 16, Winter 1969, s. 263.

¹⁴ James M. O'Kane, *Ethnic Mobility and the Lower-Income Negro: A Socio-Historical Perspective*, *Social Problems*, 16, Winter 1969, s. 310–311.

Československé společnosti věrohodné, co odráží skutečné poměry socialistické společnosti? Odhlédneme-li od existence společenských tříd, o nichž mluvíme na jiném místě, je nesporné, že naše společnost je *diferencována* na nejrozličnější skupiny podle různých aspektů — příjmů, vybavení domácností, kvalifikace, vzdělání atd. Tvrdíme však, že rozdělení na víceméně kompaktní typické vrstvy „horní“ a „dolní“, které je charakteristické pro kapitalistické společnosti s velkými rozdíly ekonomicko-sociálními, *nelze* aplikovat na naši socialistickou společnost, resp. vyplývá jen z vykonstruovaných „modelů“ a velmi jednostranných „měření“. Nepostihuje typickou strukturu socialistické společnosti a její zásadní *odlišnost* od společnosti kapitalistické. Sám pojem „vrstev“, „strat“ (a „stratifikace“), který tradičně označuje *hierarchický* charakter sociální diferenciace („nahore—dole“, „chudí—bohatí“, „mocní—bezmocní“, „vysoký prestiž—nízký prestiž“), nemůže být takto prostě a jednoduše bez kritické analýzy pro socialistickou společnost použit.

Stejně tak například pojmy „podíl na moci“, podíl na řízení „demokracie“ apod. jsou v socialistické společnosti naplněny *jiným*, odlišným obsahem než v kapitalistických společnostech. Nemohou být „operacionalizovány“ a „měřeny“ tradičními způsoby buržoazní sociologie. I třeba otázka příjmové diferenciace je pojata v podstatě zkresleně, neuvažují-li se adekvátně výdaje socialistické společnosti na společenskou spotřebu a ostatní formy sociální politiky.

Ve skutečnosti všechny momenty vypovídají o tom, že naše socialistická společnost *není* typickou společností se statusovou hierarchií, nýbrž společností s historicky maximální *sociální rovností*, jak o tom píšeme v závěru. A v tom se výrazně liší od všech společností kapitalistických, byť byly jakkoli „průmyslové“. Sociologická teorie a sociologická „empirická šetření“, která tuto základní skutečnost neobrážejí a nezachycují, jsou prostě opravdovou „falešnou ideologií“.

To jistě neznamená, že naše *společnost* není společností *diferencovanou*. Uvažme například diferenciaci příjmů a majetku. I když vcelku u nás nejsou velké a podstatné rozdíly (ve srovnání s rozdělením v kapitalistických „průmyslových“ společ-

nostech — viz příklad, který uvádíme o skutečných poměrech v NSR), existují v jednotlivých případech a možná i v určitých skupinách. Jsou to ovšem rozdíly, které vznikly na základě *nesocialistického* a často nezákonného obohacování se, které je cizí principům socialistické společnosti. Výsledky šetření provedených v rámci *Československé společnosti 1967* nám mohou poskytnout různá i dnes užitečná data o různých momentech sociální diferenciace — pokud je prověřen způsob jejich získávání a zpracování. Ale jako celek práce zkresluje obraz socialistické společnosti a dokazuje jenom to, že marxistický sociologický přístup k analýze sociální struktury musí být zásadně odlišný.

Z tohoto hlediska musíme mít výhrady k hodnocení *Československé společnosti*, které provedl Z. Šafář v roce 1971 v *Nové Mysli* (č. 4, s. 588—597) v článku *K otázkám současné struktury socialistické společnosti*. Na tomto místě si povšimneme této nesrovnalosti: Autor se snaží mimo jiné ukázat, že s podobným přístupem ke struktuře socialistické společnosti, jaký je charakteristický pro *Československou společnost* — tj. s přejímáním koncepcí americké sociologie — se setkáváme i u některých sociologů jiných socialistických zemí („... s přejímáním pojmového i metodologického arzenálu nejrozličnějších forem stratifikačních teorií [s různými stupni kritičnosti] se můžeme setkat jak v sociologii polské [bude zřejmě i novým problémem v sociologii sovětské], tak i v sociologii maďarské i naší, a to nejen v jasné vyjádřené podobě, jak to vidíme v monografii *Československá společnost*“). Jak se to snáší s jiným tvrzením autora, že zvláště sovětské sociologové zastávají zcela odlišný, třídní přístup k analýze sociální struktury, v němž odpovědí na otázku o základní diferenciální ose společenské struktury socialismu „je potvrzení existence *třídního* složení socialistické společnosti, a to se svou podstatou dvou neantagonistických tříd dělníků a rolníků a skupiny inteligence, s trvajícím úlohou dělnické třídy“ (s. 589)?

Vždyť Šafář soudí, že lze souhlasit a dokonce podtrhnout stanoviska těch, kteří kritizovali *netřídní* přístup *Československé společnosti*, a uznává, že převzetí nemarxistických modelů stratifikace a metod jejího zkoumání má „*výrazný* dopad na

interpretaci řady faktů, jež byly empiricky dokázány“, a dokonce mluví o „*nepochybné poplatnosti pravicovým ideologickým proudům*“ (s. 595)!

Teorie a empirie v knize „Československá společnost“

Základním markantním rysem knihy jsou podstatné nedostatky ve zvládnutí materialistické dialektiky jako metody společenskovědního bádání.

Dílo si činí nárok být prací, ve které „prakticky každé tvrzení je... — pokud není výslovně uveden opak — *podloženo* empirickým materiálem, i když tento materiál není vždy uváděn“ (s. 11). Ve skutečnosti kniha svým přístupem k sociální skutečnosti obsahuje podstatné prohřešky jak empiricko-positivistické, tak i spekulativní.

Ze závěrů, které v knize nejsou doloženy výsledky empirického výzkumu, jsou některé tak zásadního a dalekosáhlého významu, že by bylo potřebné, aby k nim byl empirický materiál v knize uveden — kdyby existoval! Jenže podle toho, jak je popsán projekt celého výzkumu, takový materiál zjevně schází. Jde ostatně zčásti o otázky, jejichž empirický výzkum by byl daleko náročnější a na základě koncepcí *Československé společnosti* neuskutečnitelný. V knize není výslovně uvedeno, kdy jde o úvahy přesahující rámec sneseného materiálu. Některé obecné charakteristiky československé společnosti se v této knize formulují tak, jako by ze zobecnění a zhodnocení empirického materiálu vyplývaly. Ten ale postihuje ve skutečnosti jen úzce vybrané stránky nebo výseky některých společenských vztahů a vůbec neopodstatňuje zobecnění. Je pak zákonité, že nedostatek důkazů — zvláště pro obecné sociologická tvrzení — se nahrazuje *ideologickými* soudy, které jen zdánlivou „teorii“ překlenují propast mezi dílčím „faktickým materiálem“ a obecnými soudy. Tím se nejvíce vyznačují 1. kapitola a zejména 3. kapitola. Například v části 1.6. na str. 41–45 je provedena typologie „vertikální sociální diferenciace relevantní pro výzkum československé společnosti“. Rozlišují se typy: 1. kapitalistický, 2. dělnický (diktatura proletariátu), 3. byrokratický, 4. rovnostářský, 5. tech-

nokratický, kulturokratický, meritokratický, 6. socialistický. Tato typologie není v knize fundována žádnými doklady nebo argumenty, ani blíže rozvedena, jak by bylo nepochybné potřebné, odhlédneme-li už od její přímé nesouvislosti s materiálem výzkumu — tedy alespoň vzhledem k zřejmé a na první pohled problematické logické souřadnosti jednotlivých zde kladených typologických kategorií, které nemají hluboké zázemí marxistické historicko-genetické analýzy vývojových etap lidských společností.

Ještě závažnější je *diskrepance* mezi tím, co vyplývá z nashromážděného empirického materiálu, a závěry z něho vyvozanými. Na zmíněnou „konstrukci ideálního typu socialismu“ (z 1. kapitoly) navazuje v 3. kapitole pasáž obsahující globální vylíčení podstatných znaků reálné československé společnosti podle stavu k listopadu 1967, která se hodnotí na základě onoho „ideálního typu“ (s. 161 až 170). Podaná typologická charakteristika reálné československé společnosti daleko překračuje závěry odvoditelné na základě materiálu získaného průzkumem, jehož možnosti zobecnění byly mnohem užší.

Týká se to zejména vztahů spjatých se způsobem organizace a řízení společnosti. V knize se charakterizují jako v podstatě byrokraticko-technokratické, téměř s absencí demokratismu, a zároveň jako brzda pokroku. Současně se konstatují rysy rovnostářství. Ve skutečnosti se globální charakteristika tohoto druhu vymyká možностям zobecnění na základě provedeného empirického průzkumu. Průzkum zdaleka neobsáhl oblast společenských vztahů, jichž se dotýkají uvedené zobecňující závěry. Nepostihl právě vztahy řízení společenských a zvláště výrobních procesů a jejich ekologii tak, aby z jeho výsledků byla odvoditelná citovaná charakteristika. Kniha například nezkoumá otázku dodržování disciplíny v těchto vztazích, třebaže mluví obecně o byrokraticko-technokratických relacích, k jejichž znakům náleží přísné respektování subordínace a tuhá kázeň. Nevšímá si značného oslabení vztahů autority v řízení výroby a zčásti i ve státní správě a neklade otázku, zda k brzdám nenáleží právě též podlomení disciplíny.

Výzkum rovněž nepostihl různé stránky vztahů řízení, jejichž zjištění a zhodnocení

by bylo nezbytné pro kvalifikované závěry o stupni demokraticismu. Dotkl se sice otázky rovnostářství ve sféře ekonomických vztahů rozdělování (i tu ovšem vlastně neúplně), ale nikde problematiky rovnosti v oblasti politických a právních vztahů. Ačkoli jedním z charakteristických rysů naší socialistické společnosti jsou široká sociální práva občanů, výzkum nesledoval, jak tato práva přispívají k reálné rovnosti možností využívání politických (demokratických) práv. Stupeň demokraticismu by dále bylo nutno probádat na základě zkoumání nejen formalizovaných relací (funkcí apod.), ale i řady interakcí umožňujících charakteristiku faktického fungování vztahů nadřazenosti a podřízenosti a účasti na řízení.

Je nutno dále poukázat na neprůkaznost těch dalších partií knihy, jež přesahují meze empiricko-sociologického výzkumu a zaujímají negativní stanovisko k „vulgárnímu třídně ekonomickému redukcionismu“, aniž by autenticky objasňovaly marxistickou interpretaci dané teoretické sociologické problematiky. Jde zejména o pasáže, v nichž se dovozuje, že na základě provedeného empirického průzkumu „mylnou se ukázala být teorie interpretující úlohu dělnické třídy jako stratifikační schéma přímého panství dělnictva“ (s. 162). To se dokládá konstatováním, že podle výsledků průzkumu „duševní pracovníci jako celek... mají vyšší statusové charakteristiky než pracovníci fyzičtí, včetně dělníků“ (s. 107) — tj. zastávají složitější práci, mají vyšší vzdělání, vyšší životní úroveň, vyšší funkce atd.

Jak zacházejí autoři *Československé společnosti* s problematikou *třídní struktury*? Tak, že se přímo vnucují analogie s americkou buržoazní sociologií. Vychází se ze „stalinského schématu“ tříd „dělnická třída — družstevní rolnictvo — inteligence“ se zámyslem toto schéma prozkoumat a ověřit na empirickém materiálu. (Proč „stalinského“, když to je běžné „schéma“ marxistické teorie?). Ale nejprve se marxistická koncepce třídní struktury *modifikuje* a interpretuje zvláštním způsobem! Dělnická třída se definuje jako „vládnoucí vrstva“, rolníci jako „podřízení spojení“ a inteligence jako „servisní vrstva“ (s. 106) a tvrdí se, že „ve Stalinově schématu jsou seskupení s *nižšími statusový-*

mi charakteristikami — dělníci a rolníci — chápána jako *výše* postavená než duševní pracující...“ (s. 107). Tedy tvrdí se něco, co se u Stalina ani jinde v marxistické literatuře nikde nevyskytuje: historické postavení tříd se mávnutím peramění v „statusové“ vztahy „horních“ a „dolních“ vrstev! Takové pojetí se pak „důsledně operacionalizuje“ a tvrdí se, že jde o „původní smysl, z něhož se po dlouhá léta vychází v oficiální ideologii a politice“ (s. 106).

Není pak divu, že „empirický materiál“ neprokazuje žádnou existenci tříd, že takto pojaté „třídní postavení“ „nepředstavuje statusovou vertikální charakteristiku a nevyjadřuje žádné stratifikační schéma... Jde o *ideologickou konstrukci*, která odraží skutečnost *převráceně*, a to nejen skutečnost československou, nýbrž také skutečnost všech zemí socialistického typu. To je výsledek odpovídající hypotézám a celkem vzato nijak překvapující.“ (s. 107). Ve skutečnosti jde o ideologické konstrukce autorů *Československé společnosti*, které zkreslují společenskou skutečnost i marxistickou teorii.

Koneckonců čteme-li pečlivě, najdeme výslovné přiznání se k tradicím buržoazní sociologie: „Stratifikace znamená pro nás tedy tolik jako pro jiné pojem „třídní krystalizace“ (s. 32). „Multidimenzionální statusové charakteristiky vyvinuté *moderní sociologii* jsou *plně použitelné* a měří i stratifikaci československé, *socialistické varianty industriální* (či industriálnímu stadiu se blížící) společnosti“ (s. 123). A tak se spojuje tradiční „stratifikační“ přístup (analýza v *Československé společnosti* ústí ve schéma šesti statusových vrstev, které mají charakterizovat sociální strukturu naší společnosti) s koncepcí v buržoazní sociologii neméně tradiční, totiž s tvrzením, že socialistická společnost je jistou variantou „industriální“ společnosti (jejíž jinou variantou je společnost kapitalistická).

„I tento poslední přehled prokazuje tedy to, k čemu přinášela kamének po kaménku důkazy celá naše analýza,“ uzavírají autoři. „Svazek kulturně sociálních diferencí je v práci *Československá společnost* determinantou určující kostru sociální stratifikace. To, jaké postavení člověk ve společnosti zaujme, je především v rozhodující míře určováno jeho pracov-

ním postavením, způsobem života ve volném čase a vzděláním..." (s. 156). Tedy „svazek kulturně sociálních diferencí“, nikoli třídní poměry, nikoli třídní hlediska a hodnocení.

S marxistickou teorií o dějinné roli a hegemonii dělnické třídy, o poslání, podstatě a funkcích socialistického typu státu jsou nesrovnatelné statusové charakteristiky vytěžené z provedeného empirického výzkumu. Jde tu o hluboce mylný pokus řešit prostředky tohoto výzkumu problematiku, která těmito prostředky řešitelná není.

V závěru 3. kapitoly (v části 3.9.8.) se uvažuje o zájmech a vědomí jednotlivých vrstev a na základě toho se konstatuje k listopadu 1967 „latentní napětí krizového charakteru“ a tvrdí se v podstatě, že výzkum umožnil předvídat vývoj československé společnosti v roce 1968. Podle tohoto závěru tedy „proti byrokratickorovnostářskému uspořádání se šikovala mocenská koalice sociálních sil zainteresovaných na sociální změně v socialistickém směru. Tyto síly si byly, jak dokazuje náš výzkum, vcelku správně vědomy svého postavení i stavu společnosti“ (s. 167). Avšak ani z předchozích výkladů o předmětu průzkumu, ani z kapitol 10-12, věnovaných některým otázkám sociálního vědomí, nevyplývá, že by byly bývaly při průzkumu sledovány takové motivační struktury, politické hodnotové orientace a postoje, aby závěry knihy v tomto směru vyplývaly ze zpracování získaného empirického materiálu.

Již samým hlavním názvem knihy autoři chybně rozšířili její záběr na velice náročnou problematiku, kterou nemohlo lze řešit na základě projektovaného empirického průzkumu. Kniha *Československá společnost*, která zanedbává materialistickou dialektickou metodu a náležitě neuplatňuje kategorie a koncepce materialistického pojetí dějin, nemohla dospět k adekvátním teoretickým interpretacím sebraného empirického materiálu a zejména nemohla odhalit zákonité vývojové tendence naší společnosti. Práce sice chtěla podat charakteristiku československé společnosti a jejího fungování k určitému datu (listopadu 1967), kdy byl proveden konkrétní výzkum. Avšak přes dílčí pozitivní přínos ani tento úkol nemohla uspokojivě splnit, neboť stav společnosti po-

jí má pouze staticky a neinterpretuje její jako moment dynamiky společenského vývoje v celém jeho kontextu přechodu od kapitalismu ke komunismu.

Při pokusu o vysvětlení a zhodnocení získaných dat a při charakteristice československého společenského systému kniha nečiní zadost materialistickodialektickému pojetí úlohy a vztahu objektivních a subjektivních činitelů společenského vývoje.

Sám život prokazuje míru hloubky mylnosti tvrzení, že „třídní postavení“ není „dimenzi jediné významnou, všeurčující“ a že „ono samo může být téměř beze zbytku redukováno na jiné sociální rozdíly..." (s. 158). Právě nastolení plochého redukcionismu namísto marxisticko-leninské dialektické metody je zde otevřeně proklamováno za metodologickou normu. Podobně i na jiných místech knihy je tento postup nejpodstatnější „vadou krásy“ (s. 159) metodologických postupů. Omezuje sice nejprve svůj výzkumný cíl na poznání vybraných objektivních stránek sociální stratifikace. Mechanicky však z nich vyvozuje závěry o charakteru celého sociálního systému a jeho fungování. Ale zhodnotit plně povahu a roli objektivních činitelů nikterak nelze bez ohledu na povahu a úlohu subjektivních faktorů. V knize se subjektivní stránky reality zjevně pojmají anti-dialekticky jako pasivní odraz objektivních podmínek. Zřejmě se mylně předpokládá totožnost objektivně vymezených rolí a skutečného chování nositelů těchto rolí.

Tvůrčí možnosti a aktivita pracujícího lidu a jeho organizací, především iniciativní ideová a organizátorská role komunistické strany, jsou zcela mimo zorné pole této knihy. Ve skutečnosti pouze se zřetelem i na tyto komponenty sociálního vývoje lze podávat marxisticky založenou charakteristiku socialistické společnosti a dialektický výklad vývoje její sociální struktury.

Nedostatky metodologických přístupů a východisek vedou nutně ke zkreslujícím věcným závěrům o sociální struktuře československé společnosti, zejména k hrubému zanedbávání podstatných třídních aspektů a souvislostí. Na mnoha místech se v podstatě zamítá význam Stalinova pojetí tříd v socialismu. Tato kritika však bohužel nevede k úsilí hlouběji vyjasnit a

propracovat marxisticko-leninské pojetí tříd, nýbrž k negaci třídního aspektu v sociální struktuře socialistické společnosti vůbec.

Skutečnost, že autoři práce *Československá společnost* nenašli správnou teoretickou platformu pro chápání podstaty sociální struktury naší společnosti a že celá teoretická koncepce „šla nad empirická data, a proto byla výzkumem těžko verifikovatelná“, zjišťuje i Z. Šafář ve svém námi už zmíněném článku v *Nové myslí*. Jeho rozbor konkrétních nedostatků dané práce není však bohužel dostatečně konzistentní. Tak například tvrdí — podobně, jako se prohlašuje v *Československé společnosti* — že všechny stati práce byly budovány především na základě získaných empirických dat (s. 589). Ale zároveň konstatuje, že je jim dána „jistá optika“ (výběrem dat, akcentováním jistých problémů, interpretací statistických výsledků), jež závisí na autorech statí! Jaká je potom míra pravdivosti a věrohodnosti závěrů, zvláště v případě kolektivní práce, hraje-li subjektivní optika takovou úlohu?

Na jiném místě dokonce říká, že „některé soudy svou obecností rozhodně překračují rámec empirických údajů a jsou přímo poplatné myšlenkovému ovzduší roku 1968“ (s. 595). Když zvažuje přínos *Československé společnosti*, mluví Šafář o nutné „reinterpretaci“ některých empirických zjištění. Ale co to znamená? Znamená to, že teoretická zjištění mají být škrtnuta a nahrazena jinými? Jaký je pak v celé práci vztah mezi „teorií“ a „empirií“? Vtírá se otázka: Když na základě daného šetření lze „empiricky prokázat“ to či ono, proč nebylo lze prokázat samu falešnost teoretických závěrů, interpretací i nakonec výchozích hypotéz?

Je přece notoricky známo, že teoretické a koncepční úvahy nejsou nikdy jen výsledkem „zobecňování“ „empirického“ materiálu, nýbrž že každému — a zvláště tak náročnému a komplexnímu empirickému šetření — nutně předchází a vplétají se do něj.

Ona subjektivní „optika“, o níž se Šafář zmiňuje, je prostě dána ideologickou volbou a s ní spjatými koncepcemi. Je až s podivem, jak si zkušeni „metodologové“ představují vztah teorie a sociologických výzkumů: „sociologové“ (tj. ti, kteří provádějí „empirická šetření“) by měli dostá-

vat od „teoretiků“ přesnější „fundovaná zadání“ a teoretikové by se měli „úžeji přimknout“ k projektům empirického výzkumu. To vypadá, jako by „sociologové“ — tj. „metodologové empirických šetření a jejich organizátoři“ — se zabývali čistě měřením, sbíráním a zpracováním „dat“ bez ohledu na teorii. To je ovšem pozitivistický požadavek, který opouští i soudobá buržoazní sociologie. A pokud jde o to, jak takové „měření“ vypadá, poukázali jsme už na článek K. Berky, který je výstižně rozebral.

Není pak divu, že metodologové staví otázku o možnostech a mezích empirického šetření, na kterou by měli spíše odpovídat, například konkrétnějším rozбором *Československé společnosti*. K této otázce má vést i sama skutečnost, že empirická data, sebraná koncem roku 1967, vlastně výslovně neobsahují varování před možností nástupu pravicových sil, jež se pokusily roku 1968 o kontrarevoluční převrat“ (str. 597). To je ovšem naivní požadavek, protože takové varování nemohou dát žádná „empirická data“, ale jen teoretické závěry. Ostatně jak se to snáší s tvrzením v *Československé společnosti*, že šetření „prokazovalo nutnost Února“?

Резюме

Гоушка И. - Глукты В.: Классовый характер социальной структуры и стратификационная теория

Марксистское материалистическое понимание истории усматривает в классовой структуре и в классовой борьбе основную структуру для понимания динамики общественного развития и социалистической революции; одновременно понимает их как постепенный переход к ликвидации общественных классов, к устранению классовых интересов, к социальному равенству всех трудящихся и к справедливому разделению общественного богатства.

О большой силе марксистских идей, о классовой структуре и динамике обществ кроме прочего свидетельствует действительность, что даже в самой западной социологии все больше и больше оживают концепции, ставшие модными главным образом с тридцатых годов и в известном отношении достигшие высшей степени в функционалистских теориях после второй мировой войны. И именно самые выдающиеся представители ощущают необходимость вновь справиться с марксистским учением, непреодолимая вескость которого заключается прежде всего в том, что оно выражает действительность классового аспекта социальной структуры капиталистических стран и классовую основу международных отношений и конфликтов.

Уже у Макса Вебера мы находим разработанную концепцию, которая хотя и развивалась в разных направлениях социологическое познание, все же она означала принципиальный разрыв с марксистской теорией классов и типическую попытку «заменить» ее «более сложной» теорией. Хотя Вебер заимствует у Маркса подчеркивание некоторых экономических детерминантов классов (собственность), все же он в своей системе общественной «стратификации» в качестве центрального понятия видит не понятие общественного класса, но социального статуса. Таким образом приходится к точке, когда классовая структура заменяется «иерархией статусов».

В американской социологии начиная с двадцатых годов появляются два характеристических эмпирических подхода к исследованию «стратификации» общества, обычно обозначаемые как «объективные» и «субъективные» и создавшие долговременную теоретико-эмпирическую традицию. Первый подход отождествляет класс с общественным слоем, который характеризуют по существу просто на основе деления смотря по роду занятий. Второй подход оставляет определение за самими опрошиваемыми, их субъективными взглядами.

Структуральный функционализм, собственно, только развивает традицию американской буржуазной социологии, а именно как с теоретической стороны, так со стороны строений разных «эмпирических моделей» стратификации и ее «измерения».

Функционалистские теории понимают расслоение общества неклассово, опять, собственно, как дифференциацию общества по доходу (богатство, состояние), власти (влиянию и т. п.) и престижу, в типические «слои» — верхние, средние, нижние. Это «расслоение» принимают за необходимое и нужное для функционирования любой социальной системы. В понятийном отношении эта дифференциация отождествлена с классовой дифференциацией («класс» обычно обозначает слой). Не только неравные оплаты, но и существование разницы в оплачивании и в распределении общественного богатства таким образом теоретически обосновываются «функциональными потребностями» социальной системы, их объявляют вечными и необходимыми.

Поскольку дело касается работы чехословацких социологов во второй половине 60-ых гг. «Чехословацкое общество 1967», она в ряде отношений не отвечает постулатам марксистского классового анализа. По теоретической концепции «операционализма» и по характеру эмпирического обследования работы «Чехословацкое общество» (отчасти и по выборе литературы и ссылок) мы совершенно ясно видим, что были заимствованы традиционные модели стратификации, в таком виде, в каком их выработала американская социология и особенно структуральный функционализм. Мелкие отклонения в «измерении» отдельных «размеров», доходов, власти и т. д. являются несущественными.

Если не принять во внимание существование общественных классов, о которых мы говорим на другом месте, то неоспоримо, что наше общество дифференцировано в самые раз-

ные группы по разным аспектам — к доходам, оборудованию домашнего хозяйства, квалификации, образованию и т. д. Однако мы утверждаем, что разделение на более или менее компактные типические слои «верхние» и «нижние», которое характерно для капиталистического общества с большими экономико-социальными различиями, нельзя применить к нашему социалистическому обществу, или же что оно вытекает только из сконструированных «моделей» и очень односторонних «измерений». Оно не отражает типическую структуру социалистического общества. Само понятие «расслоения», «стратумов» (и «стратификации»), традиционно означающий иерархический характер социальной дифференциации («наверху — внизу», «богатые — бедные», «властные — безвластные», «с высоким престижем — с низким престижем») не может быть так просто и несложно, без критического анализа, применен к социалистическому обществу.

Равным образом, например, понятия «участие во власти», участие в руководстве, «демократия» и т. п. в социалистическом обществе наполнены «другим отличающимся содержанием», чем в капиталистических обществах. Они не могут «операционализироваться» и «измеряться» традиционными способами буржуазной социологии. Даже, например, вопрос дифференциации по доходам понимается по существу искаженно, если адекватно не учитывать расходы социалистического общества на общественное потребление и остальные формы социальной политики. На самом деле все моменты приводят к тому, что наше социалистическое общество не является типическим обществом с иерархией статусов, но обществом с максимальным в историческом плане социальным равенством, как мы об этом пишем в заключение статьи.

Summary

Houška J. - Tlustý V.: The Class Character of the Social Structure and of the Stratification Theory

In the Marxist materialistic conception of history the class structure and the class struggle are the key structures enabling to understand the dynamics of the social development, the socialist revolutions being understood at the same time as a gradual transition to the liquidation of social classes, abolishing of class interests, establishing of social equality of all working people and ensuring a just allocation of the social wealth.

The great force of the Marxist ideas about the class structure and the dynamics of societies proves — among others — the fact, that even in the western sociology a number of conceptions which had become fashionable at the beginning of the thirties and culminated in a certain sense in the functionalist theories after the World War II., has already grown obsolete and no smaller than the most prominent representatives of those theories feel it urgent to reappraise their attitude to Marxism, whose unparalleled strength results above all from the fact, that it grasps the

reality of the class aspect of the social structure in the capitalist countries and the class background of international relations and conflicts.

Already in Max Weber we find an elaborate conception, which developed sociological knowledge in several ways, but meant a fundamental denial of the Marxist theory of classes and a typical attempt to "replace" this theory by a "more complicated" one. Weber accepts Marx' emphasis put on some economic determinants of classes (property), but the focal point of this system of social "stratification" is not the notion *social class* but the notion *social status*. And thus the class structure is replaced by the "hierarchy of status".

Since the twenties two characteristic empirical approaches to the study of the "stratification" of society have appeared in the American sociology. Usually labelled as "objective" and "subjective" they started a long-term theoretically-empirical tradition. The former approach identifies the class with the social stratum, which in principle is quite simply defined on the ground of occupational differentiation. The second approach leaves the definition of the social strata to the respondents, to their subjective opinions.

It is possible to say, that the structural functionalism develops only the tradition of the American bourgeois sociology both theoretically and empirically — constructing various "empirical models" of stratification and of its "measuring".

The functionalist theories do not conceive the stratification of society from the class point of view, they understand it again as a differentiation of society into typical upper, middle and lower "strata" according to income (wealth, property), power (influence, etc.) and prestige. The "stratification" is in their opinion necessary and indispensable for the functioning of any social system. This differentiation is conceptually identified with the class differentiation (the notion class is usually used in the sense of stratum). Not only unequal rewards, but also substantial differences in rewards and allocation of social wealth are thus theoretically justified as "functional needs" of the social system and so they are declared unchangeable and indispensable.

The book *Czechoslovak society 1967*, written by the Czechoslovak sociologists in the second

half of the sixties, is in many ways inadequate to the postulates of the Marxist class analysis. The theoretical conception of "operationalization" and the character of empirical research discussed in *Czechoslovak society 1967* (and partially also the choice of literature and references) indicate, that the authors accepted traditional models of stratification prepared by American sociology, especially by the structural functionalism. Minor modifications of "measurement" of particular "dimensions" as income, power etc. are irrelevant.

Abstracting from the existence of social classes we refer to above, there is no doubt that our society is *differentiated* in many groups in terms of several aspects — income, household, equipment, qualification, education etc. Nevertheless we maintain, that the division of population into more or less compact typical "upper" and "lower" strata — characteristic for capitalist societies with great economic and social differences — cannot possibly be applied to our socialist society. Such a division results from artificially constructed "models" and from one-sided "measurements" only. It does not fit the typical structure of the socialist society, it does not express its fundamental *differences* from the capitalist society. The term strata (and "stratification") itself, which traditionally denotes the *hierarchy* character of the social differentiation ("at the top" — "at the bottom", the "rich" — "the poor", "the powerful" — "the powerless", "with high prestige" — "with low prestige") cannot be so easily and simply, without any critical analysis, applied to the socialist society.

Same concerns the concepts, such as "share of power", "share of management of democracy" etc., which in the socialist society have *another*, different content than in a capitalist one. They cannot be "operationalized" and "measured" by the traditional methods of bourgeois sociology. Also e. g. the question of income differentiation cannot be properly understood if we do not take into consideration the socialist state expenses in the sphere of social politics, social consumption, etc. A thorough analysis of the problem results in the finding that our socialist society is *not* a typical society of a status hierarchy, on the contrary, it is a society enjoying a historically maximum *social equality*, as the authors conclude.

Je možno očekávat, že zaujatý kritik vysloví proti tématu tohoto článku přinejmenším dvě námitky:

1. Nastolovat otázku ideologických aspektů sociologie podniku nemá vůbec smysl. Vždyť sociologie podniku je jednou z odvětvových sociologií, do nichž ideologie a politika příliš neproniká. Sociologie podniku je ve světě pouze jedna. Je to věda právě tak třídně a skupinově indiferentní, jako matematika a jiné exaktní a přírodní vědy.

2. Pokud tento problém otevřít chceme, jakými kritérii můžeme poměřovat ideologičnost sociologie podniku v kapitalistických zemích? Snad jejím srovnáváním s koncepcemi sociologie podniku, které byly rozpracovány v zemích socialistických? Jestliže budeme porovnávat ideologický obsah sociologie podniku, která převládá v kapitalistickém světě, s marxistickými přístupy k sociologickým problémům podniku — který z nich adekvátněji vyjadřuje společenskou realitu? Nebo je snad ideologie vždy falešná a žádné srovnávání nemá smysl, protože v dnešním světě „každý má svou pravdu“, jak to konečkonců tvrdí i západní sociologie vědění?

Odpovědi na takové otázky by mohl být úsměv nad naivitou podobných kritiků nebo několik frází o stranickosti či třídní angažovanosti sociologie všeobecně. Tím však tyto otázky se světa nesprovedíme a budou se dříve či později objevovat znovu a znovu. Vždyť u nás řada sociologů stála na stanovisku, že odvětvové sociologie mají charakter jednotné světové vědy. Důsledkem toho je přijímání všech pouček odvětvových sociologií jako obecně platných bez ohledu na společensko-historickou provenienci těchto sociologií. Autorům takových koncepcí se nejvýše dostává opět jen velmi obecných ponaučení, že se staví k výsledkům západní sociologie nekriticky nebo že oslabují svůj třídní pohled.

Problém ideologických aspektů odvětvových sociologií — a v tom i sociologie podniku, již se zde budeme zabývat — je vážný a komplikovaný a jeho řešení vyžaduje velmi konkrétní analytický přístup. Tento přístup může být v souhrnné studii jen naznačen, avšak otázka musí být zkoumána vždy při každém jednotlivém posuzování a rozboru koncepcí, závěrů a pouček sociologie podniku kapitalistických zemí.

K odpovědi na první otázku — proč se zabývat ideologickými aspekty sociologie podniku, když prý tato sociologie je ve světě jen jedna — je třeba probrat alespoň tři okruhy problémů:

- a) problém myšlenkových zdrojů sociologie podniku vzniklé v kapitalistických zemích;
- b) problém společenských a politických podmínek vzniku této sociologie;
- c) problém role sociologie podniku při zvědečtení řízení vnitropodnikových, popřípadě širších společenských procesů.

Pokud jde o otázku kritérií správnosti toho či onoho ideologického obsahu různých koncepcí sociologie podniku, je jisté nesporné, že vhodná kritéria může poskytnout ta teorie světa a společnosti, která není spoutána zájmem obhájit přezívající společenské formy nebo egoistické protispoločenské a protilidové zájmy. Avšak tato teorie, má-li uvedenou funkci splnit, musí zahrnovat i rozboru těch problémů, které jsou v sociologické teorii podniku důležité nebo pro ni mají dokonce fundamentální význam.

Oba tyto požadavky splňuje marxisticko-leninská teorie a jen z pozice této teorie je možno hodnotit ideologický obsah sociologie podniku kapitalistického světa. Základní konstitutivní význam pro vědeckou teorii sociologie podniku mají hlavně tři objevy zakladatelů marxismu:

- a) objev výrobních vztahů jako základu všech ostatních společenských vztahů; spolu s tím pak konstatování, že hlavní spo-

lečenské systémy, které se v lidské historii vytvořily, se vyznačují kvalitativně odlišnou sociální strukturou;

b) objev podstaty a funkce lidské práce; spolu s tím objev zákonitostí vývoje výrobní a v tom i průmyslové práce;

c) objev příčin a důsledků dělbý práce.

Z těchto objevů mezi jiným plyne, že sociologie podniku nemůže zkoumat podnik obecně, ale jejím předmětem je vždy konkrétní podnik jako jeden z článků historicky určitého uceleného ekonomického a společenského systému, jehož kvalitativní ráz podstatně určuje sociální charakteristiky podniku samého. Třídní ráz socialistického podniku je zcela jiný než třídní ráz podniku kapitalistického. Proto kapitalistická a socialistická sociologie podniku nemohou být integrovány v jednu vědu. Na tom nic nemění skutečnost, že některé shodné technické, technologické a organizační rysy kapitalistického a socialistického podniku vyvolávají i řadu obdobných sociálních důsledků a problémů.

Tyto objevy umožňují v sociologii podniku vědecky řešit otázku společenských a ekonomických podmínek vzniku průmyslových podniků, cílů a funkce podniků ve společenském systému a spolu s tím vztahu ekonomického efektu a humanismu v podnikové práci (jenž je znám jako problém „racionalizace a humanizace“).

Veliký význam mají fundamentální objevy marxismu pro vypracování vědeckého konceptu sociálního systému podniku. Tuto ústřední kategorii sociologie podniku nelze vytvářet bez přihlédnutí ke strukturotvorné úloze techniky a technologie ve společenském systému a k třídním a mocenským aspektům dělbý práce v tomto systému. Vedle těchto problémů, uvedených jen pro příklad, je ovšem v sociologii podniku ještě řada dalších, jejichž vědecká formulace a řešení jsou možné jen na bázi principů a metody marxismu-leninismu.

Problém ideologického obsahu sociologie podniku v kapitalistickém světě tedy nejen není pseudoproblémem, ale marxisticko-leninská věda poskytuje teoretické i metodologické možnosti tento problém prozkoumat. Využití těchto možností však předpokládá shrnutí obsáhlého historického a literárního materiálu a jeho analýzu opírající se o zmíněné metodologické zásady.

Tento materiál je nutno hledat především v sociologické produkci USA a Německa, které byly kolébkou sociologie podniku jako samostatné speciální sociologické disciplíny. Sociologie podniku vyrůstá v těchto zemích z poněkud odlišných historických a teoretických kořenů. Protože největší vliv ve světě získala podniková sociologie severoamerická, bude se analýza vztahovat v první řadě na ni a k otázkám ideologického obsahu německé sociologie podniku učiníme jen několik poznámek.

Jak bylo uvedeno, rozbor ideologického obsahu sociologie podniku v kapitalistických zemích musí *za prvé* zahrnout průzkum myšlenkových zdrojů, z nichž tato sociologie vyrůstala. Speciální sociologické disciplíny zabývající se průmyslem a průmyslovým podnikem by totiž sotva mohly vzniknout, kdyby neexistovalo široké poznatkové zázemí, které společenské vědy vytvořily v celém průběhu vývoje kapitalistické průmyslové společnosti. Zásadní význam pro pochopení příčin různých ideologických interpretací sociologických problémů průmyslových podniků má to, že kapitalistická průmyslová společnost se pohybovala v třídních protikladech a že ideovým reflexem této objektivní skutečnosti byla existence ideologicky protichůdně koncipovaných řešení rozmanitých společenských problémů provázejících tuto společnost.

Sledujeme-li vývojovou linii myšlení zakladatelů a mnoha pokračovatelů sociologie podniku, objevíme zpravidla na jejím počátku konkrétní představitele sociálního myšlení a sociologie XIX. století. Již z této tradice můžeme usuzovat na ideologický obsah a ideologickou funkci jejich prací. Je výmluvné, že americká sociologie podniku se hlásí k odkazu F. Le Playe, E. Durkheima, V. Pareta, popřípadě i Maxe Webera, avšak odmítá marxistické pojetí průmyslového kapitalismu a sociálních vztahů v průmyslových podnicích. Souvisí to s tím, že americká sociologie je ve svém hlavním proudu konzervativní. Směřuje k důkazům o integritě společenských systémů a o jejich harmonické rovnováze. Proto věnuje pozornost spíše kooperaci než konfliktům. Uvnitř této převládající tendence nalézáme v americké sociologii silné vlivy biologismu a psychologismu.

Tento proud představuje v americké sociologii nejvlivnější tradici.

Jak tomu ani jinak být nemůže, v americké sociologii existuje i opačná tendence: ke společenské kritice a ke společenské reformě. Přitom je pozoruhodné a pro zjištění tradic americké podnikové sociologie zvláště významné, že tato kritická či spíše kriticko-reformistická tradice se vztahuje právě ke koncepcím průmyslové společnosti a společenských vztahů podmíněných vývojem průmyslového podnikání. Za jejího hlavního představitele a tvůrce je pokládán Thorstein Veblen. V roce 1899 vyšla jeho kritická práce *Theory of the Leisure Class*, v níž popisuje rozpad společnosti na lidi produktivní a neproduktivní, z nichž prvé charakterizuje „instinkt pracovitosti“ a druhé „plýtvání volným časem“. Druzí jsou vlastníci soukromého majetku, kteří se chopili moci a luxus a mrhání časem jsou pro ně charakteristické. V další knize *The Theory of Business Enterprise* z roku 1904 používá na podstatu reprezentativní vlády jako na výraz hospodářských zájmů. V nejznámější knize *The Engineers and the Price System* z roku 1921 líčí předpoklady nové společnosti, založené na řízení a vládě inženýrů a techniků a podrobené přísnému plánu ve výrobě i v přesném rozdělování produktů. Jeho učení si tehdy vysloužilo název „technokratický marxismus“, avšak shoda s marxismem je natolik povrchní, že je nutno používat běžného termínu „technokratismus“.

Ke kritické a reformní tradici náleží také dílo manželů Lyndových *Middletown*, vydané v r. 1929, které je realistickou analýzou třídně rozděleného průmyslového světa, jehož póly tvoří *working class* a *business class*. Pronikavým pohledem do třídně strukturované americké společnosti se vyznačuje práce F. Lundberga *America's Sixty Families*, přeložená také do češtiny, v níž je na řadě faktů dokazováno, že politická a hospodářská moc v USA náleží 60 nejbohatším rodinám.

Kritická linie pak pokračuje až k D. Riesmanovi (*The Lonely Crowd* z roku 1960) a zejména k C. W. Millsovi. Je příznačné, že C. W. Mills psal předmluvu k jednomu z posledních amerických vydání Veblenovy knihy *The Theory of Leisure Class* v roce 1963. Z Millsových

knih mají pro sociologii podniku průkopnický význam takové práce, jako jsou *The New Men of Power* z roku 1948. Zabývají se typologií a společenskou funkcí odborářských vůdců, *White Collar* z roku 1951, v níž se líčí jeden z důležitých aspektů přeměny americké sociální struktury v důsledku začínajících procesů vědeckotechnické revoluce, *The Power Elite* z roku 1956, která analyzuje mocenskou strukturu USA, a jiné.

Kriticko-reformní tradice zabývající se průmyslovou společností a sociologickou rolí podniků se nestala tradicí té americké podnikové sociologie, která v ideologii a průmyslové praxi nejen v USA, ale po druhé světové válce také v řadě dalších průmyslových zemí světa získala největší vliv. Není tradicí té hlavní varianty americké podnikové sociologie, která se vyvinula logickým postupem z teoretických a praktických snah vědeckého řízení a která si vysloužila výstižné označení „manažerská sociologie“. Tvůrci této „manažerské sociologie“ neodvozují svůj rodokmen od Thorsteina Veblena, manželů Lyndových a jejich následovníků. Naopak. Jejich ideologie i praktické vyznění jejich teorií je předmětem kritiky řady „radikálů“ — na prvním místě C. W. Millse, který byl charakterizován jako „nejen nepohodlný sociolog, ale také nepohodlný Američan“.¹

„Manažerská sociologie“ se hlásí k těm evropským sociologům XIX. století, jejichž jména byla již uvedena, a z amerických směrů především k psychologické škole a k sociologické antropologii. Představuje tedy ve své světonázorové a obecně metodologické koncepci součást konzervativního proudu americké sociologie. Tuto základní skutečnost musíme mít na paměti, chceme-li pochopit ideologický obsah americké podnikové sociologie a chceme-li nezjednodušeně ocenit její společenskou funkci.

Při analýze ideologického obsahu sociologie podniku v USA je za druhé nezbytné přihlídnout ke společenským a politickým podmínkám vzniku této sociologie. Podniková sociologie vyrůstá v USA z vývojové linie vědeckého řízení. Brzy po prvních pokusech o aplikaci zásad vědeckého řízení v podnikové praxi se ukázalo, že vědecké řízení a racionalizace, jejichž

¹ Ralf Dahrendorf, *Die angewandte Aufklärung*, vyd. R. Piper v Mnichově r. 1963, s. 188.

objektem tehdy byla pouze technika, technologie a popřípadě organizace a při němž člověk byl chápán pouze jako pasivní biologický stroj nebo přívěsek stroje, nejen nevede k zamýšleným efektům, ale prohlubuje dokonce sociální rozpory v průmyslových systémech a vyvolává závažné projevy třídních antagonismů.

Zakladatel vědeckého řízení F. W. Taylor takové důsledky svých výzkumů neočekával. Byl si totiž vědom společenské problematiky průmyslové práce a zamýšlel postavit své objevy do služeb „harmonizačních“ snah. V jedné ze svých přednášek hovořil o tom, že vědecké řízení není ten či onen vědecký přístup k řízení výroby, ekonomiky, lidské práce, ale že „znamená v podstatě úplný duševní převrat“, který spočívá v tom, že jak dělníci, tak podnikatelé „přestanou soustřeďovat pozornost na přebytek, jako na věc nejdůležitější, a začnou si společně všimát toho, aby přebytek vzrůstal, až je tak veliký, že se nemusí přít o jeho dělení. Nahlédnou, že přestanou-li táhnout každý na jinou stranu a raději začnou táhnout za jeden konec stejným směrem, vzroste přebytek společným úsilím až k neuvěření. Obě strany si uvědomí, že budou-li svorně spolupracovat a pomáhat jedna druhé, místo aby stály proti sobě a rvaly se, vzroste přebytek proti dřívějšímu ohromně a budou vyšší jak mzdy dělnictva, tak zisk továrníků. To je počátek velikého duševního převratu, který je prvním krokem k vědeckému řízení, počátek míru místo války, bratrské spolupráce místo sporu...“²

F. W. Taylor tedy nijak nepodceňoval význam základního společenského vztahu, v jehož rámci chtěl pomocí vědeckého řízení zvýšit celkový ekonomický efekt průmyslové práce. Domníval se však, že vědecké řízení může být vyrovnávajícím činitelem vztahu mezi dělníky a podnikateli. Byl jednoznačně pro „status quo“ ve vztahu kapitálu a práce, avšak usiloval o to, aby oba krajní póly tehdejší americké společnosti na vědeckém řízení profitovaly.

Taylorův žák H. S. Person k tomu vysvětluje, že zpočátku se americký průmysl o kolektivní stránku lidských vztahů nezajímal a že mu šlo o to, pozvednout po-

mocí vědeckého řízení výrobu tak, aby kryla rostoucí poptávku. Avšak, dodává k tomu, Taylorovy záměry byly jiné: „Harmonické sociální vztahy v průmyslu, poctivě a slušné rozdělení sociálního příjmu v poctivý zisk, vysoké mzdy a nízké ceny, vysoká výrobnost, dokonalejší řízení, zavedení vědy do řízení, takové asi byly zájmy, které vedly Taylora a jeho následovníky.“³

Ať již byly cíle zakladatelů vědeckého řízení jakékoli, výsledkem bezprostředního zavádění taylorismu do podnikové praxe bylo v letech 1910–1911 krajní zostření třídních bojů v USA. Taylor sám se zodpovídal ze svého učení před zvláštní vyšetřující komisí Kongresu. I v následujících letech odpor dělnictva pokračoval a v r. 1915 se na nátlak odborových organizací přestal taylorismus zavádět do státních podniků.

I kdyby nebylo jednostrannosti při zavádění taylorismu do praxe, lze těžko předpokládat, že by se Taylorova filosofie mohla stát prostředkem úpravy sociálních vztahů v podnicích. Byla to spíše soustava obecných hesel než zpracovaná a konzistentní nauka o sociálních problémech v průmyslových podnicích. Úkol vytvořit nauku na těžce ideologické bázi, na níž spočíval taylorismus, ještě musel na své řešení řadu let počkat. Tento úkol splnili vlastně až zakladatelé americké sociologie podniku — E. Mayo, F. Roethlisberger a F. N. Whitehead.

Pozdější vývoj a určité změny v ideologickém obsahu americké sociologie podniku jsou z hlediska svých konkrétních historickospolečenských podmíněnosti reflexem změn v celosvětové i vnitřní sevoamerické společenské realitě. Po velké hospodářské krizi přišla doba, kdy byla realizována mnohá opatření Rooseveltova *New Dealu*, doba růstu velkých amerických odborových organizací i doba růstu sympatií světové veřejnosti k socialistickému Sovětskému svazu, nosícím za druhé světové války hlavní tíži boje proti fašismu. Velmi silně pak poznamenala ideologický obsah americké sociologie doba přelomu mezi čtyřicátými a padesátými lety.

Jak počátky vědeckotechnické revoluce, tak ekonomické, politické a sociální změ-

² Stanislav Špaček, *Názory a úvahy o vědeckém řízení*, vyd. Samcovo knihkupectví r. 1946, s. 23–24.

³ Viz *Encyklopedie výkonnosti*, sv. 2, vyd. Sfinx c. 1932, s. 33.

ny, k nimž v té době v rychlém tempu docházelo, si vynucovaly nové pohledy na sociologické problémy průmyslových podniků.

Objevila se celá řada nových otázek a některé staré otázky nabývaly na naléhavosti: Existují v sociální sféře motivující faktory, které pomohou zmírnit následky rostoucí monotónnosti práce při začínající automatizaci a dovršující se komplexní mechanizaci? Jak je možno dát ve světě rozmachu demokratických a socialistických idejí i občanu kapitalistického státu alespoň iluzi a zčásti i reálný podíl na spolurozhodování v některých podnikových záležitostech? Jsou ještě některé neznámé sociální oblasti jejichž odkrytí povede k připoutání pracujících ke kapitalistickým podnikům a ke zvýšení zisků? A mnohé otázky další.

Za třetí musí analýza ideologického obsahu americké sociologie podniku postihnout problém vztahu této speciální sociologické disciplíny k vědeckému řízení. Ukázali jsme již, že sociální a politické problémy vzniklé v USA v důsledku aplikace principů „scientific management“ v podnicích vedly k pokusům formulovat novou ideologii vztahu podnikatelů a dělníků. Ukázali jsme též, že úkol nalézt ideologickou formuli přijatelnou pro zájmy velkého kapitálu připadl zakladatelům americké sociologie podniku. Spojení sociologie podniku s vědeckým řízením však vede v této sociologické disciplíně nejen k ideologickým, ale také k ryze vědeckým důsledkům. Poznatky o sociologických problémech podniku měly prohloubit řídicí proces v podnicích, měly upevnit pozici podniků na trzích a měly se promítnout v jejich vyšších ekonomických efektech.

Rozpornost vědeckého řízení v kapitalistickém systému proto vede k rozpornosti obsahu sociologie podniku v těchto zemích. Tato sociologie měla vůči kapitalistickému systému splnit jednak ideologickou, apologetickou funkci, jednak měla obohatit poznání reálných společenských procesů a vztahů v podnicích. Mezi těmito dvěma póly vzniká rozptýlené a smíšené pole vědeckých poznatků na jedné straně a neprokázaných ideologických tvrzení a předsudků na straně druhé. Proto v koncepcích podnikové sociologie vzniklých na půdě kapitalismu nelze přesně oddělit

ideologický a vědecký obsah. Verifikace poznatků je nutná v každém jednotlivém případě, protože i vědeckému faktu se nezdřídka dostává falešné ideologické interpretace. Tak je tomu například v přeceňujících hodnoceních významu neformálních vztahů v podnicích pro celkovou úroveň produkce, v neúplných výkladech statisticky prokazovaného jevu „spokojenosti v práci“ (job satisfaction) apod.

V ideologickém i vědeckopoznávacím vývoji americké sociologie průmyslového podniku je možno zaznamenat zhruba tři etapy:

1. období počátků (přelom 20. a 30. let);
2. období systematických výzkumů a výkladů (počátek 40. let);
3. období kritiky, syntézy a dalšího rozmachu (počátek 50. let).

Období počátků je obdobím E. Maya a jeho spolupracovníků. Hawthornské pokusy, které jsou plodem tohoto období, přinesly důležité a inspirující poznatky o struktuře a dynamice malých skupin v průmyslových podnicích, o jejich úloze při vytváření „podnikového klimatu“, o jejich vlivu na spokojenost v práci, produktivnost apod. Metody vedení těchto malých skupin a povaha vztahů v nich se při hawthornských pokusech ukázaly důležitějšími než fyzikální podmínky práce, jako například osvětlení nebo rozvržení pracovní doby.

K pochopení teorie „human relations“, která se od dob Mayových vyvíjí a zdokonaluje a na níž je založen celý systém praktických pravidel a opatření vnitro-podnikové sociální politiky, však nestačí k objasnění povahy experimentů Maya a jeho druhů. Přímoou osovou složkou těchto teorií je jejich ideologický obsah. Výsledky experimentů byly interpretovány s osobitými filosofickými přístupy a sloužily jako stavební kameny nové ideologie „manažerského věku“. O tom svědčí jak Mayovy knihy (*The Human Problems of an Industrial Civilization*, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, *The Political Problems of an Industrial Civilization*), tak i práce jeho kolegů Whiteheada (*Leadership in a Free Society*) a Roethlisbergera (*Management and Morale*) aj.

Výchozí myšlenkou ideologie těchto děl je teze, že základní touhou a potřebou

člověka je skupinová solidarita. Tato potřeba byla nejpůlněji uspokojována v dřívějších tradičních společnostech s nevyvinutou dělbou práce, se vztahy přirozené autority, s jejich vírami a obřady. Moderní průmyslová společnost rozleptává „kulturní tradice“ původních společností a vede k sociální dezorganizaci. To se projevuje tím, že průmyslová společnost ničí skupinovou solidaritu církve, cechů, různých malých společenství apod. a uvrhuje člověka do izolace. Konflikty se prohlubují tím, že se stále zvětšuje počet nátlakových skupin, které stupňují vznik pocitů odcizení ve společnosti.

Je proti tomu nějaký lék?, táže se Mayo. Stát nemá možnost zjednat nápravu. Je příliš vzdálen jednotlivému člověku, a to jak prostorově, tak i morálně, aby mohl zabezpečit vzájemnou spolupráci jedinců. Avšak i v moderní společnosti existuje prostředí, v němž je možno touhu člověka po solidaritě realizovat. Je to prý podnik, v němž je soužití lidí založeno na pracovních vztazích, které mají mezi společenskými vztahy rozhodující význam. Právě do těchto pracovních vztahů je možno vnést soulad a dát člověku ztracený pocit jistoty a bezpečnosti. Ti, kdo jsou povoláni takové vztahy vytvořit, jsou osvícení manažeři, pohlížející na dělníka nikoli jako na pasivní článek ekonomického procesu, ale jako na sociální bytost. Přímý kontakt manažera s pracujícími, vytvoření správných skupinových vztahů v podniku, v nichž bude prolnut formální a neformální aspekt, odstaví na vedlejší kolej odborové organizace a učiní je zbytečnými.

Tak se tedy spolu s objektivně pokrokovým prohloubením vědeckého řízení v oblasti podnikových sociologických problémů, k němuž nesporně Mayoovy výzkumy přispěly, objevuje ucelená manažerská ideologie, která pro zakladatele vědeckého řízení byla jen touženým snem. Nelze popírat, že touto ideologií a o ni opřenou praxí se mnohde podařilo dělnictvo zmást. Přitom je tato ideologie výslovně namířena proti dvěma ideologickým a světónázorovým předpokladům, k nimž měl E. Mayo odpor: proti liberalismu s jeho upřílišněným individualismem a ekonomismem, ale také proti socialismu, jehož revolučním záměrům chtěl Mayo čelit.

Druhé období je spojeno s tzv. chicagskou školou. V Chicagu byl r. 1943 založen

Výbor pro studium lidských vztahů v průmyslu (*Committee on Human Relations in Industry*). Čelným členem tohoto výboru byl W. F. Whyte, tehdy profesor na Chicagské universitě. Jeho první výzkum se týkal pouličních tlup a provokačních gangů na městském předměstí; výsledky byly publikovány pod názvem *Street Corner Society*. Výzkumem problematiky lidských vztahů se zabýval ve své knize *Human Problems of the Restaurant Industry*. Jako autor se podílel i na řadě kolektivních prací tvořících sborník *Industry and Society* (vyd. v roce 1946). Nejucelenější koncepci americké sociologie podniku té doby však podal jiný člen chicagského Výboru B. B. Gardner ve své knize *Human Relations in Industry* v r. 1945.

Ideologický rámec prací tohoto druhého období byl dán programovým prohlášením, které je obsahem Whytovy předmluvy ke sborníku *Industry and Society*. Zde se konstatuje, že příčinou neuspořádanosti lidské společnosti je nepoměr vznikající tím, že rychlému vývoji techniky neodpovídá sociální řád. Tento nepoměr se má zmírnit nebo odstranit vhodnějším uspořádáním sociální struktury průmyslových podniků, jehož teoretickým základem se mají stát výzkumy chicagského Výboru. Tedy opět se zde projevuje snaha zachovat daný celospolečenský systém a jen jej harmonizovat vhodnou vnitropodnikovou politikou a „lidskými“ metodami řízení.

Základní ideologická pozice byla v druhém období vývoje americké podnikové sociologie podložena hlubším a v mnohém ještě vědecky objevenějším způsobem, než u zakladatelů této disciplíny. Ukazuje to již pouhý výčet kapitol Gardnerovy knihy: *Továrna jako společenský systém, Komunikace v systému pozic, Funkce a problémy jednotlivých stupňů pozic, Rozdělení systému* (tj. formální a neformální organizace podniku), *Odborová organizace, její funkce a umístění ve struktuře, Mzdy a mzdové systémy, Mzdové podněty a pokles výkonnosti, Jedinec ve struktuře, Organizace průmyslových vztahů, Osobní porady, Menšinové skupiny v průmyslu* atd.

Podrobnější analýza sociální struktury průmyslového podniku měla poskytnout takové poznatky, jejichž využití ve vnitropodnikovém řízení mělo vést k vyrovnávání a zmírňování konfliktů a k posilování kooperace všech složek této struktury.

Proto se jednotlivé pravdivé poznatky a objevy stávají částmi promyšlené ideologické soustavy, ba dokonce celá struktura výzkumů a volba jednotlivých dílčích témat z této soustavy vycházejí a zpětně ji doplňují. Smíšení vědeckopoznávacího a falešného ideologického obsahu podnikové sociologie se zde ještě zvyrazňuje.

Práce B. B. Gardnera a jiných autorů chicagské školy vyznívají jako naléhavá výzva k manažerům, aby přihlíželi k tomu, že průmyslové podniky jsou nejen výrobní jednotky, ale také sociální systémy, a aby při své řídicí práci vycházeli z porozumění těmto systémům. Podle B. B. Gardnera se tyto sociální systémy skládají nejen z předmětů, ale také z lidí. Každá část pracuje pevně určeným a vymezeným způsobem a všechny jsou spojeny ke koordinovanému vykonávání cílových funkcí systému. Sociologicky vzato, daný celek vytváří systém vztahů, v němž každý jedinec zaujímá jednu pozici a musí jednat (hrát roli) s ohledem na potřeby této pozice.

Neobyčejný význam má propojení sociálního systému podniku prostřednictvím procesů interakce a komunikace. Obsahují jak formální, tak neformální aspekt. Umění zacházet s těmito procesy je jedním z hlavních prostředků udržování rovnováhy systému. Velkou úlohu v těchto procesech má odborová organizace, která se může stát vlivným spojovacím článkem mezi vedením a zaměstnanci. Právě v tomto ocenění odborů a ve snaze využít jich k cílům úpravy sociálního systému podniku ve směru jeho stability, či lépe třídní rovnováhy, se představitelé chicagské školy podstatně liší od E. Maya.

Stabilita podnikové struktury však neznamená, že zde vůbec nejsou změny nebo modifikace, prohlašují příslušníci chicagské školy. Změny tu jsou, avšak existuje určitá stálá hranice struktury, v níž základní vztahy mezi prvky zůstávají tytéž. Jádrem této struktury a těchto vztahů jsou vztahy mezi jedincem a jeho nadřízeným, vztahy založené na hierarchii autority a disciplíny.

Právě rozborům vztahů nadřízenosti a podřízenosti v průmyslových podnicích věnují autoři chicagské školy velikou pozornost. Nejde o to, že by jejich poznatky o metodách vedení lidí, o způsobech vytváření takových norem, podle nichž by

ve vztahu nadřízených a podřízených převládala spolupráce, o používání celé palety materiálních a morálních stimulů nebo i symbolů, v nichž se pozice a status člena podnikového sociálního systému fixuje, nebyly správné a pro jakékoli podnikové řízení užitečné. Jde však o celkový kontext těchto poznatků, z něhož plyne záměr zcela určitého třídního politického využití těchto poznatků. Je to také tento kontext, který působí, že některá témata výzkumů a některé závěry jsou platné jen pro kapitalistický typ podniků a společností a mají vyloženě ideologickou povahu. Sem patří například manipulace s lidmi pomocí organizačně nefunkčních symbolů a výhod nebo celá soustava pravidel jednání „šéfů“ a odborových předáků.

V třetím období vývoje americké podnikové sociologie vystoupila na půdě USA i v zahraničí řada kritiků, kteří poukazovali na četné jednostrannosti přístupů Eltona Maya, mezi jiným i na jednostrannosti ideologické. Většinou nešlo o kritiku zásadní, týkající se vztahu Mayovy ideologie a americké kapitalistické společnosti. Naopak šlo spíše o takovou kritiku, která by ideologické koncepte americké podnikové sociologie učinila flexibilnějšími, citlivěji reagujícími na změny této společnosti a její postavení v současném světě.

Mezi kritiky Mayovy školy patřil například W. E. Moore svým článkem *Current Issues in Industrial Sociology*, publikovaným v prosincovém čísle *American Sociological Review* z r. 1947, C. W. Mills pojednáním *The Contributions of Sociology to Studies of Industrial Relations*, vydaném v roce 1949 ve Wisconsinu, a z neamerických autorů Georges Friedmann článkem *Philosophy Underlying the Hawthorne Investigation*, uveřejněným v prosinci 1949 v *Social Forces*. Kritika, na níž se podíleli ještě mnozí další autoři, se týkala především těchto stránek Mayovy sociologie:

1. Představitelé „human relations“ ignorují širší společenské okolí a prostředí, a tak zanedbávají řadu velmi podstatných podmiňujících faktorů.
2. Jsou jednostranní ve vyzdvihování vlivu podniku jako prostředí, v němž člověk může nalézt naplnění svých tužeb po společenském životě. Přeceňují spolupráci a

podceňují konflikt v podniku. Bezvýhradně odevzdávají osud společnosti do rukou manažerů.

3. Zanedbávají studium a vliv celospolečenských mocenských vztahů. Jsou příliš soustředěni na zkoumání vztahů „face to face“ a zanedbávají vztahy mezi velkými společenskými skupinami.

4. Jsou příliš v zajetí empirických výzkumných metod a zanedbávají studium historického procesu adekvátními metodami.

Tyto výhrady by mohly být východiskem důsledné vědecké kritiky americké podnikové sociologie právě tak jako kritiky nedůsledné, polovičaté, stručně řečeno kritiky „ideologické“. Hlavní vývojová linie americké sociologie podniku provedla sebekritiku druhým způsobem. Jako jeden z prvních to byl W. F. Whyte v knize *Pattern for Industrial Peace*, vydané v r. 1951. V této knize je věnována velká pozornost vztahům základních mocenských sil a skupin americké společnosti — obchodních a průmyslových společností a odborů. V tomto směru Whyte vyvodil z kritiky nedostatků školy „human relations“ opravdu vážné závěry. Pečlivě prostudoval vztahy mezi vedením a odbory v chicagském podniku *Inland Steel Container Company*. Avšak závěrem tohoto studia je opět silně ideologicky zabarvená teorie neorganizovaného konfliktu, organizovaného konfliktu a organizované spolupráce. Z přijatelné klasifikace konfliktů činí W. F. Whyte závěry o partnerství odborů a kapitalistických podniků při rozvíjení „organizované spolupráce“, tj. závěry jasně prokapitalistické. Whyte tak s konečnou platností pevně zabudovává odbory do soustavy „human relations“.

Do počátků třetího období patří také dílo G. C. Homansa *The Human Group* z roku 1950. Homans tu zobecnil výsledky pěti velkých amerických výzkumů, mezi jiným i hawthornských experimentů, a pokusil se o obecnou teorii společenské skupiny i o formulaci některých obecných tendencí, které se objevují ve vztahu vůdce a skupiny. Nejzajímavější je však to, že opustil půdu průmyslového podniku jako hlavního jeviště americké společenské hry. Východisko z krize nevidí v přizpůsobení podnikové struktury dynamicky se měnícím společenským podmínkám. V lidské historii prý působí zákonité vý-

vojové cykly civilizací, jimž neunikne žádná společnost. Každá má období vzestupu a úpadku a v pozadí procesu rozpadu společenských struktur leží vždy technické inovace, ekonomické expanze a boj. Stará jednota a stabilita společnosti je definitivně překonávána. Z toho pak plyne, že vhodné techniky vedení skupin mohou jen ovlivnit délku jednotlivých cyklů civilizace, ale nemohou tyto cykly zvrátit.

Většina dalších a zejména současných děl americké sociologie podniku tohoto třetího období usiluje o syntézu přínosu Mayovy školy (tj. konkrétního poznávacího přínosu) a jiných, nemayovských koncepcí, a tak o komplexnější, jednostranností zbavený pohled. Z toho však nijak neplyne, že tyto práce jsou méně ideologické. Přímo typickou knihou je z tohoto hlediska i u nás velmi známá práce D. C. Millera a W. F. Forma *Industrial Sociology*, poprvé vydaná v roce 1951.

Miller a Form především chápou svoji látku velmi široce. V předmluvě k prvnímu vydání píší: „V mnoha směrech je neštěstím, že většina výzkumů v průmyslové sociologii proběhla v továrně. To vedlo k sémantické konfúzi — ke ztotožňování výzkumu v továrně s průmyslovou sociologií. Mnozí z nás byli nakloněni pohlížet na továrnu jako na základní místo práce. Skutečnost je však taková, že ne více než 1/4 pracujících v USA je zaměstnána v továrnách. Pracující v obchodě, dopravě, správě a dalších službách představují významnou součást pracovní síly.“

Nebudeme se zamýšlet nad tím, mají-li oba autoři pravdu, jestliže utíkají od koncepce sociologie průmyslového podniku k širším koncepcím. Skutečnost určitého a historicky variabilního podílu průmyslových podniků na zaměstnanosti populace nemění nic na tom, že průmyslový podnik je specifickým společenským prostředím, které má svou vlastní sociologickou problematiku. Je faktem, že dosti typickým znakem třetího období je zakládání širších pojetí té sociologické disciplíny, která se zabývá společenskými vztahy průmyslové společnosti. V tomto faktu je současně obsaženo vysvětlení určitých změn v ideologickém obsahu této disciplíny.

Široce koncipovaná sociologie průmyslu, zahrnující podnikové sociologické problémy jako jeden z možných aspektů, vlastně

v mnohém splývá s obecnou sociologickou teorií. V dílech Millera, Forma a jiných amerických i neamerických autorů vlastně tvoří protiváhu marxistickému pojetí vývoje kapitalismu a socialismu jako dvou kvalitativně odlišných typů společností, jejichž báží je strojový velkovýrobní průmysl. Miller a Form uznávají pouze jedno vývojové schéma tzv. industriální společnosti. Je to schéma změn ve struktuře zaměstnanosti. V prvních fázích zprůměrnování roste tovární dělnictvo a převládne nad zemědělským obyvatelstvem. Pak začne růst počet pracujících ve sféře služeb, převýší počet továrních dělníků; podíl zemědělského obyvatelstva se současně stále snižuje. Za průmyslové zralou společnost je nutno považovat tu, v níž nepřevládá dělnictvo. Z toho hlediska lze za zralou ekonomiku považovat hospodářský systém USA a je nutno jej pokládat za model změn v méně vyvinutých zemích.

Povyšení průvodního zjevu vědeckotechnické revoluce, jímž je změna ve struktuře zaměstnanosti, na základní vývojové schéma průmyslových společností tedy vyústilo v glorifikaci USA jako „modelu“. Přitom je zcela ponechán stranou vývoj ekonomických vztahů a změna těchto vztahů není chápána jako kritérium kvalitativních společenských přeměn.

Tato ideologie industriální společnosti poznamenává i přístup k řešení těch otázek, které spadají do okruhu sociologických problémů podniku. Miller a Form pokládají za negativum industriální společnosti to, že rozštěpila sféru práce a sféru společenského života a volného času. Cílem ekonomické činnosti se stávaly stále více výroba sama, peníze a zisk, ale nikoli spokojenost, vývoj člověka (self-direction) a pocit úspěchu. Pozornost se nezaměřovala v dostatečné míře na dělníka a na jeho společenské vztahy. Nyní je však známo, říkají Miller a Form, že výkon, zisk a průmyslový mír (prolož. Č.) závisí ve značné míře na respektování skutečnosti, že průmysl je komplexem vzájemně na sebe působících skupin a jedinců. Sám technologický pokrok nemůže vyřešit většinu problémů v našich závodech. Tyto problémy mohou být vyřešeny jen rostoucím poznáním a porozuměním lidským vztahům v průmyslu. Průmyslová sociologie je relativně novou disciplínou věnovanou tomuto cíli.

Kritika Mayových koncepcí vedla jen k prohloubení a jistému zvědečnění pohledu na vývoj americké společnosti. Základní linie pojetí tohoto vývoje, její konzervativní a nanejvýš reformistický ráz však zůstaly. A tím se i plně udržuje, ba také ještě prohlubuje ideologický obsah soudobých koncepcí americké sociologie podniku. Do poněkud upraveného ideologického šatu pak Miller a Form vtěsňávají výsledky podrobných a v mnohém i poučných výzkumů sociálního systému podniku – u Millera a Forma spíše sociálního systému pracovních organizací vůbec. Tito autoři přísně odlišují technologickou organizaci a sociální organizaci. Sociální organizace podniku zahrnuje především chování lidí, jejich vzájemné interakce, jejichž celková síť tvoří sociální systém podniku. Zdařile definují pojem pozice a role a provádějí rozsáhlou klasifikaci pracovních skupin. Popisují problémy jednotlivých úrovní řízení, mocenskou strukturu podniků, funkci odborů a jejich předáků a zabývají se i podnikovou kariérou, mobilitou, vztahem osobnosti a organizace a mnoha dalšími závažnými otázkami. Ideologickým východiskem jejich popisu sociální struktury podniku je odmítnutí marxistické teorie třídní diferenciace, kterou prohlašují za simplifikaci daleko složitějších problémů stratifikace. Jako „třídy“ u nich figurují na jedné straně lidé z dolen, na druhé straně lidé „od papírů“. Protimarxistickou orientaci tedy Miller a Form vyjadřují verbis expressis.

Jsou to právě širší společenskoteoretické a ideologické ambice, které vedou Millera a Forma k vyslovení názoru, že průmyslová sociologie je oblastí obecné sociologie zabývající se hlavně aplikací sociologických principů na studium ekonomických struktur, změnami v těchto strukturách a ideologiemi a hodnotami, které se k nim vztahují. Jejich proklamace, že průmyslová sociologie není v prvé řadě aplikovanou disciplínou, i když k její současné popularitě prý napomohlo zkoumání takových otázek, jako je morálka, produktivita, absence ap. (prováděné Harvard Business School v době „velké deprese“ a II. světové války), vyznívá naprázdno vzhledem k dalšímu velmi konkrétnímu obsahu jejich díla, v němž rozbor sociologických souvislostí zmíněných jevů má převahu.

Kruh se tedy uzavřel. Americká sociologie podniku vůbec nezměnila od dob Mayových svůj ideologický charakter. Změnily se pouze formy této ideologie. A zůstalo rovněž ono věčné pole napětí mezi falešnou buržoazní ideologií a potřebami vědeckého poznání a řízení vnitropodnikových sociálních procesů.

Druhou kolébkou sociologie podniku je Německo. Zakladatelé německé podnikové sociologie i její současní významní představitelé mají v tomto oboru natolik velký vliv, že jejich díla nelze pominout při analýze ideologických problémů sociologie podniku v kapitalistickém světě.

Ve srovnání s USA není zrod německé podnikové sociologie spjat tak bezprostředně s vědou o řízení. Sociologie podniku zde vyrůstá spíše ze zájmu o sociálně politickou problematiku, konkrétně ze zájmu o sociální otázky průmyslového dělnictva. Němečtí průkopníci sociologického zkoumání průmyslové práce — světově proslulí sociologové Max Weber a Alfred Weber — měli podstatný vliv na zaměření výzkumné činnosti německého *Verein für Sozialpolitik* právě k otázkám průmyslu. Tato instituce provedla již v prvním desetiletí našeho století výzkum zaměstnávání a adaptace dělníků v různých odvětvích průmyslu. Tím je dáno také to, že právě německá sociologie průmyslového podniku čerpala své podněty, a tím i základní ideové zaměření z širších koncepcí sociologů hospodářské školy, mezi nimiž vedle antipeda marxismu M. Webera figurují i němečtí „katedrovní socialisté“, jako W. Sombart a jiní.

Zakladateli německé sociologie průmyslového podniku, jimž vlastně připadá světové prvenství při konstituování této speciální disciplíny, jsou zejména H. Lechtape, W. Jost, L. H. A. Geck a v první řadě G. Briefs, který systemizoval poznatky o sociologických problémech podniku ve své práci *Betriebssoziologie* z r. 1931.

Briefsova studie je myšlenkově bohatá a podnětná. Zdá se, že nemají pravdu ti němečtí autoři (například R. M. Lepsius), kteří Briefsův přínos zlehčují. Lepsius například píše, že německá sociologie dvacátých a třicátých let — jmenovitě Jost a Briefs — byla spíše popisná než analyzující a že nerozpoznala sociální strukturu

podniku a zůstala v zajetí Marxovy teze o odcizení.⁴

Proti Lepsiovi je třeba uvést, že Briefs pojí problém struktury průmyslového podniku dokonce hlouběji než mnozí američtí představitelé sociologie podniku. Upozornil totiž na základní význam techniky a technologie pro dynamiku společenských skupin a vztahů v podniku. Píše, že technické vybavení je základní složkou technických výrobních sil, které vytvářejí nesmírnou sociální dynamiku. S jejich změnou a vývojem dochází ke změnám v průmyslu samém a ve společnosti vůbec. Vznikají nová povolání a společnost se hlouběji diferencuje. V tom se Briefsův názor blíží marxistickému pojetí. Na druhé straně tam, kde Lepsius Briefsovi vytýká, že „zůstal v zajetí Marxe“ — tj. v otázce odcizení — je Briefs přes určitou terminologickou shodu od marxismu nejen vzdálen, ale marxismus přímo kritizuje. Zde je také ideologické jádro jeho podnikové sociologie.

G. Briefs se skutečně otázkami odcizení člověka v prostředí průmyslového podniku podrobně zabývá. V rozporu s marxismem však tvrdí, že příčinou odcizení je odtržení pracovního účelového prostoru od životního prostoru a že jde tudíž o jev, který provází jak podniky kapitalistické, tak socialistické. V této výtce socialistickým podnikům se jeví jeho nedocení kvality ekonomických celospolečenských vztahů jako základu společenských vztahů v průmyslových podnicích.

Problematika odcizení je pro Briefse východiskem k načrtnutí podnikového sociálně politického programu. Úkolem plánované sociální politiky v podniku musí být naplňování holého, čistě účelového prostoru podniku životně prostorovými a životně účelovými prvky. Poskytnutí prostoru ke společenskému avansu, výstavba stravovacích zařízení, kde by se lidé scházeli bez ohledu na své zasazení v podnikové hierarchii, podnikové školení a zdravotnictví, to jsou podle Briefse základní rysy podnikové sociální politiky, která zmírní nebo zruší pocity odcizení.

Není to sám Briefsův program sociální politiky v podnicích — ten je platný i pro socialistické podniky — ale východisko tohoto programu a jeho reformistická

⁴ Viz *Soziologie, das Fischer Lexikon*, heslo *Industrie und Betrieb*, vyd. r. 1958.

funkce, co je svědectvím tehdejší převládající ideologie německé sociologie podniku.

Na původní tradice německé podnikové sociologie dvacátých a třicátých let navazují někteří, a to nejvýznamnější současní němečtí autoři, kteří buď převahou, anebo částí své tvorby náležejí k představitelům sociologie podniku. I jejich dílo potvrzuje závěr, k němuž jsme dospěli rozбором ideologických aspektů sociologie podniku v současném světě: ideologické formy se mění a přizpůsobují novým podmínkám, ale její buržoazní podstata zůstává. Ani soudobá německá sociologie podniku nepotvrzuje tezi o ryze vědeckém a neideologickém charakteru tohoto oboru.

Systematičností výkladu, společensko-teoretickým přístupem, značným akcentem na historickou stránku problémů a v neposlední řadě i terminologicky se k domácní německé tradici na poli sociologie podniku hlásí R. Dahrendorf svým spiskem *Industrie- und Betriebssoziologie* z roku 1965. I ideologicky plně náleží k této tradici, osobitě však rozpracovává současně západoněmecké reformistické ideologie.

R. Dahrendorf je zastáncem teorie kvalitativně neodlišené industriální společnosti. Ve své knížce uznává, že soudobí sociologové důvodně hovoří o současných společnostech západní Evropy, Severní Ameriky a také Ruska jako o průmyslových společnostech. Zkoumání těchto společností dalo vzniknout oboru sociologie průmyslu a podniku, oboru, jenž však — jak plyne z Dahrendorfova pojednání — nezná třídních a státních hranic. Zde se Dahrendorf zcela shoduje se zakladateli této disciplíny, kteří také neuznávají rozdíly mezi kapitalistickými a socialistickými podniky.

Formální ideologické novum představuje v Dahrendorfově koncepci sociologie podniku aplikace jeho vlastní teorie konfliktů, jevíci se jako součást jeho teorie tříd. Sociologie podniku se musí věnovat dvěma hlavním okruhům problémů:

a) jednotě a kooperaci na půdě sociálního systému podniku, b) konfliktům a způsobům jejich řešení. Je příznačné, že Dahrendorf pokládá za překonaný takový „model“ konfliktů, které plynou z napětí mezi kapitalisty a proletariátem. Dnes prý — především se vznikem akciových společností, s oddělováním vlastnictví a kontroly, s nahrazením vlastníků mana-

žery, se vznikem „střední třídy“ a s materiálním i mocenským zlepšením postavení dělnické třídy — se stala marxistická koncepce tříd a konfliktů nesprávnou a přímo nepravdivou.

Přirozenou konsekvencí této Dahrendorfovy ideologické pozice je zaměření jeho úvah k prostředkům zmírňování a řešení konfliktů a k obhajobě instituce podnikových rad jako prostředníka (Dahrendorf říká „třetího ve hře“) v konfliktních situacích mezi vedením a zaměstnanci. Působením této instituce prý mohou zůstat mnohé protiklady v NSR na půdě podniků.

V zásadě stejné ideologické zaměření má kniha R. Fürstenberga *Grundfragen der Betriebssoziologie* z roku 1964. Autor v ní řeší velké množství závažných sociologických a sociálně psychologických problémů vnitropodnikového života. Seznamuje čtenáře s výsledky četných empirických výzkumů týkajících se motivací, mzdových soustav, výkonnosti člověka atd. Hlavní cíl využívání poznatků sociologie podniku v kapitalistických státech formuluje jednoznačně: upevňovat spolupráci mezi všemi složkami podnikového systému. Z hlediska ideologického obsahu poznatků podnikové sociologie v kapitalistických zemích jde snad o nejvýraznější německou práci, v níž empirické poznatky a jejich ideologická interpretace jsou natolik smíšené, že rozbor by vyžadoval verifikaci každé jednotlivé teze nebo alespoň okruhu problémů. To se týká zejména motivačních struktur působících v kapitalistických podnicích, k jejichž kritickému rozboru nemáme dost vlastních výzkumů a zobecněných poznatků.

Velká řada západoněmeckých prací z oboru sociologie podniku navazuje na americké autory a velmi mnoho se také ze severoamerické produkce překládá. Proto má i v západním Německu velký vliv „manažerská sociologie“ se svým jednoznačným ideologickým obsahem. Je však třeba také dodat, že pokrokoví odboroví funkcionáři v západoněmeckých podnicích jsou s těmito teoriemi seznámeni, znají jejich třídní podstatu a vystupují proti jejich zneužívání v třídních vztazích dělnictva a kapitálu.

Ideologická funkce sociologie podniku v kapitalistickém světě je nesporná. Tato skutečnost činí práci se zahraničními ma-

териалы з této oblasti nikoli snazší, ale obtížnější. Výsledky takové práce však povedou ke správnějším a pro náš vlastní vývoj prospěšnějším závěrům než pouhé přejímání a kopírování.

Резюме

Чех В.: Идеологические аспекты социологии предприятия в капиталистическом мире

Тема статьи может натолкнуться на два возражения: а) социология предприятия является единственной, хотя и внутренне дифференцированной наукой, в которой нет более ясных идеологических и политических аспектов, б) если капиталистическое и социалистическое общества в концепциях предприятия производят идеологические отличия, то трудно найти критерии их научного анализа. Эти возражения нельзя обойти и нужно осуществить конкретный анализ по специальности социологии предприятия как капиталистических, так и социалистических стран. Как критерии анализа нужно использовать научно верифицированные открытия основоположников марксизма, касающиеся экономических отношений, сущности и функции производственной и промышленной работы, причин и последствий разделения труда. Анализ должен касаться идейных источников, из которых социология предприятия в обеих социальных системах исходит, исторических и общественных условий возникновения социологии предприятия как специальной социологической дисциплины, и отношения этой дисциплины к научному управлению.

Колыбелью социологии предприятия являются США и Германия. Североамериканская социология более влиятельна и поэтому этот анализ ее идеологических аспектов касается прежде всего продукции США. Социология предприятия США вырастает из основного течения североамериканской социологической мысли и несет отпечатки ее консервативного характера. Критическо-реформаторское течение американской социологии, занимающееся промышленными отношениями (Т. Веблен, сурруги Линд, Д. Рисман, К. Р. Миллс) не стало источником самых распространенных концепций американской социологии предприятия. Американская социология предприятия в большой мере отражает противоречия североамериканского общества и она ищет формулу для урегулирования отношений между предпринимателями и рабочими (Э. Майо и другие). Начиная с перелома 30-ых и 40-ых годов она более четко отвечает на реальные вопросы, поставленные началом научно-технической революции и общими общественными и политическими изменениями мира. Она дает формулировку требования подхода к трудящемуся как к социально-политическому существу (Д. К. Миллер, В. Х. Форм и др.). Тесная связь американской социологии предприятия с научным управлением приводит к развитию научно-познавательного содержания этой социологии, с которым, однако, идеологические содержания, как правило, смешиваются.

Анализ идеологического содержания американской социологии осуществлен на основных частях этой социологии в трех этапах: 1. В этапе возникновения (перелом 20-ых и 30-ых гг.), 2. В этапе систематических исследований и открытий (нач. 40-ых гг.), 3. В этапе критики, исправлений, синтеза и дальнейшего расцвета (нач. 50-ых гг.). Предметом анализа являются произведения Э. Майо, Р. Ф. Уайта, Б. Б. Гарднера, Д. К. Миллера, Р. Ф. Формы и др.

Немецкая социология предприятия выставляет их нужд углубления социально-политической деятельности на предприятиях; она в произведениях своих основоположников (Г. Брифс, Г. Лехтман, В. Иост и др.) подчеркивает реформаторскую линию социальной политики предприятия. Отечественные традиции немецкой социологии предприятия, но с разработанным по новому идеологическим содержанием, особенно в вопросе конфликтов, продолжает Р. Дарендорф, Ф. Фюстберг и др. Однако, в Западной Германии большое идеологическое значение имеет американская социология предприятия и ее отечественные произведения, заимствующие ее концепции.

Summary

Cech V.: Ideological Aspects of the Sociology of the Enterprise in the Capitalist World

The theme of the article can meet with two objections: a) The sociology of the enterprise is a single — even if internally differentiated — science containing no significant ideological or political aspects. b) In case capitalist and socialist societies produce ideological differences in the conceptions of the sociology of the enterprise, it is difficult to find the criteria of their scientific analysis.

These objections cannot be omitted, and a concrete analysis of studies produced in both capitalist and socialist countries in the area of the sociology of the enterprise must be made. The scientifically verified discoveries of the founders of Marxism concerning the economic relations as the basis of all other social relations, the substance and function of the work in production and industrial work, as well as the causes and consequences of the division of labour must be applied as criteria of the analysis. The analysis must be aimed at the sources of ideas from which the sociology of the enterprise draws in both the social systems, at the historical and social conditions facilitating the origin of the sociology of the enterprise as a special sociological discipline, and at the relation existing between this discipline and scientific management.

The sociology of the enterprise arose in the USA and in Germany. Since the North American sociology of the enterprise is of greater consequence, this analysis of its ideological aspects refers particularly to studies produced in the USA. The sociology of the enterprise in the USA proceeds from the main trend of North American sociological thinking, bearing the mark of its conservative character. The critically reformistic

orientation of the American sociology dealing with industrial relations (T. Veblen, the Lynds, D. Riesman, C. W. Mills) has not become the source of the most wide-spread conception of the American sociology of the enterprise.

The American sociology of the enterprise to a great extent reflects the class contradiction existing in the North American society and searches for a formula for adjusting the relations between entrepreneurs and workers (E. Mayo and others). Since the break of the forties and the fifties, it presents more clean-cut replies to real questions propounded by the beginnings of the scientific and technological revolution and the general social and political changes in the world.

It formulates the requirement of the approach to the working man as a socially political being (D. C. Miller, W. H. Form, etc.). The narrow connection between the American sociology of the enterprise and scientific management leads to the development of the scientific-cognitive content of this sociological discipline which, however, is generally combined with ideological contents.

The analysis of the ideological content of the American sociology of the enterprise is based on the most significant studies produced in this branch of sociology during the following three periods: 1. the period of the beginnings (break of the twenties and the thirties), 2. the period of systematic researches and discoveries (the beginnings of the forties), 3. the period of criticism, corrections, synthesis and further boom (the beginnings of the fifties). Works by E. Mayo, W. P. Whyte, B. B. Gardner, D. C. Miller, W. F. Form, etc., are subjected to analysis.

The German sociology of the enterprise originates from the need of intensifying the socio-political activity in enterprises; in the studies of its founders (G. Briefs, H. Lech-tape, W. Jost, etc.), it emphasizes the reformist line of social policy within the enterprise. R. Dahrendorf, F. Füssenberg and others proceed from the home traditions of the German sociology of the enterprise endowed, however, with a newly elaborated ideological content — especially as concerns the problem of conflicts. In Western Germany, it is the American sociology of the enterprise, as well as domestic studies worked out in harmony with its conceptions, that have a great ideological influence.

Jediný odpovědný vedoucí, nebo kolektivní vedení?

MIROSLAV MÍČEK

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Rozsáhlé a náročné úkoly soudobých institucí obvykle vyžadují, alespoň zatím, účast velkého počtu lidí na jejich plnění. Plnění úkolů, zejména rychlého a efektivního, se v těchto institucích obvykle dosahuje cestou postupné a často velmi hluboké dělby práce. Tímto způsobem se celkový úkol rozkládá na dílčí úkoly a ty opět na sub-úkoly atd. až k úrovni úkolů jednotlivých pracovníků.

V okamžiku dělby práce ovšem vzniká problém opětné skladby rozdělené práce. Mají-li dělba, dezintegrace, analýza vést k účinnému plnění celkového úkolu, předpokládají následnou skladbu, integraci, syntézu. Chceme-li v instituci dosáhnout rychlého a efektivního plnění úkolů, je třeba nejen dělby, ale zároveň také koordinace relativně oddělených činností a částí.

Historicky zřejmě nejstarším a v institucích dosud základním (i když nikoli jediným) způsobem dosahování koordinace je umístění jednotlivce (vzácněji malé skupiny) vybaveného příslušnou mocí a nazývaného dnes vedoucím tak, aby přehlédl činnosti ostatních členů, dohlížel na jejich integraci a v případě potřeby přímo zasahoval ve směru integrace činností k celkovému institučnímu cíli.

V rámci své koordinační role i mimo něj plní vedoucí (zčásti jako specifický důsledek toho, že vykonavateli činností jsou lidé) též plánovací, organizační, motivační, kádrovou a kontrolní funkci. Tvto funkce vedení se zatím pro každou větší pracovní skupinu v té či oné míře, avšak

v jisté míře vždy jeví jako nutné. Jak píše K. Marx [1]: „Každá bezprostředně společenská čili společná práce konaná v poměrně velkém měřítku potřebuje ve větší nebo menší míře řízení, které uvádí v soulad individuální práce a plní všeobecné funkce, vznikající z pohybu celého produktivního tělesa na rozdíl od pohybu jeho samostatných orgánů. Jednotlivý houslista se řídí sám, orchestr potřebuje dirigenta.“

Bylo by velmi příjemné přijmout tuto tezi jako potvrzenou, avšak žádný autor zřejmě není dostatečně autoritativní, aby potlačil otázku jako: Je opravdu nutné, aby každá pracovní skupina, nebo šířeji, každá účelová skupina¹ měla svého vedoucího? Nemohou existovat účelové skupiny i bez vedoucího? Nejsou také orchestry bez dirigenta?

1. Neobešli bychom se bez vedoucích?²

Jestliže odhlédneme od toho, že již sám pojem účelová skupina nebo skupina vůbec v sobě může zahrnovat předpoklad nebo požadavek existence vedoucího, není důvodu nepřipustit — alespoň v teoretické rovině³ — možnost existence skupin a účelových skupin bez vedoucího.

Jsou-li skupiny a účelové skupiny bez vedoucího možné, jsou také účelné? Je možné, aby cíle účelové skupiny byly obecně úspěšněji dosahovány bez vedoucího?

Mnoho důkazů nasvědčuje tomu, že na tyto otázky nutno očekávat, alespoň u účelových skupin, u kterých dosahování

¹ Účelové skupiny jsou skupiny vytvářené k dosažení cílů určených záměry organizátorů nebo cílů vyjádřených formalizovaným statutem. Podle typu zájmu nebo podle úkolů určených účelovým skupinám širšími skupinami lze rozeznávat hospodářské, politické, kulturní, vědecké, sportovní, zábavní, sociální a jiné účelové skupiny. Podrobněji viz literatura [2].

² Položení této otázky a pokus o její zodpovězení se jen zdánlivě vymyká z problematiky vyjádřené názvem stati. Ve skutečnosti text první části úzce souvisí s tělem druhé části a poskytuje např. významné argumenty ve prospěch principu jediného odpovědného vedoucího, logicky vede k otázce o užitečnosti a prostoru pro skupinové (kolektivní) vede-

ní, objasňuje tendenci k hierarchizaci i případných kolektivních řídicích orgánů, usnadňuje úvahy o žádoucím stupni hierarchizace kolektivních řídicích orgánů apod.

³ Upozornění na možný obsah pojmu „skupina“ a formulaci „alespoň v teoretické rovině“ volíme proto, abychom se vyhnuli polemice s těmi autory, kteří tvrdí: „Kdekoli se shromáždí dva nebo více lidí, tam najdeme vůdce. Pouhým faktem vytvoření skupiny je dáno, že někteří členové budou hrát aktivnější roli než ostatní, budou před ostatními preferováni, bude jim nasloucháno a větším respektem než jiným, budou nad jinými dominovat. Toto je začátek diferenciací členů skupiny na vůdce a prosté členy.“ [3]

cílů vyžaduje vysoce koordinovanou činnost jejich členů,⁴ zápornou odpověď. Při existenci vhodného vedoucího a jeho správném působení jsou u těchto skupin výsledky skupinové činnosti lepší (větší, rychlejší, přesnější atd.) než bez něho. A čím větší potřeba koordinace, tím větší potřeba vedoucího. Existence vedoucího je v tomto případě předpokladem, výsledkem i synonymem větší organizovanosti skupiny.

Jak je to však s orchestrem bez dirigenta? Vždyť tento orchestr je nutno považovat za vysoce organizovanou účelovou skupinu!

Námítku orchestru bez dirigenta lze vrátit poukazem na to, že jde jen o dočasnou nepřítomnost řídícího člena, neboť i tento orchestr musel být dirigentem vyškolen, a to velmi dokonale [4]. Uvedení důkazů či dokonce souhrnného argumentu pro to, že účelové skupiny, nebo přesněji, účelové skupiny o jistém stupni organizovanosti a výkonnosti, nemohou (totéž ovšem platí i pro mohou) existovat bez řídícího člena, není však snadné (zejména pokud nezůstaneme jen u odkazu na minulou a současnou realitu institucí, která je přehlídkou formálních účelových skupin s vedoucími).

Mnohé však odhaluje již rozbor tak elementární skupinové činnosti, jako je ve sportu dříve dosti rozšířené přetahování lanem. Přestože tato činnost budí dojem o zbytečnosti vedoucího, ukázalo se, že mužstvo při soutěži nemůže účinně táhnout za lano, dokud někdo – jeden z mužstva, kapitán, trenér apod. – neurčí čas tahu. „Bez tohoto načasování (timing) je úsilí jednotlivců nepatrně synkopované, nesynchronizované. Plná síla celého týmu jako týmu není nikdy uplatňována zcela současně. Dochází ke ztrátě koheze nebo z hlediska průmyslu ke ztrátě produktivity.“ [5]

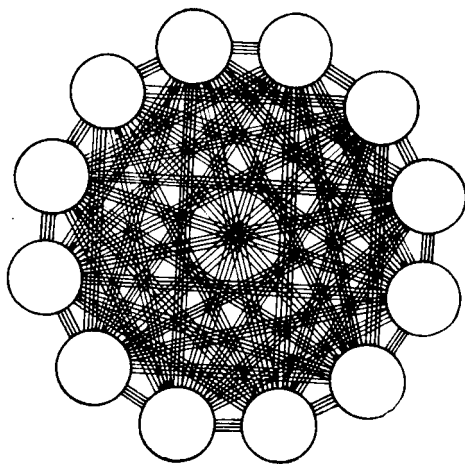
Je-li koordinace problémem, jehož řešení vyžaduje vedoucího u tak relativně jednoduché a stejnorodé činnosti, jako je přetahování lanem, tím spíše asi bude problémem a bude vyžadovat vedoucího nebo řadu vedoucích u složitějších a různorodějších činností. Úkoly koordinace v sou-

dobých velkých institucích přitom již daleko překročily rámec koordinace pracovníků vycvičených pro jednoduché činnosti a shodná povolání (např. ve sportu úroveň koordinace členů fotbalového mužstva) a v jistých klíčových bodech instituce (např. ředitel podniku, který bezprostředně koordinuje a vede několik generalistů a řadu specialistů odlišných profesí s částo rozdílnými odbornými hledisky a zájmy) jde o nároky na koordinaci srovnatelné ve sportovní situaci jen s hypotetickým úsilím přeměny tenisových hvězd, běžců, veslařů, boxerů, zápasníků a jiných v homogenní úspěšný tým míčových her [6].

Závažné argumenty ve prospěch potřeby vedoucího poskytují také rozbor komunikačních problémů skupin.

Předpokládejme⁵ skupinu 12 pracovníků, ve které není žádná centrála, žádný vedoucí, tj. řadoví členové musí koordinovat svoji činnost sami, a to v rozsahu 2 komunikací (komunikace jsou nositelem koordinace) denně každý s každým v obou směrech.⁶

Grafické vyjádření situace je na obr. 1.

Charakteristické rysy tohoto komunikačního uspořádání, zejména ve srovnání s dále uvedeným typem (viz obr. 2), jsou: a) Vysoké náklady na komunikaci. Každý z 12 pracovníků by například musel mít prostředky pro komunikaci s ostatními 12 pozicemi, svůj systém zpráv atd.

⁴ Tuto opatrnou formulaci volíme vzhledem k poznatkům uvedeným v části 2.

⁵ Úvaha vychází z myšlenek, grafů a hodnocení E. Dala a L. F. Urwicka [7].

⁶ Jde o schematický, v reálné situaci asi dosti vzácně se vyskytující případ, protože na jedné straně

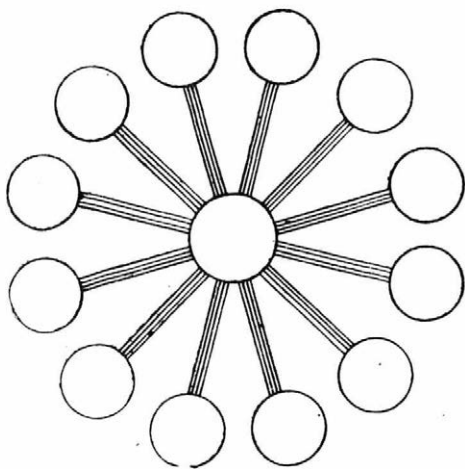
předpokládáme vždy jen dvě komunikace v obou směrech denně, na druhé straně však každodenní komunikaci mezi všemi členy. V reálné situaci by např. dvě komunikace pro některé členy nepostačovaly, současně však by ke komunikaci každého s každým nedocházelo.

b) Nesystematičnost. Některé komunikace potřebuje jen jeden pracovník, jiné tři nebo čtyři pracovníci a ještě jiné všichni. V daném případě však není uplatněn žádný princip výběru.

c) Náchylnost k chybám. Čím specializovanější úkoly jednotlivců, tím méně jsou jednotlivci schopni plně ocenit možné účinky informací, které vysílají, na činnost ostatních členů.

d) Potenciální rozkolnictví. Jednotlivci, kteří nejsou informováni o směrech činnosti, které ovlivňují plnění jejich povinností, nebo jsou informováni příliš pozdě, jsou velmi náchylní tomu přičítat to zápornému opomíjení.

Jinak vypadá situace, je-li zřízeno informační centrum v podobě pracovníka pověřeného soustřeďováním a výměnou informací a sdělováním informací těm pracovníkům, kterých se týkají (viz obrázek 2).

Při uplatnění tohoto způsobu uspořádání:

a) postačí jedna zdvojená informační soustava a jeden systém vzkazů;

b) je možné sestavit a dodržovat standardní seznamy pracovníků vyžadujících odlišné typy informací;

c) jestliže pracovník nedostane důležité informace včas, je méně náchylný dospět k závěru, že jde o osobní útok.

Přednosti uspořádání tohoto druhu, alespoň na úrovni malých skupin a v situacích, kde výrazně vystupuje moment koordinace, potvrzují i výzkumy psychologů a sociologů. Experimenty s různými ko-

munikačními sítěmi například ukázaly, že skupiny s komunikačními sítěmi v podobě „hvězdy“ nebo „kola“ (= případ druhého typu) jsou ve srovnání se skupinami s komunikačními sítěmi typu „kruhu“ (= případ prvního typu, ovšem bez vazeb uvnitř dvanáctistěny) rychlejší a přesnější v plnění úkolů [8].

Uvedené výzkumy ovšem zároveň naznačily i negativní stránky uspořádání typu „hvězdy“ proti uspořádání typu „kruhu“, především pak nižší spokojenost (kromě centrálního člena) členů (zřejmě vzhledem k menšímu podílu na rozhodování), menší pohotovost skupiny k přijímání nových myšlenek (centrální člen např. může opomíjet nové myšlenky, protože je příliš zaměstnán, protože se mu zdají nepraktické, protože jsou v rozporu s jeho zájmy atd.), menší pohotovost skupiny k organizační změně (vůbec nejrychlejší při hledání nové organizace se ukázaly skupiny s úplným počtem vazeb — volný tok informací a nacházení nových řešení k problémům zřejmě úzce koreluje) aj.

Tyto záporné důsledky se však v široké škále účelových skupin jeví spíše jako nutná a jen zčásti omezitelná daň z výhod existence vedoucího, než jako faktor, který je schopen zabránit vzniku nebo ohrozit existenci vedoucího vůbec. Potvrzuje to i dále popsaná tendence reality.

Ve skupinách účelového charakteru jsou přednosti informačního a koordinačního centra natolik výrazné, že se zde projevuje přirozená tendence k uspořádání tohoto typu. S. Smola [9] upozorňuje na experimenty, jež prý ukázaly, že ve skupinách, které měly řešit určitý úkol a jejichž struktura nebyla předem určena, vznikly v převážné většině pouze minimální počty vazeb, především sériového a radiálního typu, a skupiny s předem vytvořenou bohatší sítí spojů, jimž strukturální úpravy byly ponechány na vůli, většinou při řešení zadaného úkolu přešly na minimální počet vazeb nebo na stav blízký minimu.

Vznik informačního centra, kterým se zjednodušují komunikační sítě a koordinační problémy, přechod na minimální počet vazeb však současně znamená (a potvrzují to i výzkumy A. Bavelase, D. Barretta a H. J. Leavitta) i vznik vedoucího.

Podle P. M. Blaua a W. R. Scotta [10] novější studie dokonce naznačují, že (pro koordinaci a výkonnost) „rozhodujícím faktorem není formální síť komunikace, ale schopnost skupiny stát se hierarchicky organizovanou. »Kolo« takovou hierarchic-

kou organizaci skupině vnucuje, neboť osoba v centrální pozici přirozeně přebírá dominantní roli koordinátora. Ale jestliže ostatní typy skupin jsou schopné dosáhnout diferenciaci postavení (status differentiation), pak jejich výkon se stává tak dobrým, jako výkon skupin v podobě kola.“ Propočty a výzkumy H. Guetzkowa a H. A. Simona [11], kteří (na stejném zařízení a úkolech jako A. Bavelas a H. J. Leavitt) srovnávali výkonnost skupin, v nichž členové byli spojeni sítí v podobě „kola“, „kruhu“ a plným počtem vazeb, totiž ukázaly, že rozdíly ve výkonu skupin nejsou způsobeny vnitřními omezeními dané sítě (výpočty nevykazují žádný významný rozdíl v čase potřebném k výkonu úkolů u třech jmenovaných sítí, pokud jsou účelně užity), ale spíše tím, jak je užita. Jádro problému je v tom, že ustavení vhodného způsobu přenosu vzkazů a výběr jednoho člena ke koordinaci a distribuci informací jsou různě obtížné. Zatímco u sítě v podobě „kola“ je organizace problém tohoto typu nejmenší, neboť vhodná struktura je přímo vnucena, u sítě s plným počtem vazeb jsou obtíže větší (je třeba eliminovat nadbytečné kanály a rozhodnout o osobě koordinátora) a největší jsou u kruhové sítě. Při pokusech s 56 skupinami, kterým bylo postupně zadáno 20 úkolů s dvouminutovými přestávkami, během nichž si členové mohli písemně vyměňovat návrhy na zdokonalení organizace, byl u skupin s komunikační sítí v podobě „kola“ maximální výkon dosažen během několika pokusů a hierarchická organizace se utvořila u všech 15 skupin tohoto typu; skupiny s plným počtem vazeb byly z počátku pomalejší, ale po několika pokusech většina z nich dosáhla stejného výkonu jako „kolové“ skupiny a hierarchická organizace se vyvinula u 17 z 20 skupin tohoto typu; „kruhové“ skupiny během 20 pokusů většinou nedosáhly optimálního výkonu a pouze 3 z 21 skupin tohoto druhu vyvinuly v průběhu těchto pokusů hierarchickou organizaci. Dosažení maximálního výkonu u skupin s kruhovou a plnou sítí přitom záviselo právě na vývoji diferencovaných struktur pro komunikaci. U skupin, které vyvinuly hierarchickou organizaci, nebylo vážnějších rozdílů ve výkonu. Podle P. M. Blaua a W. R. Scotta „tyto experimentální výsledky posilují dřívější

závěry o tom, že hierarchická organizace zajišťuje důležité funkce pro dosažení koordinace a že tak činí specificky omezením volného toku komunikací“.

Uvedená hierarchická diferenciaci ovšem má nejen funkční, ale také disfunkční důsledky. Hierarchická diferenciaci sice tím, že omezuje volný tok komunikací, prospívá koordinaci, avšak zároveň omezuje jisté důležité skupinové procesy [12].

Především omezuje *společenskou podporu*, významnou pro stimulaci interakce, myšlení a vznik nových námetů a návrhů.

Experimenty a výzkumy A. F. Wessena [13], H. H. Kelleye [14], J. I. Hurwitze [15], M. Sherifa [16] aj. alespoň naznačují, že při hierarchické diferenciaci postavení mají členové tendenci ke společenské interakci především se sobě rovnými a (s výjimkou situací, kdy v hierarchii výše stojící členové mají pocit nejistoty vlastních pozic a členové s nižším postavením nemají žádnou naději na vertikální mobilitu) k preferenčnímu výběru členů s vyšším postavením. A protože v hierarchii výše stojící členové opět své volby zaměřují především na osoby s vyšším postavením, pro členy s nižším postavením z toho vyplývá vcelku nižší podíl společenské podpory, tak potřebné pro stimulaci myšlení, návrhů atd.

Druhým postiženým procesem je *svobodná soutěž o uznání mezi členy*, která mobilizuje energii členů a orientuje jejich úsilí k úkolům skupiny. Ve skupině „sobě rovných“ postavení člena závisí především na účte jiných a v důsledku toho účta je důležitou skutečností a stojí za to o ni usilovat. Ve skupině s formální hierarchií, kde o postavení nerozhoduje jen účta členů, soutěž o uznání ztrácí mnoho ze svého významu, rozdíly v postavení v podstatě likvidují volnou soutěž o účtu a většího významu než vzájemná účta často nabývá stanovisko člena či členů s vyšším postavením (viz např. výzkumy J. I. Hurwitze [17]). Úsilí o získání uznání hierarchicky výše postavených členů pak nepochybně vede k jinému chování než v případě úsilí o získání účty sobě rovných členů, např. k užší orientaci úsilí členů apod.

A konečně je ovlivněna i *společenská interakce*, která slouží jako důležitý mechanismus pro selekci návrhů a opravu chyb. I když hierarchizace může mít v tomto ohledu i kladné důsledky (viz např. dále uvedený příklad o vlivu vedoucího na interakci a výkonnost skupiny tím, že může zabránit potlačení projevu mínění menšiny většinou ve skupině), často spíše opravnou funkci společenské interakce narušuje. Přirozenou tendenci (a tato tendence je tím silnější, čím výraznější jsou hierarchické difference) členů hierarchických skupin totiž je nechuť ke kritice návrhů výše postavených členů (viz např. experimenty a výzkumy E. P. Torrance [18]). Takto je i při skupinovém řešení problémů narušován mechanismus detekce chyb, a tím i efektivnost skupiny v řešení problémů.

Dilema koordinace a blokování komuni-

kačních procesů⁷ (s dalšími následnými negativními důsledky), které před nás staví hierarchická organizace a diferenciace (a to jak formální, tak neformální), je velmi vážné. I když moudrý vedoucí může toto dilema zčásti řešit tím, že podporuje volný tok komunikací ve své skupině (např. cestou tzv. „participativního“ stylu vedení, který, zřejmě právě proto, že zmenšuje hierarchické rozdíly postavení a poskytuje větší volnost členům, vytváří předpoklady k lepší komunikaci, vyššímu výkonu a spokojenosti členů — viz např. výzkumy R. W. Whitea a R. Lippita [21], R. L. Kahna a D. Katze [22] aj.), podle P. M. Blaua a W. R. Scotta [23] toto dilema není definitivně a konečně řešitelné. Patří k dynamice organizačního života a na disfunkční důsledky třeba pohlížet jako na nevyhnutelnou cenu — cenu, která může být redukována, ale nemůže být eliminována.

Argumentů ve prospěch existence vedoucích je jistě více — bylo by např. možné mluvit též o významné roli vedoucího v udržování rovnováhy vzájemné soutěže (která mobilizuje energii členů k plnění cílů skupiny, avšak narušuje spolupráci) a spolupráce (která cestou vzájemné konzultace, podpory úsilí, přijímání společných norem apod. naopak snižuje soutěživost) členů účelové skupiny; nebo o udržování rovnováhy „úkolové“ (růst koncentrace členů ke skupinovému úkolu vede, alespoň podle R. F. Bavelase [24], k růstu poruch ve společensko-emocionálních vztazích mezi členy) a „společensko-emocionální“ (růst koncentrace členů ke společensko-emocionálním vztahům vede k opouštění důrazu na plnění úkolů) stránky účelových skupin; o možné kladné roli vedoucího v poskytování příležitosti k projevu i názorovým menšinám (při experimentech N. R. F. Maiera a R. Solema [25] s 5–6člennými skupinami se při řešení matematických úkolů např. ukázaly jako úspěšnější skupiny s vedoucím než bez vedoucího. Analýzou skupinové interakce se pak zjistilo, že to bylo způsobeno především tím, že

zatímco ve skupinách bez vedoucího řešení problémů ovládla názorová většina a „opravné“ mínění menšiny bylo potlačeno, ve skupinách s vedoucími byla zajištěna příležitost k vyjádření názorů a ovlivnění řešení i názorové menšiny) a dalších možnostech. Spolu s ostatními zkušenostmi běžné praxe nás vedou k závěru o potřebě vedoucích v účelových skupinách vůbec a o jejich nutnosti v soudobé realitě velkých institucí zvláště.⁸

2. Jediný odpovědný vedoucí, nebo skupinové vedení?

Ze závěru o potřebnosti vedoucího logicky vyplývají další otázky. K nejvíce diskutovaným patří zejména tyto: Individuální vedení, nebo skupinové (kolektivní) vedení? Kdy individuální a kdy kolektivní řízení? Jaký stupeň hierarchizace je nutný u případného kolektivního řídicího orgánu?

Odpovědi na tyto otázky nejsou snadné. Lze k nim dospět jen na základě hluboké srovnávací analýzy předností a nedostatků obou způsobů vedení s přihlédnutím k různým situacím a situačním faktorům. Pokusme se o naznačení postupu na příkladu situačního faktoru v podobě typu úloh.

Skupina se jeví jako vhodnější než jednotlivec v řadě případů promyšlení a řešení problémů. Je to způsobeno nejen tím, že více hlav obvykle ví více než jedna, ale také přídavným vlivem společenské interakce, která působí jako důležitý podnětující a chyby korigující mechanismus.⁹

Skupinové řešení problémů kromě jiného zajišťuje: a) širokou škálu vědomí, znalostí a představ při rozhodování, a tedy i větší pravděpodobnost postižení všech podstatných informací, pravidel, kritérií a variant rozhodování a v důsledku toho

⁷ O tom, že k omezování toku komunikací v hierarchických strukturách dochází, svědčí i výzkumy v oblasti makrostruktur institucí. Zejména četná šetření západních sociologů v průmyslových podnicích naznačují, že podřízení cítí mnohem méně svobody diskutovat se svými nadřízenými i o „důležitých věcech práce“, než si nadřízení myslí [19]; že podřízení provádějí silnou selekci informací, které sdělují svým nadřízeným, tj. mají (zejména proto, že nadřízení rozhoduje o jejich odměnách) tendenci minimalizovat své problémy, zdůrazňovat své úspěchy, případně podporovat přenos informací, které jsou na újmou jiným pracovníkům [20] apod. Omezení toku komunikací pak přirozeně má závažné negativní důsledky pro kvalitu rozhodování.

⁸ Přijetím teze o potřebě vedoucího bychom však neměli zcela ztratit ze zřetel ani myšlenku o možnosti účelových skupin bez vedoucího. I úvahy o půlové alternativě může přispět ke kritickému myšlení. Nadto je vhodné o ní uvažovat i proto, že zde jsou

patrné jisté tendence k oslabování postavení a role vedoucího (viz např. automatizace a přesun koordinace z vedoucího na techniku, přesun od příkazů vedoucího k „příkazům“ přírodních prostředí, nebo přesněji, umělého přírodního prostředí; rozšiřování nepřímého řízení — řízení nikoli příkazy, ale prostřednictvím ekonomické a jiné motivace, internalizací jistých hodnot aj.) a úvahy o „krizi hierarchických struktur“ (Podrobněji o „krizi hierarchických struktur“ viz *Soudobá struktura nadřazenosti a podřazenosti pracovníků v institucích průmyslového typu a její problémy*, Sociologický časopis č. 8/1971, str. 265.) Spojitost „krize hierarchických struktur“ s koncepcí vedoucího je přitom užší, než se na první pohled může zdát. Rubem krize hierarchických struktur by totiž byla i krize koncepce o nutnosti vedoucího.

⁹ Naznačují to např. experimenty a výzkumy D. W. Taylora a W. L. Fausta, V. V. Perlmuttera a G. de Montmollina a M. E. Shawa [26].

i omezení chybných rozhodnutí; b) důležité opravné mechanismy pro detekci a opravu chyb, a tedy i větší pravděpodobnost vyloučení chybných rozhodnutí; návrhu jednotlivce se okamžitě dostává kritického zkoumání a zamítnutí nebo přijetí, opravy nebo obohacení ostatními; c) sociální podporu, a tedy i (alespoň v jistém ohledu) usnadnění rozhodování jedince. Každé řešení problémů, každé rozhodování (a dvojnásob to platí např. pro rozhodování na nejvyšších úrovních řízení v institucích) je spojeno s určitou nejistotou a obavami, pokud jde o správnost jednotlivých kroků v rozhodování i o celkové rozhodnutí. Podpora jednotlivých kroků i celkového rozhodnutí, stejně jako případné odmítnutí a korekce nesprávných kroků při řešení problémů skupinou, nepochybně snižují nejistotu a obavy jednotlivce a dodávají mu vědomí o kvalitě rozhodnutí.

Na základě toho, co bylo dosud uvedeno, bychom mohli učinit závěr, že skupina je vhodnější pro řešení problémů než jedinec. Byl by však předčasný, protože některé poznatky nasvědčují, že otázka je složitější.

R. L. Thorndike [27] a H. G. McCurdy a W. E. Lambert [28] ve svých experimentech zjistili, že jsou též problémové úlohy, které řeší jednotlivci úspěšněji než skupiny. R. L. Thorndike např. experimentoval se skupinou a jednotlivci, kterým zadával úkoly řešení křížovek a sestavování křížovek. Zatímco v prvním případě byly skupiny úspěšnější než jednotlivci, v druhém případě tomu bylo naopak. Příčina nepochybně tkví právě v rozdílném typu úloh. V případě řešení křížovek jde o hledání jediné správné odpovědi a každý krok v tomto řešení je buď správný, nebo nesprávný. V případě sestavování křížovek však není jen jediné správné řešení — problém se neřeší hledáním jediné správného slova, ale koordinací prvotních a dalších kroků. Slova se hledají, volí nebo zamítají tak dlouho, až souhlasí s předchozími výběry a nepřekáží dalším krokům. K dosažení celkové koordinace je třeba mít jistá rámcová i specifická vodítka, přičemž potíží je v tom, že často není snadné je sdělit jiným. V mnohých úlohách obdobného typu se při skupinovém řešení problém koordinace dále prohlubuje tím, že jednotlivci tvořící skupinu

mají různé zázemí znalostí. Tato rozdílnost je sice na jedné straně prospěšná při hledání nejlepšího řešení z řady alternativ, na druhé straně však velmi ztěžuje koordinaci myšlenek v jediný konzistentní celek.

To, co jsme naznačili v případě řešení a sestavování křížovek, platí obecněji: lze mluvit o rozdílných třídách úloh a rozdílné úspěšnosti jednotlivců a skupin při jejich řešení. Závěr o *preferenci skupinového řešení úloh před individuálním* neplatí pro všechny třídy úloh. Platí *pro problémové úlohy, u kterých je možná jediná nebo nejlepší odpověď*, nikoli však pro *problémové úlohy* koordinačního typu.

Míru úspěšnosti nebo neúspěšnosti řešení jednotlivých typů úloh skupinami ovšem ovlivňují i další faktory, např. existence nebo neexistence hierarchické diferenciace ve skupině. Ruku v ruce se vznikem a prohlubováním hierarchické diferenciace totiž často jde omezování volného toku myšlenek, volného toku komunikací, což má řadu záporných důsledků pro společenskou interakci a jiné skupinové procesy (viz část 1). V souladu s tím — v té míře, v jaké dojde ve skupině k omezení volného toku komunikací, k omezení interakce — dochází i k oslabování těch rysů skupinového řešení úloh, které jsou jeho hlavní předností (ve srovnání s rozhodováním individuálním) při řešení problémových úloh s jedinou nebo nejlepší odpovědí. Na druhé straně dochází k posilování těch rysů, které se jeví pozitivními při individuálním rozhodování a usnadňují koordinaci a řešení úloh koordinačního typu. Dochází tedy ke sblížování koordinačních kvalit skupin s koordinačními možnostmi jednotlivce danými zřejmě úplnou nepřítomností srovnatelné komunikace.

Skupiny s volným tokem komunikací, tj. bez hierarchických bariér, jsou naopak vhodnější pro hledání nových řešení problémů (viz též část 1).

Odtud pak závěr, že „v souhrnu jsou skupiny nadřazeny jednotlivcům a skupinám, ve kterých je volný tok komunikací. Jsou nadřazeny skupinám, ve kterých diferenciace překáží komunikaci, při řešení problémů, které vyžadují jedinou správnou nebo nejlepší odpověď. Naproti tomu jednotlivci jsou nadřazeni skupinám a hierarchicky diferencované skupiny jsou

nařazeny nediferencovaným skupinám při výkonu úkolů, které prvořadě závisí na účinné koordinaci.“ [29]¹⁰

Jednotlivce se jeví jako vhodnější než skupina u přeměny výsledků myšlení v akci. Uplatnění skupiny v této roli je méně vhodné z několika důvodů [30]:

a) Produktem skupinového myšlení jsou obvykle slova, která vyjadřují záměr skupiny, avšak slova nejsou příliš přesným nástrojem komunikace.

b) Skupina je složena z jednotlivců, u kterých se projeví individuální rozdíly. Každý člen skupiny začne, zvláště po skončení skupinového jednání, interpretovat slovní výrazy ve světle své vlastní zkušenosti, klade důraz na rozdílné aspekty skupinových závěrů a záměrů apod. Toto se děje (právě v důsledku individuálních rozdílů) i v případě upřímného úsilí všech členů v maximální míře realizovat skupinový záměr.

c) Soudržná akce členů skupiny předpokládá často přesné sladění v čase (viz obdoba v první části uvedeného příkladu přetahování lanem). Toto „načasování“ však je spontánní skupinovou činností obtížně dosažitelné.¹¹

K překonání těžkostí ve shodné interpretaci závěrů a záměrů a k přesnému sladění činnosti v čase je proto obvykle třeba — chce-li skupina lidí jednotně vystupovat — pověřit jednotlivce interpretací skupinových záměrů a sladováním úsilí v čase. Z toho pramení názor [31]: když jde o přeměnu myšlení v kombinovanou akci, podstatným se stává individuální vedení.

K jakému závěru můžeme na základě uvedených úvah dojít? I když jistě nelze mechanicky říci, že preference činnosti skupiny před činností jednotlivce a naopak jsou vždy zároveň preferencemi kolektivního vedení před individuálním a naopak, přece jen mnohé je pro oba soubory společné. Nepochybně i v oblasti řízení je nutná diferenciace: organizace průmyslení a přijímání rozhodnutí v problémových úlohách s jedinou nebo nejlepší odpovědí na jedné straně a organizace řešení úloh

koordinačního typu a přeměny rozhodnutí v akci na druhé straně. Zatímco v prvním případě se jako adekvátnější organizační jednotka jeví skupina, v druhém případě je to jednotlivec.

Podle druhu a četnosti výskytu daných úloh a činností na jednotlivých úrovních a v jednotlivých organizačních jednotkách instituce pak je vhodné preferovat buď skupinu, nebo jednotlivce, nebo se pokusit o kompromisní řešení (např. formou hierarchicky organizované skupiny, poradních komisí u jediného odpovědného vedoucího apod.).

Zabývali jsme se zatím ovšem jen jedním z široké škály situačních faktorů. K dalším faktorům, které je při posuzování vhodnosti uplatnění individuálních nebo kolektivních forem vedení nutno brát v úvahu, patří např.: čas (Je nutné rozhodovat okamžitě, nebo je dostatek času pro soustředění členů a časově náročnější kolektivní jednání?); hospodárnost (Je větší vynaložení času v případě kolektivního vedení vyváženo přínosem z kvalitnějšího rozhodnutí?); odpovědnost a postih (Neznesnadní kolektivní vedení postihování odpovědnosti za rozhodnutí, za odkládání nezbytných rozhodnutí a podobně?); komunikace a ovlivňování (Nezajistí kolektivní vedení rychlejší a úplnější komunikaci a rychlejší a větší internalizaci přijatých rozhodnutí?); kontinuita a operativnost (Jak je v dané situaci významná skutečnost, že případná kolektivní řídicí jednotka fakticky mizí v okamžiku skončení svého jednání?); motivace, pracovní morálka, spokojenost a výcvik členů (Nakolik budeme přihlížet k tomu, že kolektivní metody vedení mohou vést k vyšší motivaci, pracovní morálce a spokojenosti u širšího okruhu členů než při uplatnění individuálního vedení a usnadňovat výcvik pracovníků v řízení?); zastoupení a účast na řízení (Není potřebné dát přednost kolektivní formě vedení jako pro danou instituci adekvátního zastupitelského orgánu a účasti členů instituce na řízení?).

Každý z těchto a řady dalších faktorů

¹⁰ Je-li tento závěr správný, pak z něho vyplývá, že hierarchicky diferencované skupiny stojí v obou případech v kontinuu úspěšnosti uprostřed, tj. že jsou schopny relativně dobře plnit oba typy úkolů. Tento poznatek jednak může být dalším argumentem ve prospěch potřeby vedoucího (viz část I), jednak může posloužit jako významné vodítko při rozhodování o konkrétním uspořádání vedení.

¹¹ Jde tedy vlastně opět o problém koordinace nebo

o problémovou úlohu koordinačního typu. Zde je zřejmé i spojovací články a úzká návaznost mezi problematikou průmyslení a řešení problémů a problematikou přeměny výsledků myšlení v akci. Při přeměně výsledků myšlení v akci nepochybně převažují úkoly koordinačního typu (i když i úkoly typu výběru nejlepší alternativy zde přicházejí v úvahu).

by si zasloužil obdobně rozsáhlý rozbor a posouzení, o jaké jsme se pokusili u faktoru označeného jako typ úloh. Zároveň by ovšem byla třeba brát v úvahu též různé kombinace faktorů, jejich vzájemné podmiňování, posilování nebo oslabování.¹²

Příklad: Význam faktoru typu úloh nutno zvažovat též v souvislosti se závažností přijímaných rozhodnutí. Jde-li o podružná rozhodnutí, význam faktoru typu úloh je značně oslabován, takže i v případě, že jde o problémovou úlohu s jediným nebo nejlepším řešením, nemusí být optimální formou vedení skupinové vedení.

Závažnost přijímaných rozhodnutí přitom bývá významně ovlivněna např. mírou samostatnosti organizační jednotky nebo instituce. Pokud organizační jednotka nebo instituce má větší míru samostatnosti, tj. má prostor pro ovlivňování svého vývoje a musí přijímat závažná a náročná rozhodnutí, může být pro ni užitečné v zásadě oddělit projednávání a přijímání rozhodnutí typu jediného nebo nejlepšího řešení od přijímání rozhodnutí koordinačního typu a prvé svěřit skupině, tj. např. vytvořit zvláštní, pokud možno hierarchicky nepřímější diferencovaný orgán (případně dokonce v postavení nejvyššího řídicího stupně — viz např. předsednictva a pléna pro OV, KV a ÚV, případně sjezd v případě institucí politického typu; rady národních výborů a vláda u orgánů a institucí státní správy¹³ apod.), který promýšlí a přijímá příslušná rozhodnutí. Pokud organizační jednotka nebo instituce má nevelkou míru samostatnosti, má omezený prostor pro ovlivňování svého vývoje a plní především příkazy nadřazených jednotek, pak okruh závažných rozhodnutí v organizační jednotce nebo instituci se může snížit až k úrovni, kdy vytváření zvláštní řídicí skupiny z práve posuzovaného hlediska pozbývá smysl. Pro koordinační roli je adekvátní jediný odpovědný vedoucí a k oněm nemnoha závažnějším rozhodnutím jiného typu postačí zřídit poradní orgán, nebo využít možností konzultací vedoucího s podřízenými apod.

Omezený rozsah článku však takový rozbor neumožňuje. I tak je však zřejmé, že praxe vyžaduje značnou místní a časovou diferenciaci forem vedení. Pro jisté instituce, organizační jednotky, řídicí pozice, řídicí úkoly a situace v institucích je vhodné přísně individuální vedení, pro

jiné kombinace kolektivního promýšlení a individuální řídicí akce, pro ještě jiné dokonce široké uplatnění kolektivního vedení.

Rozbor provedený v první části stati nás ovšem vede k závěru, že obecnějším principem vedení je princip individuálního vedení.¹⁴ I případný řídicí kolektiv je přece skupinou, která vyžaduje jisté koordinace. Práci členů této řídicí skupiny je nutno v jisté míře plánovat, organizovat, kontrolovat atd. A není i tato skupina s to plnit svoji roli lépe, má-li vhodného¹⁵ vedoucího?

Literatura

- [1] K. Marx, *Kapitál*, díl první, Praha, 1954, s. 356.
- [2] J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, Praha 1966, s. 117—123.
- [3] *Jedinec a společnost*, Studijní prameny VPAKG, Praha 1965, č. 4, s. 62.
- [4] J. Zieleniewski, *Teorie organizace a řízení*, Praha 1967, s. 418.
- [5] E. Dale a L. F. Urwick, *Staff in Organization*, New York 1960, s. 70.
- [6] Tamtéž, s. 9.
- [7] Tamtéž, s. 68—78.
- [8] A. Bavelas, *Communication, Pattern in Task-Oriented Groups*, Journal of the Acoustical Society of America, 22, 1950, s. 725—730; A. Bavelas a D. Barrett, *An Experimental Approach to Organisational Communication*, Personnel 1951, č. 27; obdobně též H. J. Leavitt, *Some Effects of Certain Communication Patterns on Group Performance*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 46, 1951, s. 38—50.
- [9] S. Smola, *Úvod do teorie organizace*, Praha 1966, s. 277—278.
- [10] P. M. Blau a W. R. Scott, *Formal Organizations*, San Francisco 1962, s. 126—128.
- [11] H. Guetzkow a H. A. Simon, *The Impact of Certain Communication Nets upon Organization and Performance in Task-Oriented Groups*, Management Science, 1, 1955, s. 233—250.
- [12] P. M. Blau a W. R. Scott, s. 121—124.
- [13] A. F. Wessen, *Hospital Ideology and Communication Between Ward Personnel*, v: E. G. Jaco, red., *Patients, Physicians and Illness*, Glencoe 1958, s. 453—458.

¹² Jde o obdobný problém jako v případě faktorů, které ovlivňují např. optimální počet podřízených vedoucího. (Podrobněji na toto téma viz: *Racionalizace počtu podřízených*, Sociologický časopis č. 5/1970, s. 412—413.)

¹³ Klíčovou roli při vytváření těchto orgánů ovšem má faktor zastupitelské funkce.

¹⁴ Ve prospěch této hypotézy mluví i myšlenka V. I. Lenina, byt' vyjádřená ve vztahu k řízení průmyslové výroby: „... každý velký strojový průmysl — tj. právě materiální výrobní zdroj a základ socialismu — vyžaduje bezpodmínečnou a nejpřísnější jednotu vůle, řídicí společnou práci set, tisíců a desettisíců lidí. Technický, hospodářský i historický je tato nezbytnost zřejmá, všichni, kdo přemýšleli o socialismu, ji vždycky uznali za podmínku socialismu. Jak ale může být zajištěna nejpřísnější jednotka vůle? — Podřízením vůle tisíců vůli jednotlivce.“ [32]

¹⁵ Pojem „vhodný“ v tomto případě ovšem může znamenat i to, že vedoucí je schopen být mnohdy epíše jen prvním mezi sobě rovnými, že je schopen účinně koordinovat bez přílišné dominance.

Z širšího hlediska jde o požadavek schopnosti přizpůsobit své vedení specifické situaci, specifickým úkolům a potřebám skupiny, osobnosti členů atd. atd., který platí pro vedoucího každé skupiny.

- [14] H. H. Kelley, *Communication in Experimentally Created Hierarchies*, Human Relations 4, 1951, s. 39—56.
- [15] J. I. Hurwitz, *Some Effects of Power on the Relations among Group Members*, v: D. Cartwright a A. Zander, red., Group Dynamics, Evanston 1953, s. 483—492.
- [16] M. Sherif, *A Preliminary Experimental Study of Inter-group Relations*, v: J. Rohrer a M. Sherif, red., Social Psychology at the Crossroads, New York 1951, s. 406—410.
- [17] J. I. Hurwitz, s. 486—489.
- [18] E. P. Torrance, *Some Consequences of Power Differences on Decision Making in Permanent and Temporary Three-Man Groups*, v: A. P. Hare, red., Small Groups, New York 1955, s. 482—492.
- [19] R. Likert, *New Patterns of Management*, New York 1961, s. 47.
- [20] Ch. Argyris, *Executive Leadership*, New York 1953, s. 46—48.
- [21] R. W. White a R. Lippitt, *Leader Behavior and Member Reaction in Three „Social Climates“*, v: D. Cartwright a A. Zander, red., Group Dynamics, Evanston 1953, s. 585—611.
- [22] R. L. Kahn a D. Katz, *Leadership Practices in Relation to Productivity and Morale*, v: D. Cartwright a A. Zander, s. 612—628.
- [23] P. M. Blau a W. R. Scott, s. 139 a 183.
- [24] R. F. Bavelas, *The Equilibrium Problem in Small Group*, v: T. Parsons aj., Working Papers in the Theory of Action, Glencoe 1953, s. 11—161.
- [25] N. R. F. Maier a R. Solem, *The Contributions of a Discussion Leader to the Quality of Group Thinking*, Human Relations, 5, 1952, s. 277—288.
- [26] D. W. Taylor a W. L. Faust, *Twenty Questions*, Journal of Experimental Psychology, 1952, č. 44, s. 360—368; V. V. Perlmutter a G. de Montmollin, *Group Learning of Nonsense Syllables*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 1952, č. 42, s. 762—769; M. E. Shaw, *A Comparison of Individuals and Small Groups in the Rational Solution of Complex Problems*, American Journal of Psychology, 1932, č. 44, s. 491—504.
- [27] R. L. Thorndike, *On What Type of Task Will a Group Do Well?* Journal of Abnormal and Social Psychology, 1938, č. 33, 409—413; dle: P. M. Blau a W. R. Scott, s. 118—119.
- [28] H. G. McCurdy a W. E. Lambert, *The Efficiency of Small Human Groups in the Solution of Problems Requiring Genuine Cooperation*, Journal of Personnel, 1952, č. 20, s. 478—494; dle: P. M. Blau a W. R. Scott, s. 119.

- [29] P. M. Blau a W. R. Scott, s. 125—126.
- [30] E. Dale a L. F. Urwick, s. 69—70; volně zpracováno.
- [31] Tamtéž, s. 69.
- [32] V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 27, Praha 1954, s. 264.

Резюме

Мичек М.: Единственный ответственный заведующий или коллективное руководство?

Более ли подходит единоличное или коллективное руководство? Когда удобно предпочесть единоличное и когда коллективное руководство? Какую избрать степень иерархизации у эвентуального коллективного руководящего органа?

С такими вопросами мы встречаемся очень часто. Автор статьи пытается дать ответ на них на основе сравнительного анализа преимуществ и недостатков единоличного и коллективного руководства. Он обращает внимание на факторы, которые надо учитывать при выборе формы руководства в конкретной ситуации, и более подробно разбирает особенно влияние фактора, обозначаемого как «тип задач». Этот анализ в таком случае является основой для высказываний о ситуациях, которым адекватно или единоличное или коллективное руководство или которым адекватна комбинация обоих.

Summary

Míček M.: A Single Responsible Manager or Collective Management?

Is individual management more suitable than group (collective) management? When is management by one person to be preferred, and when collective management? What degree of hierarchization should be chosen in the eventual collective organ of management?

These questions are offered for consideration very frequently. The author's attempts at answering them are based on a comparative analysis of the merits and deficiencies of both the individual and the collective management. He calls the reader's attention to the factors which must be taken into account in choosing the forms of management in a concrete situation, and analyses in more detail especially the influence of the factor designated as "type of tasks". This analysis then provides a basis for statements about situations which require the application of either individual management, or a combination of individual and group management, or collective management.

Postoje k problému ženy a rodiny

Několik úvah nad výsledky jednoho mezinárodního výzkumu

EVA BÁRTOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Rozdíl, který je základem diferenciací lidského druhu na dvě pohlaví a odráží se v uspořádání lidských společností, vzrušoval člověka od samého počátku jeho existence nejenom ve smyslu pouze biologickém, ale brzy i ve smyslu společenském. Původně rovnocenné, vzájemně neprivilegované sociální role muže a ženy se v dějinách vývoje lidské společnosti přetvářely, utvářely se různě se zdůrazněním jednoho či druhého pólu, během doby však převládl jeden vzor — vzor hegemonie muže jako determinujícího sociálního elementu.

Společenský vztah muže a ženy charakterizoval Engels v roce 1884 takto: „První třídní rozpor, který se objevuje v dějinách, spadá v jedno s vývojem antagonismu mezi mužem a ženou v monogamním manželství a první třídní potlačování je potlačování ženského pohlaví mužským.“¹ S. K. Neuman k tomu dodává v r. 1931: „Když si ji byl násilím podmanil jako jeden první předmět vlastnictví, dnes je v tomto svém díle, v podstatě otrockém i otrokářském, tak daleko, že se táže s pathosem člověka stíženého pronásledovací maníí: „Kdo jsi, ženo?““² Prvotní bezrozporný vztah mezi oběma pohlavími byl tedy vývojem převládajícího vzoru lidských společenství stále více deformován, dvojitý obraz ženy, v němž se jeví jako „předmět nezřízeného obdivu, stejně jako nezřízeného opovržení“³ nakonec nutně vyústil v to, co je označováno jako „problém žena“, „ženská otázka“ apod. Přestože od doby Engelse do doby, kdy S. K. Neuman napsal svoji studii o ženě, uplynula dlouhá doba, plná emancipačních snah, zdá se, že deformovaném společenském vztahu mezi oběma pohlavími nebylo dosaženo výrazného pokroku kromě toho, že „problém žena“ byl nastolen a uznán. Otázka „Kdo jsi, ženo?“ se stala módní.

Přístup k ženě se změnil v tom smyslu, že žena přestala být známou, samozřejmou věcí a stala se neznámou bytostí, kterou je nutno zkoumat, která je ve společnosti problémem. Naproti tomu „problém muž“ nebyl nikdy nastolen a otázka „Kdo jsi, muži?“ nebyla nikdy položena. Pravděpodobně i dnes by se nám to zdálo velmi neobvyklé. Již zběžná verbální komparace ilustruje, že žena stále zůstává periferním, druhořadým elementem společnosti jako celku, elementem, jenž se netáže, ale je tázán, tedy spíše společenským objektem než subjektem.

Od doby, kdy se S. K. Neuman zabýval dějinami ženy, opět uplynula dosti dlouhá doba, bohatá na důležité události a změny výrazně zasahující do života velkých společenských celků. Žena značně postoupila kupředu na své cestě k rovnoprávnosti, její emancipační snahy jsou v té či oné míře podporovány téměř ve všech soudobých společnostech a v zemích socialistického světa je realizace ženské rovnoprávnosti důležitou součástí sociální politiky. Měli bychom tedy již být velmi blízko stavu, kdy zmizí „uměle vytvořené předelování profesí a osobnostních očekávání každému pohlaví zvlášť, což omezuje lidskost druhého pohlaví“⁴ a žena a muž se stanou společensky vzájemně se doplňujícími, avšak vzájemně neprivilegovanými partnery. Zdá se však, že tomuto stavu tak zcela blízko nejsme. Nejsme mu blízko ani jako lidstvo, ani jako evropská populace a dokonce ani jako socialistická společnost. Pokrok dosažený ve sféře formální (zákonodárství) se důsledně nepromítá do sféry faktické, ovlivňované vědomím, představami, postoji, chováním jedinců — aspekty, které se neproměňují tak rychle jako sociální realita, ale přezívají a po jistou dobu konzervují ve změněné situaci staré, neadekvátní formy spo-

¹ Engels B., *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Svoboda, Praha 1948, s. 62.

² Neuman S. K., *Dějiny ženy*, Melantrich, Praha 1931, s. 11.

³ Neuman S. K., cit. dílo, s. 12.

⁴ Mead M., *Male and Female*, Apollo, New York 1967, s. 372.

lečenského soužití i proti formálnímu tlaku nových forem.

Použili jsme výsledků mezinárodního komparativního výzkumu *Představy o světě v r. 2000*⁵ k tomu, abychom mimo jiné zjistili, jak se problém ženy a s ním související problém rodiny promítá do vědomí lidí. Přesněji řečeno, náš původní záměr při zpracování výsledků výzkumu necítil na tento problém. Pouze jsme jako jeden z diferencujících identifikačních znaků zvolili znak pohlaví a vyšel nám „problém žena“.

Stručná informace o výzkumu

Cílem výzkumu *Představy o světě v r. 2000* bylo „zjistit co lidé v různých zemích očekávají od budoucnosti a po čem touží... zkoumat aspirace a predikce evropských populací...“⁶ Vzhledem k tomuto velmi širokému vymezení byl předmětem zkoumání velmi široký okruh pouze částečně dotčených problémů reprezentujících nejrozličnější aspekty sociální reality. Výzkumu se zúčastnilo celkem 13 zemí, pro naše zpracování jsme však použili údaje pouze z 3 zemí (Československa, Finska, Holandska, Japonska, Jugoslávie, Norska, Polska, Španělska), v nichž byl sběr dat proveden na reprezentativním celonárodním vzorku (s výjimkou Jugoslávie, kde vzorek reprezentuje pouze Slovinsko) a údaje týkající se námi sledovaných otázek spolehlivě zakódovány na děrných štítcích. Soubor zemí nepředstavuje žádný typ výběru, kritériem účasti byl pouze zájem uvedených zemí o výzkumný projekt.

Sběr dat byl proveden formou interviewovaného dotazníku, rozděleného na několik tematických částí. Z celkového počtu 155 postojových otázek sledujeme v tomto článku pouze šest, týkajících se 3 problémů: přání a očekávání v oblasti rodiny, přání a očekávání v oblasti sexuální svobody a přání a očekávání v oblasti ženské emancipace. To jsou totiž jediné problémy, u jejichž některých aspektů se projevila odlišnost v postojích mužů a žen a současně zajímavá protikladnost přání a očekávání. Otázky tvořily tematické dvojice, orientované jednak na přání, jed-

nak na očekávání vývoje problému a byly formulovány jako uzavřené s možností čtyř odpovědí: „více“, „asi stejně“, „méně“, „nevím“ (např. „Očekávám, že lidé budou více připoutáni k rodině“). Relativní četnosti postojů k těmto otázkám vytvářejí zajímavý obraz, v té či oné míře se opakující ve všech sledovaných zemích. Vzhledem k těmto ustáleným pravidelnostem nebyla použita žádná další statistická metoda, protože by další významnou informací pro interpretaci dat nepřinesla; ve svých závěrech vycházíme z četností.

Vzhledem k tomu, že získaná informace nás nezajímá v rovině jedince, ale v rovině národních společností, vzhledem k tomu, že nesrovnáváme jedince, ale celé společnosti, nejde nám pouze o postoj, ale i o jeho rozložení. Abychom mohli komparovat rozložení postojů, a tedy národní společnosti vůbec, převedli jsme získaná data na syntetické ukazatele, přestože jsme si vědomi nebezpečí ztráty určité části informace či její částečné deformace. Vytvořený indikátor, který nazýváme koeficientem souhlasu, nemá absolutní hodnotu. Je nutno jej chápat spíše jako nástroj umožňující komparativní analýzu a jako nositele relativní informace.

Výpočet koeficientu souhlasu

Možná distribuce odpovědí na většinu otázek dotazníku vypadá takto:

- a... pozitivní odpověď (ano, více)
- b... neutrální odpověď (možná, stejně)
- c... negativní odpověď (ne, méně)
- d... žádná odpověď (nevím, žádná odpověď)

Protože četnosti odpovědí ad b) a d) jsou relativně nízké, obsahově mají nižší gnoseologickou hodnotu, reprezentují respondenty názorově nevyhraněné, a tedy pravděpodobně i v menší míře ovlivňující veřejné mínění, a v neposlední řadě i proto, že převést všechny získané odpovědi na jeden syntetický ukazatel by bylo obtížné, nebrali jsme odpovědi b) a d) v úvahu. Analyzujeme tedy pouze postoje té části populace, která má názor.

⁵ Výzkum byl organizován Vídeňským střediskem UNESCO pro koordinaci výzkumu a dokumentace o společenských vědách. Další údaje a výhrady týkající se výzkumu viz Kára K. – Rohák J., *Postavení války a míru ve vědomí lidí*, Sociologický časopis č. 5/1971. s. 526.

⁶ Viz *Introduction to the Project "Images of the World in the Year 2000"*, European Coordination Center for Research and Documentation in Social Sciences, March 1968, s. 1.

Koeficient souhlasu

(při odpovědích „ano“, „možná“, „ne“ vyjadřuje míru souhlasu sledované populace s danou otázkou, při odpovědích „více“, „stejně“, „méně“ směr očekávání) je vypočten podle vzorce

$$\frac{a - c}{a + c}$$

Znaky a, c vyjadřují absolutní četnosti odpovědi dané kategorie.

Výpočtem získáme hodnoty od -1 do +1. Hodnoty minus znamenají, že většina souboru nesouhlasí, popřípadě očekává „méně“ v dané otázce, hodnoty plus znamenají, že většina souboru souhlasí nebo očekává „více“ v dané otázce.

Diferenciace postojů mužů a žen

Při volbě diferencujícího znaku žena – muž jsme se domnívali, že se objeví výrazné odlišení v celé řadě otázek. To se však nestalo. Naopak, národní skupiny respondentů jsou ve svých postojích daleko ho-

mogennější než muži či ženy celého mnohanárodního souboru. Výsledky analýzy ukazují, že osobnost jedince, tak jak se projevuje v jeho postojích⁷ k otázkám obecného zájmu, je determinována spíše jeho sociálním prostředím – v našem případě referenčním rámcem jeho národní společnosti – než příslušností k určitému pohlaví. Potvrzují tak, že vědomí jedince není ani tak ovlivňováno parametry jeho biologických kvalit jako klimatem jeho socializace.

Převážná většina sledovaných postojů je charakterizována vysokou podobností křivky četností pro muže a ženy stejné národnosti (viz tab. 1, 2, 3, uvádějící koeficienty souhlasu vypočtené pro namátkově vybrané otázky dotazníku). Dá se tedy mluvit spíše o společných národních postojích než o společných mužských či ženských postojích v mnohanárodním průřezu. Přestože sociální pozice muže a ženy je ve všech zkoumaných národních společnostech ve větší či menší míře odlišná ve smyslu celkové inferiority ženské so-

Tabulka 1: Hodnocení všeobecného a úplného odzbrojení jako cesty k dosažení trvalého míru ve světě (Koeficienty souhlasu — hodnoty vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslavie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	+97	+96	+92	+79	+55	+65	+78	+95
Ženy	+97	+92	+95	+85	+57	+70	+79	+93

Průměrný rozdíl mezi hodnocením mužů a žen (8 zemí) = 0,03

Průměrný rozdíl v hodnocení mužů jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,18

Průměrný rozdíl v hodnocení žen jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,16

Tabulka 2: Očekávání nezaměstnanosti ve vlastní zemi kolem r. 2000 (Koeficienty souhlasu — hodnoty vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslávie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	-29	-03	+41	-26	+31	+15	-31	-72
Ženy	-32	+04	+58	-10	+49	+38	-22	-72

Průměrný rozdíl mezi očekáváním mužů a žen (8 zemí) = 0,11

Průměrný rozdíl v očekáváních mužů jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,45

Průměrný rozdíl v očekáváních žen jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,54

⁷ Pro vyjádření zkoumaných aspektů — „přání“ a „očekávání“ — jednou kategorií používáme pojmu postoj, který chápeme v širším smyslu, než je běžné v sociální psychologii. Tomuto účelu nejlépe vyho-

vuje definice C. T. Morgana: „Pojstoj je tendence odpovídat buď kladně, nebo záporně na určité osoby, předměty nebo situace.“ (Malý sociologický slovník, Svoboda, Praha 1970, s. 301.)

Tabulka 3: Očekávání účasti vlastní země v eventuelní světové válce
(Koefficienty souhlasu — hodnoty vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslavie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	—90	—73	—54	—51	—83	—74	—28	—46
Ženy	—90	—72	—53	—73	—87	—83	—30	—45

Průměrný rozdíl mezi očekáváním mužů a žen (8 zemí) = 0,05

Průměrný rozdíl v očekáváních mužů jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,25

Průměrný rozdíl v očekáváních žen jednotlivých zemí (28 různých dvojic zemí) = 0,26

ciální pozice (jak vyplývá z identifikačních znaků a některých osobnostních indexů), jsou postoje obou pohlaví především ovlivňovány stejným sociálním a komunikačním zdrojem.

Jediné výraznější odlišnosti (opakující se v té či oné míře ve většině sledovaných zemí) v postojích mužů a žen se projevily u dvou problémů: ženy ve vedoucím postavení a sexuální svobody a do jisté míry u kombinace otázky sexuální svobody s otázkou připoutání k rodině. Vezmeme-li v úvahu vysoký počet otázek dotazníku, je naše zjištění do značné míry překvapující, zejména pokud jde o problém ženy ve vedoucím postavení. Vzhledem k tomu, že ve všech zkoumaných zemích existuje již delší dobu formální rovnoprávnost a v některých, zejména socialistických, bylo učiněno mnoho i ve směru faktické rovnoprávnosti obou pohlaví, dalo se očekávat, že tato skutečnost by se v postojích k dané otázce měla odrážet jinak.

Žena a vedoucí postavení

Představa o budoucím postavení ženy ve společenské pracovní hierarchii byla zkoumána dvěma otázkami: „Domníváte se, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?“ a „Doufáte, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?“ Přestože v dotazníku, jehož cílem nebylo zvláště se zabývat problémem ženy, byly tyto otázky tematicky izolovány a tvořily pouze jeden z mnoha možných, velmi různorodých bodů komparace přítomnosti a budoucnosti, použita formulace „více“ a „méně“ a kombinace očekávání a přání umožňují (právě tak jako v té či oné míře i u ostatních otázek) postihnout několik aspektů postoje, resp.

jevu promítnutého do vědomí respondenta. Volba mezi „více“ a „méně“ ve sféře očekávání vypovídá o subjektivně pocíťovaném objektivním trendu jevu, ve sféře přání o jeho hodnocení, uznání a podpoře. Kombinace očekávání a přání poskytuje doplňující informaci o tom, jak vývoj zkoumaného fenoménu uspokojuje populaci, a o případných obavách z jeho nežádoucího vývoje.

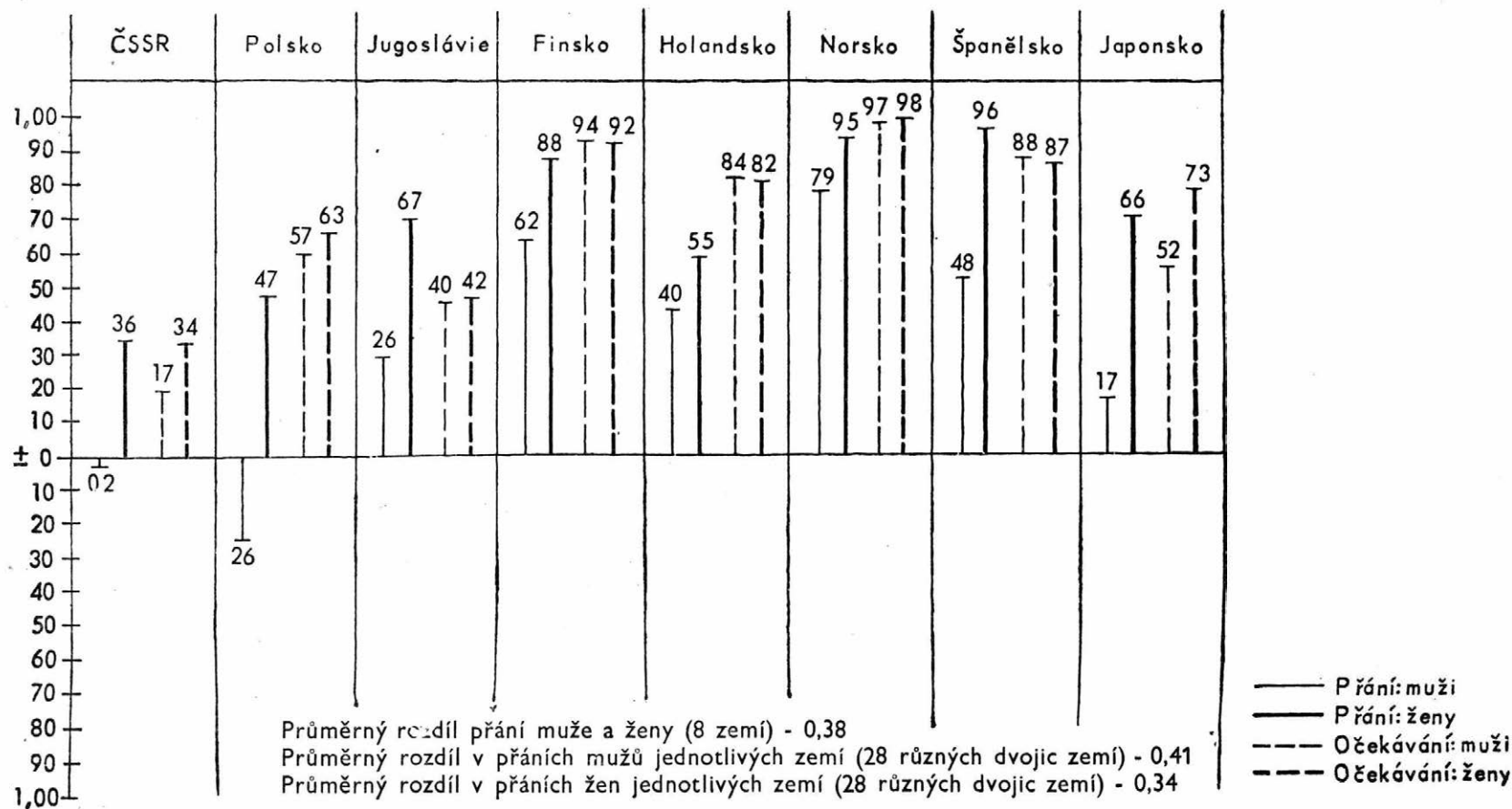
Z odpovědí respondentů na obě otázky vyplývá, že představa ženy ve vedoucím postavení není ničím mimořádným. Je to představa celkem běžná; zdá se, že respondenti mají k této otázce předem vyhraněné postoje a netvoří si je teprve v průběhu interview (jako tomu může být u řady jiných otázek). Většina respondentů ve všech zemích zúčastněných na výzkumu tuto představu souhlasně přijímá a ve svých přáních i očekáváních se přiklání k výroku „více žen ve vedoucím postavení“ (viz tab. 4, 5). Je ovšem nutno si uvědomovat, že zkoumané státy nepředstavují reprezentativní výběrový soubor světové populace, že vzhledem k takovému souboru jsou nepochybně nadhodnoceny v tom smyslu, že dosahují poměrně vysoké zaměstnanosti žen (viz tab. 6) a v důsledku toho jsou i vedoucí místa poměrně častěji obsazována ženami. Tato skutečnost se přirozeně promítá do postojů obyvatelstva. Je velmi pravděpodobné, že ve výběrovém souboru světové populace zahrnujícím země s podstatně nižšími hodnotami zaměstnanosti by průřez postojů vypadal jinak.

Přestože představa ženy ve vedoucím postavení je tedy v těchto zemích vcelku přijímána, není přijímána všude stejně a všemi stejně a zejména se nepromítá stej-

Tabulka 4: Otázky: "Doufáte, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?"

"Domníváte se, že v budoucnosti bude více nebo méně žen ve vedoucím postavení?"

(Koefficienty souhlasu)

*Tabulka 5: Rozdíl mezi přáním a očekáváním týkajícím se ženy ve vedoucím postavení
(Hodnoty rozdílů koeficientu souhlasu — vyjádřeny v setinách)*

	ČSSR	Polsko	Jugoslavie	Finsko	Holand- sko	Norsko	Španělsko	Japonsko	Ø
Muži	+ 19	+ 83	+ 14	+ 32	+ 44	+ 18	+ 40	+ 35	+ 36
Ženy	—02	+ 16	—25	+ 04	+ 27	+ 03	—09	+ 07	+ 05

Je-li přání častější než očekávání, má rozdíl hodnotu minus

Je-li očekávání častější než přání, má rozdíl hodnotu plus

ným způsobem do přání a očekávání respondentů.

Ve sféře očekávání je většina národních vzorků celkem vyrovnaná, tj. muži a ženy se ve svých očekáváním většinou příliš neliší. Více žen ve vedoucím postavení je očekáváno poměrně ve vysokých četnostech. Nejvyšší pozitivní hodnoty koeficientu souhlasu dosahují dvě skandinávské země zastoupené v našem souboru — Norsko a Finsko. Zde jsou i přání a očekávání relativně nejvíce vyrovnaná, zejména u mužů, a očekávání mužů a žen jsou si velmi blízká. Porovnáme-li nejvyšší pozitivní hodnoty koeficientu souhlasu pro očekávání s tabulkou zaměstnanosti žen, vidíme, že poslední tři země v tabulce zaměstnanosti patří současně mezi ty, které nejčastěji očekávají více žen ve vedoucím postavení, a naopak, v zemích s větší zaměstnaností je toto očekávání méně běžné. To naznačuje, že subjektivní očekávání respondentů se víceméně blíží objektivním možnostem; při vzrůstajícím celosvětovém trendu zaměstnanosti žen je pravděpodobné, že jejich zaměstnanost a tím i jejich počet ve vedoucích postaveních bude stoupat zejména tam, kde zaměstnanost je dosud nízká. Očekávání jsou tak v našem případě jistou reflexí sociální reality a indikátorem jejich změn.

Jiný, zvláštní a rozpornější obraz po-

skytuje oblast přání. Ve všech zemích našeho souboru dosahují přání mužů podstatně nižších četností než jejich očekávání (Polsko např. dosahuje nejvyšší hodnoty rozdílů koeficientu souhlasu pro očekávání a přání + 0,83) a v porovnání s ostatními položkami (očekávání mužů, očekávání žen, přání žen) vůbec nejnižších četností. To znamená, že muži si příliš nepřejí, aby bylo více žen ve vedoucím postavení, či přesněji, přejí si to podstatně méně často, než očekávají a přejí si to podstatně méně často než ženy v jednotlivých zemích. Vzdálenost mezi přáním a očekáváním mužů je poměrně velká, avšak vzdálenost mezi přáním mužů a přáním i očekáváním žen je ještě větší. Schematicky je průměrný poměr všech čtyř položek souvisejících s vedoucí pozicí ženy (očekávání a přání mužů, očekávání a přání žen) znázorněn na obr. 1.

Ženy si tedy všude přejí pro sebe větší uplatnění, muži se však s tímto jejich přáním zcela nebo ve stejné míře neztožňují.

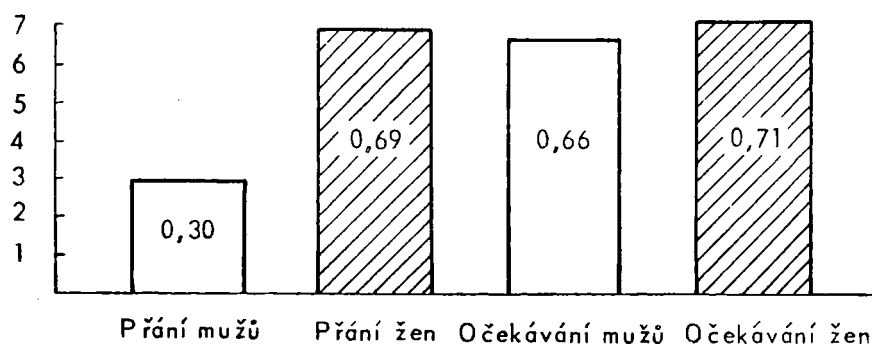
Zdá se, že v subjektivním vědomí příslušníků obou pohlaví nebyl boj za rovnoprávnost dosud skončen, a to ani v socialistických zemích. Je překvapující, že nejnižší negativní hodnoty koeficientu souhlasu se objevují u přání mužů v Polsku a Československu, to znamená, že v těchto zemích si muži nejméně přejí více žen ve vedoucím postavení. Přitom jsou to právě socialistické země, kde se na důsledné zrovnoprávnění mužů a žen klade největší důraz, kde se cílevědomě vytvářejí podmínky pro všestranné uplatnění ženy a kde vedoucí státníci i ostatní činitelé politického života zdůrazňují, že je třeba více žen ve vedoucích funkcích. Prezident republiky L. Svoboda řekl např. ve svém posledním projevu k MDŽ:

Tabulka 6: Pořadí zemí podle % činných žen z celkového počtu žen

1.	Polsko	40,1	(1960)
2.	Japonsko	38,9	(1968)
3.	Československo	37,8	(1961)
4.	Finsko	34,8	(1960)
5.	Jugoslávie	31,1	(1961)
6.	Norsko	18,7	(1960)
9.	Španělsko	17,4	(1968)
10.	Holandsko	16,1	(1960)

Year Book of Labour Statistics, ILO, 1969

Obr. 1. Průměrné hodnoty koeficientu souhlasu pro přání a očekávání mužů a žen v otázce ženy ve vedoucím postavení

„Chtěl bych znovu připomenout, že pracovní účasti žen zdaleka neodpovídá jejich podíl na vedoucích a řídicích funkcích — ať už jde o oblast hospodářskou, společensko-politickou či státní.“⁸ Také XIV. sjezd KSČ zdůraznil, že strana bude usilovat o zvýšení podílu žen v politickém a hospodářském životě a uložil současně všem státním a hospodářským orgánům iniciativně řešit zlepšení pracovních a životních podmínek pracujících žen, zejména vytvářet možnosti pro jejich stále vyšší politickou aktivitu.⁹

Jak se v tomto světle jeví postoje prostého respondenta našeho výzkumu, jenž si je tohoto trendu vědom a do jisté míry jej očekává, spíše si jej však nepřaje? Jako přežívání představ o tradičně privilegiovaném postavení muže ve společnosti nebo jako podvědomá obranná reakce proti tlaku, který společnost vyvíjí ve směru ženské emancipace nebo jako vyjádření negativních zkušeností s vysokou zaměstnaností žen? Vzhledem k tomu, že přežívající představy o privilegiovaném postavení by měly stejně či spíše více působit i v ostatních zemích našeho výběrového souboru, které jsou více tradiční, jeví se první faktor — přežívání představ o privilegiovaném postavení muže — jako nejslabší. Nejsilněji působícím faktorem budou naproti tomu pravděpodobně nežádoucí tlaky působící v souvislosti se vzrůstající zaměstnaností žen na mužského

jedince v mnoha sférách jeho života a do jisté míry omezující jeho osobní svobodu (povinnosti související s péčí o domácnost, o děti atd.). Podle posledních údajů (na rozdíl od starších údajů uváděných v tabulce *Year Book of Labour Statistics* z r. 1969) bylo například v Československu téměř dosaženo hranice možné zaměstnanosti žen.¹⁰ Kromě matek pečujících o malé děti jsou zaměstnány téměř všechny ženy v produktivním věku. Je přirozené, že tak vysoké procento zaměstnanosti a zejména tempo jejího přírůstku v poměrně krátkém časovém období není doprovázeno odpovídajícími změnami v oblasti společenských služeb, což vede ke stressovým situacím. Pouze některé z tradičních funkcí ženy jsou přebírány společenskými institucemi, zatímco jiné přecházejí na muže, a to v tím větší míře, čím odpovědnější, a tedy i náročnější zaměstnání žena má. I když argumenty ve prospěch třetího faktoru se opírají o postoje k ženské zaměstnanosti vůbec, platí v daném sociálním kontextu pro postoje k otázce ženy ve vedoucím postavení zřejmě tím spíše.

Dá se však říci, že nejenom očekávání, ale i celková struktura všech čtyř sledovaných postojů je ovlivněna stupněm zaměstnanosti žen. Z tohoto hlediska se nám celý soubor rozpadá zhruba do dvou skupin. V první skupině jsou země, v nichž zaměstnanost žen v produktivním

⁸ Projev presidenta republiky, Rudé právo, 6. 3. 1971.

⁹ Viz XIV. sjezd Komunistické strany Československa, Praha 25. — 29. 5. 1971, Svoboda, Praha 1971.

¹⁰ Viz Statistické ročenky ČSSR:

Počet žen z počtu pracovníků v národním hospodářství v %:

1950	38,4
1961	42,8
1965	44,8

	1969	46,2
Počet činných žen z celkového počtu žen v %:		

1950	35,4
1961	37,8
1967	41,7

V r. 1969 bylo z celkového počtu žen v produktivním věku 83,4 ekonomicky činných (v CSR 87%, v SSR 75,8%).

věku přesahuje 30 % (Polsko, Japonsko, Československo, Finsko, Jugoslávie) a v druhé jsou země, v nichž zaměstnanost žen nepřesahuje 20 % (Norsko, Španělsko, Holandsko). V tabulce 4 vidíme, že struktura sledovaných postojů je v zemích stejné skupiny podobná (kromě Finska, které se svými postoji blíží spíše zemím s nízkou zaměstnaností žen). Přestože procento zaměstnanosti nevyovídá o procentu žen ve vedoucích postaveních a v žádné zemi mu velmi pravděpodobně není ani úměrné, představuje nepochybně pro respondenty určitou pozitivní nebo negativní zkušenost, určité východisko dalšího hodnocení. Nelze však bezpečně říci, že závěr „čím vyšší zaměstnanost, tím méně očekávání i přání žen ve vedoucím postavení a naopak“, je vyjádřením negativní zkušenosti či spíše pocíťování saturace zkoumaného jevu.

Mohli bychom jistě sledovat další možné faktory, které vstupují do hry při formování sledovaných postojů. Mohli bychom uvažovat o tempu hospodářského rozvoje jako o společném faktoru ovlivňujícím skupinu zemí s nižšími hodnotami postojů — socialistické země a Japonsko. Mohli bychom uvažovat o národních a sociálních zvláštностech jednotlivých zemí, analyzovat vliv náboženské tradice, rodinného uspořádání, atd. To nám však v podstatě nedovolují ani izolovaná data výzkumu, ani rozsah této stati.

Připoutání k rodině a sexuální svoboda

Diskuse o současném a budoucím uspořádání rodiny a o jejím významu jako základní společenské jednotky probíhá již tak dlouho, že se stává téměř historickou diskusí, v níž je obtížné dojít k jednoznačným závěrům. Společenská vědci zabývající se rodinou jednou tvrdí, že současná rodina je dezorganizována a jako instituce neplní své základní funkce, jindy — a tato tendence dnes již převažuje — docházejí k závěru zcela opačnému, že prokazuje v obrovských společenských změnách našeho věku podivuhodnou adaptační schopnost a že je vcelku možno hovořit o upev-

nění rodiny. Záleží přirozeně na tom, jaké společenské funkce rodině přisuzujeme.

Například většina aspektů hospodářské funkce¹¹ rodiny je historickým vývojem moderní společnosti stále více redukována. Budeme-li chápat rodinu jako jednotku především ekonomickou, pak můžeme přijmout Engelsovu logickou hypotézu, že se zánikem funkce monogamní rodiny jako hospodářské jednotky zanikne i *raison d'être* existence její tradiční empirické podoby, tj. formálně uznávané podoby fakticky kontaminované heterismem a cizoložstvím.¹² Zánikem formální monogamie se však podle Engelse mohou vytvořit podmínky pro skutečnou monogamii. Tento trend, jak uvidíme dále, není ovšem v našem výzkumu zatím příliš patrný.

Vezmeme-li v úvahu jiný pohled na rodinu, například pohled křesťanské ideologie, jejíž základní zákon — desatero — upevňuje *de facto* svými příkazy manželství a rodinu především jako jednotku regulace sexuálních vztahů, vidíme, že i tato funkce ve většině společností postupně odumírá.

Pokud jde o další funkce rodiny, můžeme pro přehlednost jako jednu z možných klasifikací uvést klasifikaci autorské dvojice W. F. Ogburna a M. F. Nimkoffa, která uvádí tyto funkce rodiny: ekonomickou, výchovnou, ochrannou, reprodukční, rekreační, náboženskou.¹³ Je nesporné, že současná rodina se v moderních společnostech vzdálila velmi daleko od svého prvotního vzoru, který byl základem prvobytně pospolné společnosti a jehož funkce pokrývaly všechny sféry společenské aktivity. Kromě uvedených funkcí plnila rodina ještě funkci bojové a vládní jednotky a byla východiskem jakékoli činnosti. Všechny aspekty života jedince ve společnosti byly determinovány jeho rodinou a jeho postavením v ní. Ve srovnání s touto všemocnou a všedeterminující jednotkou vypadá současná rodina jako instituce méně významná. Mnoho jejích funkcí (např. funkce výrobní, funkce ochranná, funkce výchovná) se ztrácí a omezuje v té míře, v jaké jsou přejímány jinými společen-

¹¹ Máme tím na mysli její funkci výrobní a funkci ekonomického zabezpečení, které zanikají nebo jsou oslabovány. Naproti tomu funkce rodiny jako spotřební jednotky, významně ovlivňující hospodářství moderních společností, vzrůstá. Domníváme se však, že toto je funkce, která působí spíše navenek než

uvnitř rodiny, tj. ovlivňuje spíše procesy celospolečenské a pro trvání či netrvání tradiční monogamní rodiny se nezdá být rozhodujícím faktorem.

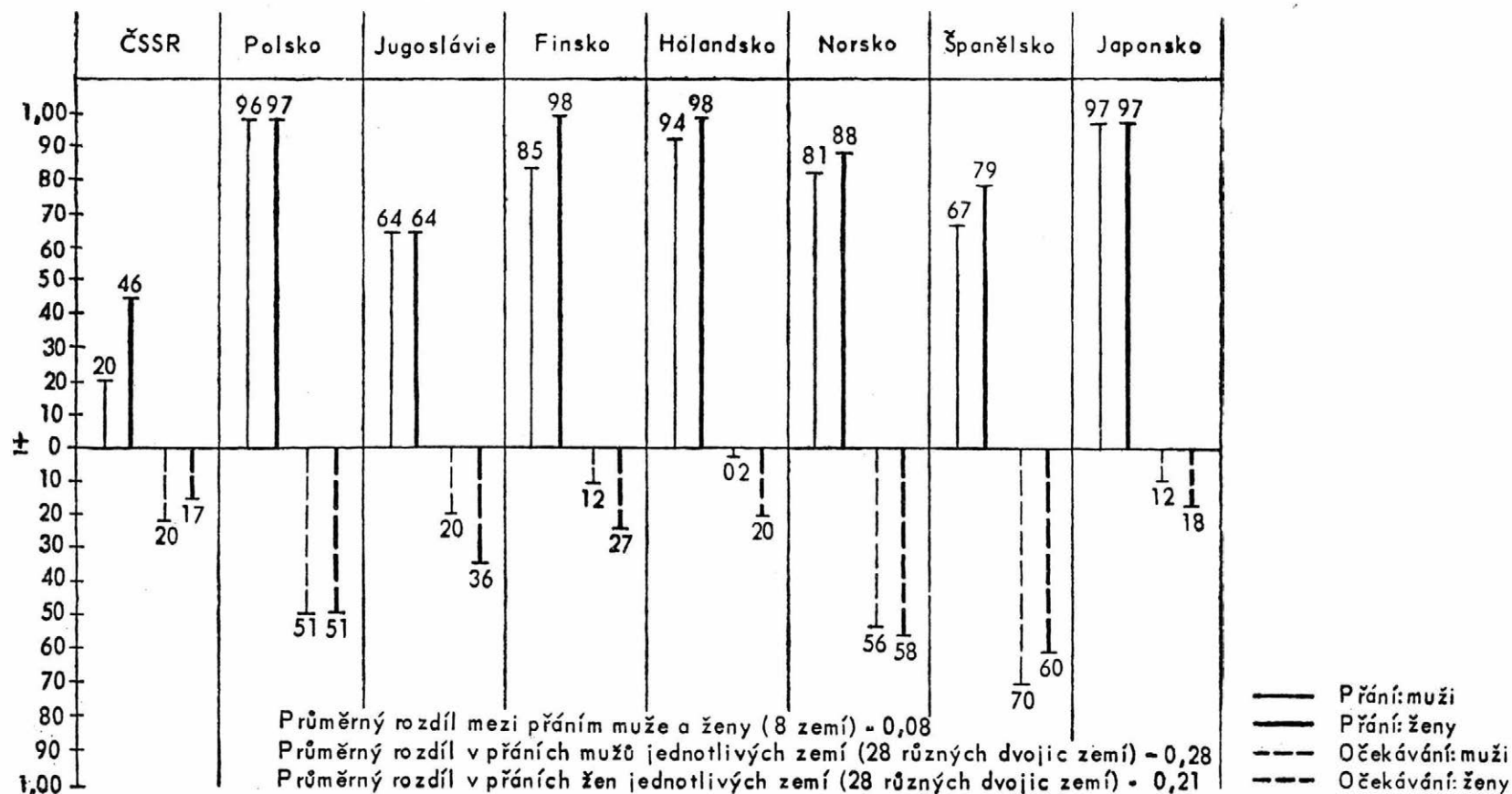
¹² Engels B., cit. dílo, s. 71.

¹³ Ogburn W. F., Nimkoff M. F., *Technology and the Changing Family*, Cambridge, Mass., 1955.

Tabulka 7: Otázky: "Doufáte, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?"

"Domníváte se, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?"

(Koeficienty souhlasu)

skými institucemi — továrnami, školami, zařízeními pro sociální zabezpečení atd. Zdá se však, že s poklesem počtu funkcí rodiny získávají na významu ty její funkce, které si jako sociální jednotka neotřesitelně podržuje, tj. zejména funkce zajišťující bezproblémový psychický vývoj a rovnováhu lidského jedince. Člověk si zřejmě zatím nedovede představit jinou společenskou instituci, která by mohla úspěšně fungovat jako sociální zázemí pro formování a udržování osobnosti. I v našem výzkumu se rodina jeví jako instituce žádoucí, i když v některých případech dosti rozporně.

Problém rodiny a sexuální svobody byl v dotazníku dotčen v podstatě dvěma dvojicemi otázek: „Domníváte se, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?“, „Doufáte, že v r. 2000 budou lidé více nebo méně připoutáni ke svým rodinám než dnes?“ a „Domníváte se, že v r. 2000 budou mít mladí lidé větší nebo menší sexuální svobodu než dnes?“, „Doufáte, že v r. 2000 budou mít mladí lidé větší nebo menší sexuální svobodu než dnes?“. Důvod, proč byly do dotazníku zařazeny právě tyto dvě dvojice otázek se můžeme pokusit vysledovat jen a posteriori, protože jsme do výzkumného týmu vstoupili později a nepodíleli se na úvodním projektu a formulaci dotazníku. Je však zřejmé, že při tak velké šíři záběru se výzkum mohl dotknout jednotlivých aspektů života člověka jen velmi letmo. V případě rodiny tedy zřejmě šlo o postižení představy o trendu vývoje rodiny ve smyslu jejího upevnění

či uvolnění a do jisté míry i o zjištění spokojenosti se současným stavem. Chápe-li obě témata — více sexuální svobody na jedné straně a větší připoutání k rodině na druhé straně — jako dva různé ukazatele jednoho problému, neznamená to, že je považujeme za nutně protikladná, zejména při omezení druhé dvojice otázek pouze na mladé lidi. Používáme pouze jako východiska tradiční a vcelku uznávanou představu celoživotní monogamní rodiny, v níž oba jevy představují vzájemně se vylučující, opačné póly jednoho problému a postoj k oběma by měl být výslednicí postoje k jednomu problému.

Nezkoumáme a nemůžeme ani zkoumat za jaký, za jak volný či pevný svazek považuje sledovaná populace rodinu a co přesně rozumí sexuální svobodou pro mladé lidi.¹⁴ Na základě získaných dat se můžeme pouze pokusit vidět očima respondentů žádoucí i očekávanou dynamiku obou jevů (vyjádřenou hodnocením „více“, nebo „méně“) tj. jejich potenciální změnu vzhledem k současnému stavu a jejich vzájemný vztah (viz tabulka 7, 8, 9, 10).

Především se dá říci, že rodina v očích respondentů neztrácí na významu. Kladné hodnoty koeficientu souhlasu v oblasti přání většího připoutání k rodině jsou poměrně vysoké, v polovině zemí přesahují +.90. Překvapující je opačnost směru hodnot koeficientu souhlasu pro přání a očekávání. Muži a ženy ve všech sledovaných zemích (ženy zpravidla vždy ve větších četnostech) si přejí, aby připoutání k rodině bylo silnější, ale spíše to

Tabulka 8: Rozdíl mezi přáním a očekáváním v oblasti rodinných vazeb
(Hodnoty rozdílu koeficientu souhlasu — vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslávie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	—40	—147	—84	—97	—96	—137	—137	—109
Ženy	—63	—148	—100	—125	—118	—146	—139	—115

Je-li přání častější než očekávání, má rozdíl hodnotu minus
Je-li očekávání častější než přání, má rozdíl hodnotu plus

¹⁴ Vycházíme z předpokladu, že v zemích zúčastněných na výzkumu převládá vzor monogamní rodiny — pokud jde o typ vztahu — a nukleární rodiny — pokud jde o typ jejich struktury. Rodinou budeme tedy dále zpravidla rozumět soudobou monogam-

ni a nukleární rodinu, která je převládající formou soužití muže a ženy u sledovaných populací. Sexuální svobodu budeme chápat jako fenomén existující vně rodiny, silně ji však ovlivňující.

neočekávají. Velký důraz na rodinu kladou respondenti v Holandsku, Polsku, Finsku a Japonsku, zejména ženy v těchto zemích (koeficient souhlasu +.97, +.98). Největší starosti s rodinou mají polští a španělští respondenti, tedy respondenti ze zemí, které se v našem výzkumu jeví jako silně nábožensky orientované, nejmenší v Československu (viz hodnoty rozdílů mezi přáním a očekáváním uvedené v tabulce 8). Zdá se, že síla náboženské tradice ovlivňuje sílu důrazu kladeného na rodinu, což je přirozené, protože rodina je vlastně jedna z mála společenských institucí, k jejichž vzniku dosud v mnoha společnostech stačí uznání církve. Naproti tomu nedostatečnost v zastoupení socialistických zemí ve výběrovém souboru (zvýšená nadto u této otázky přezívajícím silným vlivem náboženství v Polsku) neumožňuje potvrdit nabízející se hypotézu, že v socialistických zemích s poklesem náboženského vlivu a zejména v důsledku stále širší participace státních, celospolečenských institucí na funkcích původně rodinných obavy o osud rodiny mizí (viz podobnost struktury postojů v Československu a Jugoslávii na rozdíl od struktury postojů v jiných zemích). Ženy mají ve všech zemích bez výjimky větší obavy o rodinu než muži, vzdálenost jejich přání a očekávání je větší. Přestože hodnoty rozdílů mezi přáním a očekáváním v oblasti rodinných vazeb se liší (jako ostatně většina odpovědí v dotazníku, jak již bylo dříve uvedeno) více podle národních výběrových souborů než podle kritéria žena—muž, potvrzuje se ve všech národních populacích jednoznačně silnější orientace ženy na rodinu. Silnější vazba ženy k rodině je vzhledem k historickému vývoji její sociální role celkem přirozená a zdá se, že v této relaci není podstatně ovlivněna ani typem společenského systému, ani stupněm hospodářského vývoje země, její geografické polohy či náboženského vlivu.

Jak u muže, tak u ženy — u každého v jiné intenzitě — existuje však propast mezi přáním a očekáváním dalšího vývoje

v rodině. Jaké jsou možné příčiny této jednoznačné a do jisté míry neočekávané diskrepance? Především se zdá, že dlouho trvající proces oklešťování funkce rodiny jako základní společenské jednotky, již dlouho sledovaný společenskými vědami, se teprve v poslední době začíná odražet v širším společenském vědomí. Staletí trvající nepochybná a neotřesitelná instituce rodiny přestává být pro člověka něčím odevždy a provždy daným, ztrácí své kvality celoživotního *svazku*, ztrácí svou stabilitu, častěji a častěji se rozpadá a nezřídka je zpochybňována její existence vůbec. Diskuse o současné rodině a její oprávněnosti v moderní společnosti se prostřednictvím masových komunikačních prostředků¹⁵ rozšiřuje z vědeckých kruhů do široké veřejnosti, která zřejmě přijímá její výsledky konsenzuálněji a pocituje je intenzivněji než autoři teoretických úvah a více či méně utopických koncepcí. Jedinec si uvědomuje nebo potvrzuje, že ztrácí a bude ztrácet bezprostřední základy své osobnosti — odtud jeho očekávání spíše negativního vývoje vztahů v rodině — a společnost mu (zejména v kapitalistických státech) není zatím schopna poskytnout jinou adekvátní náhradu — odtud jeho přání spíše pozitivního vývoje vztahů v rodině.

Připustíme-li, že protikladnost přání a očekávání zjištěná v našem výzkumu je odrazem protikladnosti subjektivních přání respondentů na jedné straně a objektivních tendencí působících ve směru dezintegrace rodiny na druhé straně, je zřejmé, že rodina se nevyvíjí (a neočekává se, že se bude vyvíjet) tím směrem, jak by si přál společenský subjekt, pro nějž má především fungovat. V tom případě by jistě bylo žádoucí učinit takové kroky v sociálním plánování, aby rodina jako sociální instituce nebyla zpochybňována a negována, ale aby byly vytvořeny mechanismy k jejímu upevnění alespoň do té doby, než jiné sociální instituce budou schopny úspěšně převzít její funkce (a to se zatím nezdá příliš nadějně).

Mohli bychom argumentovat i opačně.

¹⁵ V této souvislosti můžeme problém rodiny přirovnat k jinému akutnímu problému soudobých společností a jeho promítnutí do vědomí veřejnosti. Jde o problém narkotik. Ve výzkumu se ukázalo, že tento problém je v různých zemích pocítován různě intenzivně, a to nejenom v závislosti na frekvenci jeho výskytu, ale zejména i na frekvenci veřejných diskusí o něm. Vysoké obavy ze vzrůstu

užívání narkotik projevují zejména respondenti v Holandsku a Norsku (koef. +.85 a +.87 naznačují, že narkotika jsou nejvýše hodnoceným sociálním zlem; naproti tomu v ČSSR dosahuje koef. pouze hodnoty +.26), což podle interpretace tamních autorů, je ovlivněno nejen akutní hrozbou vzrůstu narkomanů, ale i častostí tohoto tématu v masových komunikačních prostředcích.

Tabulka 10: Rozdíl mezi přáním a očekáváním v oblasti sexuální svobody
(Hodnoty rozdílu koeficientu souhlasu — vyjádřeny v setinách)

	ČSSR	Polsko	Jugoslávie	Finsko	Holandsko	Norsko	Španělsko	Japonsko
Muži	+ 39	+ 138	+ 44	+ 62	+ 39	+ 82	+ 90	+ 132
Ženy	+ 62	+ 144	+ 68	+ 137	+ 108	+ 140	+ 121	+ 167

Je-li přání častější než očekávání, má rozdíl hodnotu minus

Je-li očekávání častější než přání, má rozdíl hodnotu plus

Diskrepance mezi přáním a očekáváním může být chápána jako důsledek projevu sociální desirability na straně jedné a sociální projekce na straně druhé. Pak se nám obraz postojů jeví ve zcela jiném, opačném světle. Postojem v oblasti přání vyjadřuje respondent to, co se od něho očekává. Nevypovídá tedy o svém skutečném přání, ale o představě společensky žádoucího v daném normativním systému. Skutečné přání pak projektuje do svého očekávání. To znamená, že v daném případě si větší připoutání k rodině spíše nepřeje, předpokládá však, že se od něho očekává opak. K takovému posunu postojů může dojít v silně tradiční společnosti, ovládané hluboce zakořeněnými a široce uznávanými rigidními normami, homogenními v oblasti zákona, náboženství, obyčejů i morálky, kde odklon, byť i jen verbální, od společensky žádoucího je pro jedince nepředstavitelný. Společností tohoto typu by v našem výběrovém souboru pravděpodobně bylo např. Španělsko.

Jistě bychom mohli sledovat další faktory ovlivňující protikladnost přání a očekávání ve sféře vývoje rodiny a vyslovit další hypotézy o jejím vzniku, domníváme se však, že první výklad je obecně nejpravděpodobnější. Pro člověka v každé společnosti jsou bytostně důležité vztahy v rámci jeho mikroklimatu,¹⁶ jímž je zpravidla rodina — ať si již pod tím pojmem představuje cokoli. Proto i v tomto výzkumu na ně klade důraz (zejména žena), i když někdy v rozporu s důrazem kladeným na jiné otázky (zejména muž).

Postoje k otázce sexuální svobody vytvářejí poněkud jiný obraz. Přání a očekávání zde nemají jednoznačné protisměrnou orientaci, jako tomu bylo v případě vztahů k rodině, naopak, obojí je ve vět-

šině případů, zejména u mužských postojů, orientováno k větší sexuální svobodě. Pokud jde o očekávání, potvrzuje tento směr, že tradiční představa sexuální svobody a rodiny jako dvou polů jednoho problému zde platí. Zatímco tedy většina zkoumaných populací spíše neočekává silnější připoutání k rodině, ačkoli si je přeje, očekává větší sexuální svobodu, a to bez ohledu na to, zda a v jaké míře si ji přeje nebo nepřeje. To znamená, že i značné procento těch, kteří si větší sexuální svobodu nepřejí, ji očekává. Očekávání větší sexuální svobody je ve všech případech bez výjimky vyšší než přání větší sexuální svobody. To platí pro muže i ženy. Ve sféře očekávání jsou postoje mužů a žen velmi podobné. Výrazné odlišná struktura postojů se však projevuje ve sféře přání. Národní vzorky se v podstatě diferencují na dvě odlišné skupiny mužských a ženských postojů. Ženy dobře zapadají do našeho dvupólového vzoru vztahu mezi sexuální svobodou a rodinou, tj. jejich přání většího připoutání k rodině je ve většině zemí doprovázeno nepřáním větší sexuální svobody. Výjimku tvoří ženy v ČSSR (kde hodnota koeficientu přání je nulová, což ukazuje, že respondentky v naší zemi jsou jako celek se stupněm sexuální svobody spokojeny, nechť jí ani více ani méně, či přesněji, počet těch, které si přejí více sexuální svobody je kompenzován těmi, které si ji nepřejí) a v Jugoslávii (kde hodnota koeficientu přání je slabě pozitivní, což ukazuje, že v Jugoslávii slabě převažují ženy, které si přejí více sexuální svobody nad těmi, které si ji nepřejí). Nezodpovězena však zůstává otázka, zda tyto postoje k sexuální svobodě nejsou motivovány spíše obavou z dezintegrace rodiny či silnou

¹⁶ To potvrzují všechny naše výzkumy orientované k problematice rodiny, dítěte, mládeže atd.

internalizaci tradičního image o roli ženy než skutečným vztahem ke zkoumané otázce. Odlišnost postojů československých a jugoslávských žen naznačuje, že větší bezstarostnost o osud rodiny (zejména jako základní jednotky hospodářského zabezpečení a společenské prestiže) a měnící se představy o postavení žen v rodině a ve společnosti mohou ovlivnit i vztah ke druhé otázce. Můžeme se oprávněně domnívat, že v socialistických zemích (Polsko nám neumožňuje potvrdit tuto domněnku opět pravděpodobně v důsledku své silné náboženské tradice) určitou roli v tomto směru hraje větší ekonomická a sociální nezávislost ženy. Její postavení ve společnosti není většinou odvozováno od postavení jejího muže a rodiny, a proto i postoj k sexuální svobodě je méně ovlivňován existenčně a společensky motivovanými obavami. Bylo by možná zajímavé korigovat položenou otázku doplňující otázkou: „Doufáte ve větší sexuální svobodu za předpokladu, že jí nebudou narušeny rodinné svazky?“

Převážná část mužských respondentů má přání odlišná od přání žen. Zdá se, že tradiční představa neslučitelnosti sexuální svobody s připoutáním k rodině na muže nepůsobí. I když upevnění rodiny si přejí ve výrazné většině a větší sexuální svobodu v poněkud méně výrazné většině, nepovažují tyto dvě hodnoty vcelku za neslučitelné. Nejsilněji se to projevuje v postojích československých a jugoslávských respondentů, které se do jisté míry liší od ostatních. Četnosti jejich přání většího připoutání k rodině jsou poměrně blízké četnostem přání větší sexuální svobody. Zhruba tolik mužů, kolik si v těchto dvou zemích přeje větší připoutání k rodině, si současně přeje větší sexuální svobodu.

Ovšem i v ostatních zemích kromě Polska a Japonska je směr (i když ne intenzita) přání mužů u obou otázek stejný,¹⁷ dá se tedy říci, že se vzájemně nevylučují, jako je tomu v případě postojů žen. Zřejmě zde působí vědomí (či možná spíše podvědomí) tradičně odlišného postavení muže, jenž byl vždy více existenčně ne-

závislý, byl zpravidla méně připoután k rodině a častěji mimo domov a měl proto i více příležitostí k mimomanželským stykům, které mu byly víceméně tolerovány jak společností, tak vlastní ženou. Naproti tomu od ženy byla většinou vyžadována striktní a celoživotní monogamie prakticky od té doby, kdy zanikl matriarchát a upevnil se systém soukromého vlastnictví. August Bebel v té souvislosti píše: „Vláda soukromého vlastnictví zpečetila porobu ženy mužem. Následovala po ní doba ponížení, ba opovržení. Matriarchát znamenal komunismus, rovnost všech; vznik patriarchátu znamenal panství soukromého vlastnictví a zároveň útlak a zotročení ženy... Muž ženu nutí k zachovávaní manželské věrnosti, ale sám ji zachovávat nemusí; dopustí-li se žena manželské nevěry, páchá nejtěžší podvod, jaký se může přihodit novému pánu - může mu totiž porodit nevlastní děti, které by dědily jeho majetek. A proto se porušení manželské věrnosti u všech starých národů trestalo smrtí nebo otroctvím.“¹⁸

Historicky fixované představy o privilegovaném, a tedy i svobodnějším postavení muže v rodině jsou zřejmě faktorem ovlivňujícím toleranci mužských respondentů, pokud jde o slučitelnost dvou zdánlivě protichůdných hodnot - sexuální svobody a připoutání k rodině. Zdá se, že dvoupólový vzor vztahu těchto dvou hodnot u mužské populace nepřevládá a muž na základě své historické zkušenosti chápe oba fenomény spíše jako nezávislé a vzájemně se neovlivňující. Překvapující je spíše skutečnost, že muži, přestože fakticky vždy měli větší sexuální svobodu, si ji přejí více výrazně častěji než ženy. To ovšem pravděpodobně také souvisí s odlišnou historickou zkušeností obou pohlaví. Zkušenost muže mu umožňuje chápat oba jevy jako slučitelné. Žena naproti tomu ve většině případů nepřekročila dosud hranice tradičního image o své roli, nemá historicky stejnou zkušenost jako muž a považuje proto oba jevy spíše za protikladné.

Co naznačují postoje respondentů? Bu-

¹⁷ Výraznou protisměrnost přání polských a japonských respondentů nejenom vzhledem ke směru jejich očekávání, ale i vzhledem ke směru přání respondentů ve všech ostatních zemích, nelze na základě použitelných dat dobře vysvětlit. Vezmeme-li v úvahu náboženský faktor, který je velmi silný v Polsku a může postoj k sexuální svobodě ovlivňovat, není

tomu tak v Japonsku, které se v našem výzkumu jeví jako země nepřiliš nábožensky orientovaná. Zdá se, že v obou zemích působí podobné tradiční, silně internalizované normy, ať již původu náboženského, národnostního či jiného.

¹⁸ Bebel A., *Žena a socialismus*. SNPL, Praha 1962.

de se rodina a sexuální svoboda vyvíjet spíše podle jejich očekávání či podle přání? Vycházíme-li z toho, že postoje předcházejí jednání a přání zpravidla vyúsťuje v tendenci k činnosti, lze předpokládat, že očekávané objektivní trendy vývoje budou korigovány subjektivními činnostmi a že tedy nedojde k obávané dezintegraci rodiny a k obávané i žádoucí sexuální svobodě, ale k určitému kompromisu přání a očekávání. Dá se říci, že vývoj v obou oblastech ve směru k „více“, tj. k většímu připoutání k rodině doprovázenému větší sexuální svobodou, by vyhovoval většině, zejména mužských populací.

Oba póly jsou slučitelné nebo neslučitelné v závislosti na tom, jak budeme rodinu a manželství chápat. Jsou zcela určité neslučitelné, chápeme-li rodinu jako svazek založený na celoživotním, striktně monogamním manželství. Mohou však být slučitelné, bude-li základem rodiny volněji definovaný svazek mezi mužem a ženou.

Existuje mnoho predikcí dalšího vývoje manželství a rodiny.¹⁹ Je zcela možné, že souběžně budou existovat různé institucionalizované typy svazku mezi mužem a ženou. Je však také možné, jak se domníval Engels, že s uvolněním formální monogamie se lidé stanou doopravdy monogamními. Zdá se, že i dnes může být otázka budoucí existence současného typu manželství a na něm založené rodiny zodpovězena Engelsovou citací Morgana: „Rodina je výtvorem společenské soustavy a bude se v ní zrcadlit kulturní stav společnosti. Protože se monogamní rodina od počátku civilizace zlepšila, a v moderní době velmi znatelně, můžeme se přinejmenším domnívat, že je schopna zdokonalovat se i dále, až bude dosaženo rovnosti obou pohlaví. Kdyby ve vzdálenější

budoucnosti nebyla monogamní rodina s to splnit nároky společnosti, nelze předpovědět, jak bude vypadat její nástupkyňe.“²⁰

Výzkum tedy neodpovídá na otázku, jak pevná bude rodina a jaká bude sexuální svoboda (která se tak rozporně promítá do postojů mužské a ženské populace) v budoucnosti. I zde platí to, co ostatně platí pro všechny ostatní otázky dotazníku. Zkoumáním postojů k budoucnosti se nedovídáme o budoucnosti, ale spíše o přítomnosti, o potenciálních aktivitách a o tom, co by mělo být podporováno a co potlačeno, aby se dnešní touhy člověka uskutečnily zítra.

Závěr

Dlouhý proces diferencovaného vývoje mužské a ženské osobnosti ovlivňovaný ve sledovaných populacích převládajícím vzorem křesťanské hodnotové orientace a historicky determinovaný ekonomickým systémem založeným na soukromém vlastnictví výrobních prostředků zanechal na současné ženě více či méně znatelné stopy. Tradiční vzdálenost sociální pozice muže a ženy, přestože se stále zmenšuje, zejména v socialistických zemích, nebyla dosud důsledně nikde zcela překonána.

I výsledky výzkumu *Představy o světě v r. 2000* to dokumentují nejen některými osobnostními, v našem článku nesledovanými proměnnými (žena dosahuje ve všech, nebo ve většině zemí nižších hodnot profesionální pozice, sociální participace, informovanosti), ale zprostředkovaně i postoji k problémům blízké se dotýkajícím specifických zájmů ženy v jejím sociálním vztahu k muži. Žena fakticky není a necítí se rovnoprávná.

¹⁹ Vance Packard uvádí ve své knize *The Sexual Wilderness* (David McKay Co., New York 1968) 3 možných vzorů (cit. z německého překladu *Die Sexuelle Verwirrung*, Egon Verlag, Wien 1969, s. 451 až 453):

1. Postupné soužití, při němž muž i žena postupně uzavírají sňatek s několika životními partnery.
2. Nestrukturované soužití, bez určení délky trvání a odpovědnosti.
3. Oboustranná polygamie — každý z manželů má ještě další partnery volené podle různých hledisek — ekonomického, sexuálního atd.
4. Plánované jednostranné rodičovství bez manželství.
5. Specializovaná reprodukce — pouze vhodné páry plodí a vychovávají děti.
6. Skupinové manželství — soužití několika dospělých obou pohlaví.
7. Polygynie — pro starší lidi, vzhledem k tomu, že ve vyšším věku počet žen převyšuje počet mužů.

8. Alternativní volba soužití — volba mezi úplnou sexuální svobodou pro krátkodobé i dlouhodobé vztahy, manželskou smlouvou na omezenou dobu a vylučnou monogamií.

Některé z těchto forem se již v různém stupni institucionalizace a s různým stupněm životaschopnosti v některých soudobých společnostech objevily. Například v socialistických státech je fakticky i legálně uznávána instituce svobodné matky. Mladí lidé ve skandinávských zemích zakládají takzvané „velké rodiny“, což je v podstatě forma skupinového manželství (zdá se však, že tento typ soužití dosud neprojevuje velkou životaschopnost). Rozvojové země jsou pak vhodnou půdou pro alternativní volbu soužití, ne ovšem ve smyslu Packardova bodu 8), ale spíše pro volbu mezi tamní tradiční polygamií velkou rodinou a importovanou monogamní nukleární rodinou. Diskuse o tom, jaký typ rodiny má společnost preferovat, je v některých rozvojových zemích v současné době velmi živá.

²⁰ Engels B., cit. dílo, s. 78.

Skutečnost, že velká většina zjištěných postojů se ve výzkumu jeví jako národní, a ne jako mužské či ženské postoje a že tedy lidské vědomí je především výrazným produktem svého sociálního prostředí, pouze zvyrazňuje ty otázky, u nichž se názory obou pohlaví od sebe liší a v mnohanárodním průřezu se objevuje „mužská“ a „ženská“ orientace. Takto heterogenní jsou postoje k problému ženy ve vedoucím postavení, k problému sexuální svobody a v kombinaci s ním k problému rodiny.

Zpravidla se má za to, že nesoulad zájmů dvou společenských skupin je zdrojem potenciálního rozporu, popřípadě konfliktu mezi nimi. Jak by se to mohlo projevit v našem případě?

Přestože různí autoři mají různé názory na to, zda ženy jsou sociální skupinou, či nikoli, zdá se, že ženy nemají své skupinové vědomí, ženy se necítí být sociální skupinou a své třídní či skupinové vědomí více či méně odvozuji z třídní či skupinové příslušnosti muže. Žena je především členem rodiny, národa, třídy a její pocit „druhé“ příslušnosti je vlivem sociálního mikroklimatu i makroklimatu paralyzován nebo odsunován na druhé místo. Není proto pravděpodobné, jak se domnívají některá extrémní feministická hnutí na Západě, že by difference přání v otázce uplatnění žen vyústila v závažný rozpor vedoucí k revolučnímu řešení. Je pravděpodobnější, že situace se bude — pokud se bude — měnit pomalu, cestou evoluce a výslednicí bude kompromis nestejných přání.

Přestože jsme se pokusili zde naznačit některé možné závěry, někdy i zasahující do budoucnosti, chtěli bychom znovu zdůraznit, že predikční hodnota výzkumu postojů je sporná. Zjištěné parametry postojů nelze chápat jako autonomní výsledný jev. V marxistické sociologii je nutno uvést je do vztahu k měnícím se a změněným sociálně ekonomickým poměrům a zkoumat v jaké míře tyto poměry odrážejí, předbíhají či se za nimi opožďují.

Mohli bychom tedy ještě opravit a upřesnit svoji charakteristiku výzkumu postojů k budoucnosti. Lze jej použít jako nástroj previze ve stabilních společnostech s pevně objektivně i subjektivně zafixovanými hodnotovými vzory, ve společnostech, jejichž bezkonfliktní fungování

je zajišťováno bezpečnou sítí regulativů a vývoj probíhá jen pomalu a neznatelně. Naproti tomu ve společnostech procházejících rychlými a hlubokými změnami má výzkum postojů mnoho úskalí. V některých oblastech sociální reality může sice úspěšně vypovídat o současném stavu i o budoucích trendech, v jiných naopak může přinést informaci dosti zkreslenou (přání mužů v socialistických zemích pokud jde o otázku ženy ve vedoucím postavení), vypovídající spíše o minulosti a jejich představách než o přítomnosti a budoucnosti. Tak tomu bude zřejmě v těch oblastech, které po staletí zůstávaly vývojem téměř nedotčeny (postavení ženy) a jejichž hodnotové vzory jsou společností hluboce internalizovány, takže přežívají i ve změněných podmínkách. Vztah objektivního a subjektivního není stejný ve všech sférách sociální reality. Máme-li získat spolehlivou informaci o měnící se společnosti, musíme výzkum postojů korigovat výzkumem reálného prostředí a v určitých momentech jej chápat jako detektor silně zakořeněných přžitků, které odolávají působení nových podmínek a které je nutno cílevědomě ovlivňovat jiným způsobem.

Резюме

Бартова Е.: Отношения к проблеме женщины и семьи

Одним из типических знаков динамики современного общества является более или менее интенсивная борьба за равноправие женщины. Несмотря на частичные успехи этой борьбы вопрос женской эмансипации пока еще не был последовательно разрешен правдоподобно ни в какой стране. Хотя в нормативной сфере в этом направлении было достигнуто значительного прогресса, особенно в социалистических странах, это не отражается в надлежащей мере в практике общественного участия и в сознании индивидуума.

Это положение в определенной степени документируют некоторые данные международного сравнительного исследования «Представления о мире в 2000-ном году», организованного в 1967 г. Европейским координационным центром исследований и документации в социальных науках в Вене. Исследование, проводимое в 13 странах и охватывающее широкую область социальных проблем, дало экстенсивную информацию для социологического анализа.

При обработке данных этого исследования одним из классифицирующих признаков был установлен половой признак. Предполагалось, что этим видом классификации выделится несколько групп вопросов, к которым мужская

и женская часть населения занимают отличающуюся точку зрения. Но это не случайность. Анализ, кроме другого, показал, что позиции мужчин и женщин в одной и той же стране похожи друг на друга. Национальные группы опрашиваемых в своих взглядах более однородны, чем мужчины или женщины всего многонационального выборочного коллектива. Личность индивидуума, так, как она проявляется в его отношениях к вопросам общего интереса, скорее детерминирована его социальной средой — в нашем случае референционной рамкой его национального общества, чем принадлежностью к определенному полу.

Несмотря на это, все же существует область интересов, где мужчины и женщины в отдельных национальных коллективах отличаются друг от друга, и в международном сравнении появляется двойная линия, наблюдаемая во всех странах, принимавших участие в исследовании, линия, одну ветвь которой можно было бы назвать «мужской» и вторую «женской» моделью ориентации. И эту область составят вопросы, связанные тесно с положением женщины в семье и в обществе. В исследовании «Представления о мире в 2000 году» их проследивали только в очень ограниченной части анкеты, направленной на изучение желаний и ожиданий в сфере эмансипации (вопрос: «Будет ли больше или меньше женщин на руководящих постах?»), в сфере свободы сексуальных отношений и в области семьи (вопросы: «Будет ли больше или меньше свободы в сексуальных отношениях?» и «Будут ли люди больше или меньше привязаны к семье?»). Здесь национальные коллективы отделяются.

Между тем как ожидания мужчин и женщин, поскольку дело касается вопроса «больше женщин на руководящем посту», относительно близки и в обоих случаях довольно высоки, их желания четко отличаются. Желания женщин в этом вопросе в общем вращаются в плоскости ожидания или они выше, но желания мужчин всегда значительно ниже. Следовательно, мужчины не желают, чтобы больше женщин занимало руководящий пост, или точнее, они желают это менее часто, чем это ожидают и они желают это существенно менее часто, чем женщины. Это указывает, что, несмотря на весь прогресс, достигнутый в нормативной сфере, в субъективном сознании членов обоего пола барьера за равноправие не была пока завершена.

Также в вопросе свободы сексуальных отношений в комбинации с отношением к семье проявляются аналогичные различия между обоими полами в большинстве исследуемых стран. Как позиции мужчин, так и женщины свидетельствуют о сильном подчеркивании семейных связей и их дальнейшего существования. Но между тем как мужчины связывают подчеркивание семьи с желанием большей свободы в сексуальном отношении, то женщины в своем большинстве отрицают ее. Это показывает, что образ семьи у каждого из полов другой. Каждый из полов прошел в историческом отношении отличающимся развитием и видимо до сих пор несет отпечатки традиционно отличающегося процесса социализации.

Интересно было бы осуществить более глу-

бокий анализ этой дихотомии позиций. Однако, это, во-первых, выходит за возможности этой статьи, во-вторых, это требует последовательное сопоставление итогов исследования позиций с итогами исследования реальной среды. Но полученные данные приносят интересную информацию о подобности и различии позиций мужчин и женщин в многонациональном разрезе и они могут послужить в качестве исходного момента следующих анализов и эвентуальных вмешательств в социальную действительность.

Summary

Bártlová E.: Attitudes on the Issue of Woman and Family

One of the typical features of the dynamics of modern societies is the struggle — sometimes more intense, sometimes less — for the equality of woman. But in spite of some partial success of the female element the issue of female emancipation has not yet been really solved in any country. While in the normative sphere considerable progress has already been achieved, particularly in socialist countries, the same has not so far been reflected in the actual social participation and in the consciousness of the individual.

This is also apparent in some of the findings of the international comparative research *Images of the World in the Year 2000*, organized in 1967 by the *European Center for Research and Documentation in Social Sciences in Vienna*. Research, covering 13 countries and a vast range of social problems, provided an extensive information for sociological analysis.

The criterion of sex was one of the many sorting criterions of the data processing, chosen as differentiating items. It was expected that this kind of sorting will cluster several issues, to which male and female populations assume different attitudes. But this was not the case. The analysis revealed that the attitudes of men and women of one nation are in most cases similar. National groups of respondents hold more homogeneous opinions than men or women of the whole multinational sample. The personality of the individual, as is manifested in his attitudes to issues of general interest, is determined by his social surroundings — in our case by the frame of reference of his national society — rather than by his pertinence to a certain sex group.

Nevertheless there is a sphere of interest in which the two sex groups of particular national samples differ and a certain double-line pattern, which might be called “male” and “female” pattern of pose, appear in a cross-national comparison. And it is the very issue of the position of women in the family and in society which is in the background of this sphere. In the research it was covered only by a small section of the questionnaire including questions concerning hopes and expectations of “more or less women in leading

position", hopes and expectations of „more or less sexual freedom“ and hopes and expectations of „more or less attachment to the family“.

The expectations of the male and female — concerning „more women in leading position — are relatively similar. But their hopes develop in a quite different way. Explicitly the hopes of women attain or exceed the level of their expectations, while the hopes of men remain always at a considerably lower level of the scale. That is to say that men are not greatly in favour of more women assuming leading positions, or more precisely — they favour such an outcome less than they expect it and they want it considerably less often than women do. This seems to indicate that regardless the progress in the normative sphere of the society, the struggle for the equality of woman is not yet finished in the subjective consciousness of the two sexes.

The question of sexual freedom in combination with the question of family relations presents an analogous difference of the two sex groups in the majority of countries under

observation. The attitudes of men and women document the great significance they attribute to family ties and to their further development. But while men combine their emphasis on family ties with a desire for more sexual freedom, women on the whole refuse the idea of more sexual freedom. The image of the family changes with the sex group. Most probably this is due to the fact, that both the sexes underwent a historically different process of development and they are evidently marked by a traditionally different process of socialization.

The present discussion of the dichotomy of male and female attitudes in a multinational cross-section can be viewed as the first step on the road of comparative analysis, limited more or less to the subjective level. It may provide a background for further steps — namely for a thorough confrontation of the results of research into attitudes with the results of research into actual social milieu.

Only such a confrontation will make it possible to project subjective images on the objective screen and to draw a more-dimensional picture of the problem in question.

Výzkumy zaměřené na zjištění hodnotové orientace vycházejí obvykle z určitého seznamu hodnot předkládaných pokusným osobám k výběru.

V našem případě je hodnotový žebříček odvozen z volby vzorů a ideálů a z jejího zdůvodnění. Má tedy jednak spontánnější charakter, jednak představuje především takové hodnoty, které se nějakým způsobem vztahují k osobnosti vystupující v roli vzoru. Analýza výpovědi a na jejím podkladě sestavený žebříček hodnot zaznamenaly přirozeně hodnocení dané osobnosti ve více dimenzích než pouze v dimenzi mravní, která byla hlavním hlediskem výzkumu.

Stupnice hodnot, získané buď na základě spontánních výpovědí, nebo vyprovokované vhodnými technikami, se obvykle chápou jako jeden z ukazatelů mravní (sociální) zralosti osobnosti respondenta, jako ukazatel jeho profilu (např. Barnes, Meumann, Rubinštejn), zejména mravního (Bühlerová), její integrace (Oerter), stupně jejího začlenění do společnosti (např. Bauman, Arjamov) na straně jedné a tendenci jejího *možného* vývoje – individuálního i společenského – na straně druhé (např. Spranger, Remplein, Rubinštejn).

Takový přístup představuje však pouze statickou rovinu poznání dané skutečnosti. V našem případě jsme si však položili otázku, do jaké míry jsou uváděné hodnoty *funkční* nejen v tom smyslu, že formují *vědomí* žáka a zrcadlí stav jeho *možného* vývoje, ale zda a do jaké míry mají předpoklad pro to, aby ovlivňovaly žádoucím způsobem také jeho *chování a jednání*.

Takto stanovený úkol vyžadoval konfrontaci statického pohledu s těmi komponenty jevu, které představují jeho dynamickou a dialektickou stránku a umožňují dobrat se podstaty dané skutečnosti a její procesuální stránky. To je ovšem podmíněno psychologickým přístupem k problému. Současně ústí takto stanovený úkol do pedagogické roviny, což odpovídá plně

hlavnímu poslání výzkumu, který byl koncipován jako pedagogická záležitost. Nešlo totiž jenom o to zjistit hodnotovou orientaci dospívajících, ale i o to zjistit, zda tato struktura je otevřena pedagogickému působení a za jakých podmínek. Podobný přístup je v plném souladu i s prakticko-inženýrskou funkcí sociologie, kterou akcentují například někteří polští sociologové a která nutně vyžaduje překročení hranic empirického materiálu.

Úkoly a metody výzkumu

Úkolem výzkumu bylo odpovědět na následující otázky: a) které vzory a ideály volí současná dospívající česká mládež (ve věku od 11 do 15 let); b) kde jsou zdroje těchto vzorů; c) co rozhoduje o preferenci jednotlivých typů vzorů; d) jaký je profil současného žáka, pokud se týče jeho hodnotové orientace a tendencí jejího vývoje; e) jaká je struktura uváděných vzorů a ideálů a jaké jsou klíčové etapy jejich vývoje; f) v čem spočívá funkčnost vzorů a ideálů a jaké jsou její překážky.

Výzkum dal tedy odpověď na řadu problémů. V tomto příspěvku si povšimneme některých výsledků především z hlediska hodnotové orientace, ostatních pouze potud, pokud je to nutné vzhledem ke sledované otázce.

Při výzkumu bylo použito klasické metody, již byla v minulosti provedena většina výzkumů tohoto druhu, tj. volné slohové výpovědi na dané téma usměrněné osnovou. Tato metoda bývá v odborné literatuře pojednávající o sociologickém výzkumu považována za *metodu zprostředkovaného pozorování*. Ve srovnání s přímým pozorováním každodenní skutečnosti má tu výhodu, že nám zprostředkuje pozorování pouze těch problémů, o něž nám jde, bez oné spletnosti a rozptýlu, jež provází pozorování žáka v jeho každodenním životě. Dané otázky jsou také obnaženější, a tudíž i přístupnější pozorování a analýze. Pozorování a analýza jsou ovšem za-

loženy na výpovědích o názorech a jednání žáka, nikoli na pozorování a analýze jednání samého, z čehož plyne nebezpečí, že žák svou výpověď zkrėsli tak, aby z hlediska dospělých byla vhodnější. Podobnému nebezpečí jsem čelila tím, že žáci psali práce anonymně, bez přípravy a v nepřítomnosti učitele, který by je mohl stimulovat k podobné deformaci. Žáci rovněž neměli tušení, že z jejich výpovědí lze metodou logické analýzy vyčíst řadu podstatných faktů, na něž nebyli bezprostředně dotazováni, ale jež vyplynuly právě z kontextu a z analýzy vztahů a závislostí.

Práce byla zadávána po instrukčním úvodním slově jednak žákům 5. až 9. ročníku ZŠ (2108 výpovědí), jednak učňům a studujícím škol II. cyklu (cca 1000 výpovědí). Toto sdělení se opírá o analýzu výpovědí získaných na ZŠ.¹

Povšimněme si ještě vymezení základních pojmů v této stati používaných — jde o pojmy dospívající, hodnota, hodnotová orientace, hodnotový žebříček.

Pojem *dospívající* je v práci užíván ve smyslu pojmu pubescent. V. Příhoda [14: 347] vymezuje pubescenci jako období od 11 do 15 let. Termín považuje za velmi výstižný zejména proto, že plasticky označuje počínající a neukončené dění (latinské slovo *pubesco* znamená dorůstám v muže, dospívám).

Pojem *hodnota* se objevuje v ekonomii, etice, sociologii, sociální psychologii a v dalších vědách v různých významech. V této stati je používán v širším smyslu tak, jak jej vymezuje polský sociolog J. Szczepański [22: 38]. Szczepański nazývá hodnotou „libovolný materiální nebo ideální objekt, ideje nebo instituce, skutečný nebo imaginární předmět, ke kterému jednotlivci nebo skupiny zaujímají hodnotící postoj, připisují mu významnou úlohu ve svém životě a snahu po jeho dosažení pociťují jako nutnost. Hodnotami jsou ty předměty, které jednotlivci zajišťují vnitřní rovnováhu a úsilí k jejich získání dává pocit dobře splněného závazku, nebo takové, které jsou pro skupinu nezbytné k udržení její vnitřní vazby, apod. V některých skupinách mohou být nejvyššími hodnotami předměty náboženského kultu, pro jiné opět cíle politické. Pro některé jednotlivce mohou být nejvyšší hodnotou peníze, pro jiné morální

dokonalost, pro jiné opět vědecké znalosti, umělecké dílo, zdraví, čest apod.“

Z psychologického hlediska je hodnota „koncepce žádoucího, determinující výběr mezi způsoby chování, volbou prostředků a cíli chování“ [M. Nakonečný, 12: 224].

S pojmem hodnota jsou pak spjaty pojmy *hodnotová orientace* a *hodnotový žebříček*. Každému jednotlivci je vlastní hierarchie hodnot (Szczepański). Tato hierarchie vypovídá o hodnotové orientaci subjektu, tj. o jeho vztahu k sobě samému, k druhým lidem, ke společnosti, k přírodě apod. Hodnotový žebříček představuje v našem případě soubor hodnot preferovaných zkoumaným vzorkem a seřazených podle frekvence výskytu od nejvyšší k nejnižší.

Některé psychologické aspekty problému

Již v úvodu této stati bylo konstatováno, že vytčenou problematiku nelze řešit odtrženě od jejích psychologických základů. Zaměření pubescenta na určité hodnoty, postupné preferování různých hodnotových oblastí, způsob, jakým je chápe, jeho rostoucí schopnost dobrat se podstatných stránek jevů a s tím související růst schopnosti usilovat adekvátními prostředky o jejich dosažení lze správně pochopit a vysvětlit pouze tehdy, bereme-li v úvahu dosažený stupeň rozvoje psychiky pubescenta.

V. Příhoda [14: 346] charakterizuje toto období v hlavních rysech takto: „Třetí pětiletí lidského života je poznamenáno velkým biologickým přetvářením, jehož odraz činí z něho nejpoutavější psychologické období... Po předchozím období poměrného klidu, pasivity, spokojenosti a přejímání dochází k příkrým nevyrovnanostem v sobě i v přizpůsobení společenským formám, k neklidu, k tvůrčí aktivitě a k bojovné neuspořádanosti, již dal Goethe název Sturm und Drang. Všechny činnosti se denně kvantitativně zmocňují, až přecházejí k změně vlastní kvality.“

Vedle stále probíhajících kvalitativních změn akcentuje Příhoda platnost zákona nerovnoměrného vývoje a rozeznává v tomto čtyřletí dvě zřetelné vývojové fáze, z nichž první (od 11 do 13) je bouřlivější a druhá (od 13 do 15) klidnější.

Nerovnoměrnosti zjištěné výzkumem a fixované v hodnotovém žebříčku odpoví-

¹ Podrobnější informace o metodice výzkumu nalezne čtenář v příspěvku *Vzory a ideály žáka staršího školního věku*, *Pedagogika* XXI/1971, č. 5.

dají tedy obecné charakteristice zákonitosti tohoto vývojového období.

Pro řešení našeho problému je důležitá zejména ta část ontogeneze lidské psychiky, která se týká vývoje myšlení.

V. Příhoda [14 : 82, II. díl] konstatuje, že „teprve postpubescent je plně schopen analyzovat složitou situaci v konstitutivní prvky, spojit je a porozumět jejich smyslu. V této analyticko-syntetické činnosti je podstata každého usuzování. Zavrcholení tohoto pochodu si žádá izolaci prvků a abstrahování vlastností z celku.“

V pubescenci nelze tedy obecně předpokládat, že je již dobudována schopnost ab-

straktního myšlení. Zvlášť komplikovaná je pak situace v některých oblastech myšlení. V. Tardy [23 : 87], který hodnotí úlohu školy ve vývoji abstraktního myšlení, upozorňuje na skutečnost, že v řadě oborů dochází k vytvoření abstraktních pojmů později, než to dovoluje rozumový vývoj, a to buď proto, že nelze probírat všechny vyučovací předměty najednou, nebo proto, že se tato činnost přenechává činitelům mimoškolním, jako je tomu například v souvislosti s pojmy týkajícími se morálky, což je oblast, která je právě středem zájmu našeho výzkumu.

Analýza výzkumného materiálu je v sou-

Tabulka 1: Frekvence hodnot, jimiž žáci 5., 6., 8. a 9. ročníků zdůvodňují svou volbu

(Každý ročník je zastoupen 150 pracemi. Řazení hodnot je provedeno podle frekvence v nejmladším sledovaném ročníku)

Kategorie	Hodnota	Frekvence v ročníku			
		5.	6.	8.	9.
VII.	Zpěvacké, popřípadě hudební výkony a dovednosti	33	22	25	8
VI.	Ocenění fyzického vzhledu a úpravy zevnějšku	32	30	19	7
VI.	Ocenění fyzické zdatnosti, zejména síly a mrštnosti	32	32	13	—
I.	Odvaha (nebojácnost)	31	38	23	27
I.	Statečnost	30	38	35	19
VII.	Výkony a dovednosti hrdinů dobrodružné četby	28	26	—	—
VII.	Sportovní výkony a dovednosti	27	26	28	42
I.	Smysl pro spravedlnost	23	21	21	10
VI.	Kvality hodnocené v chování „vzorných žáků“ (nepere se apod.)	20	—	—	—
III.	Ocenění vědomostí, rozumových schopností, zkušeností apod.	19	30	42	43
IV.	Úspěchy ve školní práci a v životě	18	6	13	40
VI.	Sláva, popularita	16	—	—	—
V.	Humánní vztahy k druhým lidem (neubližuje, chrání, pomáhá)	13	31	29	36
II.	Vytrvalost (pevná vůle, houževnatost)	10	31	46	79
IV.	Vztah k učení (svědomitý, nezapomíná učení, vše připraví, pilný)	11	—	—	—
I.	Skromnost	9	—	10	15
IV.	Šikovnost (vše opraví, umí udělat)	7	—	—	—
II.	Bojovný, průbojný, prosadí se	6	17	11	17
I.	Ušlechtilost, dobrota, šlechtnost, u starších žáků též obč.	—	17	26	18
I.	tavost, nesobeckost	—	14	20	15
I.	Pravdomluvnost	—	10	29	57
IV.	Vztah k práci (píle, láska k práci)	—	8	13	15
I.	Čestnost	—	7	—	—
I.	Boj za mír	—	7	11	9
V.	Smysl pro přátelství, kolektiv	—	7	14	19
I.	Upřímnost	—	7	14	19
VI.	Způsob chování (milý, přívětivý, od 9. ročníku gentlemanské jednání)	—	7	17	25
VI.	Pozice ve společnosti	—	6	7	6
I.	Věrnost slovu a věrnost vůbec	—	—	8	7
V.	Citlivost	—	—	6	—
II.	Sebeovládání (sebekázeň)	—	—	—	17
V.	Porozumění, ochota	—	—	—	13
VI.	Nenucené, sebejisté chování	—	—	—	9
III.	Dál se vzdělává	—	—	—	8
II.	Cílevědomost	—	—	—	8
I.	Sportovní chování (fair play)	—	—	—	6

ladu s těmito závěry, a to nejen v části týkající se hodnotové orientace pubescentů, ale přirozeně i v ostatních otázkách. Tak například k ideálu, který chápeme ve výzkumu jako obraz (model) hodnot abstrahovaných již od jejich konkrétních představitelů (vzorů) či pouze volně s nimi spojených, dospělo z 98 % žáků, kteří provedli volbu v pozitivním smyslu, pouze 3 % žáků.

Během sledovaného čtyřletí schopnost analýzy výrazně vzrůstá a současně roste schopnost rozlišení, což jsou hlavní předpoklady dalšího postupu k abstraktnímu myšlení. Na podkladě toho pak ubývá nahodilosti ve vytčení podstatných znaků, pubescent si více všímá konstitutivních prvků v celkové situaci, takže je schopen pronikat hlouběji k podstatě jevů a k jejich celkové charakteristice. Spojením hlavních znaků jsou pak dány předpoklady pro vytváření abstraktnějších pojmů. Vcelku je tedy zobecnování uváženější a rozsáhlejší, nicméně však stále ještě nehotové a ne vždy opřené o podstatné znaky (viz Příhoda, Skořepa, Jurčo aj.).

Nehtovost těchto procesů se obráží výrazně i v orientaci žáků na hodnoty, v jejich chápání a přirozeně i v pokusech osvojit si některé z těchto struktur, jak bude patrné z následujícího výkladu.

Hodnotová orientace z hlediska volby vzorů a ideálů

Hodnotová orientace byla hlouběji zkoumána u 600 případů, tj. cca u 30 % výběrového souboru, a to u 5. a 6. tříd, jež reprezentují skupinu mladších žáků, a u 8. a 9. ročníků, reprezentujících starší žáky. Každý ročník byl zastoupen 150 pracemi (75 prací hochů a 75 prací dívek).

Na podkladě analýzy byla provedena tabulace všech hodnot, jimiž respondenti zdůvodňovali svou volbu, tedy i těch, které se vyskytovaly výjimečně. Do tabulky byly však pojaty pouze ty, které se vyskytly nejméně u 4 % zkoumaného souboru. Uvážené hodnoty byly současně utříděny do sedmi kategorií podle oblasti jevů, které zastupují (přehled kategorií viz tabulka č. 2, část „a“).

Již zřejmý pohled na tabulku 1 ukazuje podstatné rozdíly jednak mezi volbou mladších (5. a 6. roč.) a starších žáků (8. a 9. roč.), jednak uvnitř obou věkových skupin. Celkem je možno konstatovat, že o volbě rozhodují rozmanité důvody. počí-

naje těmi, které mají zásadní význam pro vytváření charakteru osobnosti a jejího mravního vědomí i pro její socializaci, a konče skutečnostmi, které jsou z hlediska tohoto zorného úhlu druhořadé.

Které z těchto skupin hodnot převládají v hodnocení mladších a které v hodnocení starších žáků a v jakém období, zobrazuje výrazně tabulka č. 2 v částech „b“ a „c“.

Proporcionálnost různých kategorií hodnot a základní tendence hodnotového zaměření obou věkových skupin vystupují výrazně do popředí zejména v poslední části tabulky. Můžeme zaznamenat tyto charakteristické jevy:

1. Těžiště hodnocení mladších žáků (zejména žáků 5. ročníků) je v hodnotách VI. a VII. kategorie (jevová a výkonová stránka), tedy v hodnotách, které nepovažujeme za tak významné, ale které žáci tohoto věku snáze postřehnou a jsou jimi upoutáváni, zatímco ve skupině žáků starších ubývá jak počet zastoupení těchto kategorií v první desítce hodnot, tak i počet těch, kteří se pro ně vyjádřili.
2. V první desítce hodnot nejsou u mladších žáků některé kategorie zastoupeny vůbec (u žáků 5. ročníků kategorie II., IV. a V., tedy hodnoty z oblasti volních vlastností charakteru, z oblastí vztahu k práci a mezilidských vztahů; u žáků 6. tříd chybí hodnocení z hlediska vztahu k práci), zatímco u starších žáků, schopných orientovat se na podstatnější stránky skutečnosti, jsou již zastoupeny všechny kategorie.
3. Frekvence hodnot spadajících do prvních pěti kategorií (tj. podstatných) s věkem stoupá, zatímco frekvence posledních dvou kategorií klesá.

Z přehledu, který obsahuje tabulka č. 2, a z analýzy předcházející tabulky č. 1, která nás podrobně seznamuje s tím, které vlastnosti zastupují jednotlivé kategorie v tomto hodnocení, můžeme vyvodit:

Pro skupinu mladších žáků je typické jejich zaměření *na vnější jevovou stránku, dále na výkony a na takové vlastnosti, jejichž odhalení nevyžaduje žádného hlubšího rozboru jednání vzoru. Žáci tohoto věku vidí tedy především to, co „bije do očí“, co je nápadné, výjimečné, mezní, přičemž se projevují jisté difference mezi volbou žáků 5. a 6. ročníků.*

Tabulka 2: Základní tendence hodnocení žáků různého věku

a) Přehled kategorií charakterizujících osobnost:

- I. kategorie: z hlediska mravních vlastností;
- II. kategorie: z hlediska volných rysů charakteru;
- III. kategorie: z hlediska intelektuálního;
- IV. kategorie: z hlediska jejího vztahu k práci, příp. učení
- V. kategorie: z hlediska jejich vztahů k druhým lidem;
- VI. kategorie: z hlediska vnějších jevů;
- VII. kategorie: obdiv pro výkony a dovednosti zájmového zaměření

b) Pořadí kategorií v první desítce hodnot hodnotového žebříčku žáků různého věku (spolu s frekvencí hodnot, které příslušné kategorie reprezentují)

Pořadí:	5. ročník		6. ročník		8. ročník		9. ročník	
	kategorie	frekvence	kategorie	frekvence	kategorie	frekvence	kategorie	frekvence
1.	VII.	33	I.	38	II.	46	II.	79
2.	VI.	32	I.	38	III.	42	IV.	57
3.	VI.	32	VI.	32	I.	35	III.	43
4.	I.	31	V.	31	V.	29	VII.	42
5.	I.	30	II.	31	IV.	29	IV.	40
6.	VII.	28	III.	30	VII.	28	V.	36
7.	VII.	27	VI.	30	I.	26	I.	27
8.	I.	23	VII.	26	VII.	25	VI.	25
9.	VI.	20	VII.	26	I.	23	I.	19
10.	III.	19	VII.	22	I.	21	I.	19

c) Frekvence kategorií v první desítce hodnotového žebříčku s frekvencí hodnot, které je ve výběru žáků reprezentují

I.	3 × 86	2 × 76	4 × 105	3 × 65
II.	— —	1 × 31	1 × 46	1 × 79
III.	1 × 19	1 × 30	1 × 42	1 × 43
IV.	— —	— —	1 × 29	2 × 97
V.	— —	1 × 31	1 × 29	1 × 36
VI.	3 × 84	2 × 62	— —	1 × 25
VII.	3 × 88	3 × 74	2 × 53	1 × 42

Žáci 5. tříd oceňují především kvality, jež vyjadřují jednak jejich obdiv pro výkony (především zájmového charakteru), jednak charakterizují osobnost z hlediska vnějších znaků (jsou ceněny síla, vzhled, hezká postava, štíhlá postava, účes, oblek, svaly, „srovnané“ tělo apod.). Teprve na dalších místech jsou hodnoceny osobní vlastnosti vzoru, a to především takové, které jsou nápadné a nevyžadují hlubší analýzu skutečnosti. Jsou to odvaha (nebojácnost) a statečnost (smělost, chrabrost, zmužilost, udatnost). Vysokého ocenění se dostává také smyslu pro spravedlnost.

Zvláštní soubor oceňovaných vlastností, který je specifický pro žáky 5. ročníků, představují vlastnosti spojené s hodnocením tzv. hodného nebo „vzorného“ žáka (nepere se, je poslušný, hodný, dobře se chová, je slušný, zdvořilý, vzorný apod.).

Poté následuje ocenění tzv. intelektuálních kvalit nebo výkonů (chytrý, rozumný, moudrý, zkušený, vědychtivý).

Postřehu těchto respondentů však unikají takové hodnoty, jejichž odhalení vyžaduje hlubší pohled na skutečnost. Proto se například „vytrvalost“ dostává v jejich hodnotovém žebříčku až do druhé desítky kvalit, zatímco u žáků obou posledních ročníků je na prvním místě a u žáků 6. ročníků, tedy po jednom roce vývoje, na místě pátém (ovšem při značně menším počtu jmenování než v nejvyšších třídách), proto mnohé z kvalit jmenované staršími žáky jsou ceněny minimálně nebo vůbec ne.

U žáků 6. tříd jsou v podstatě stejné tendence, ale dochází k určitému přesunu hodnot. Na prvním místě nejsou již hodnoty charakterizující výkon nebo vnější

jevovou stránku osobnosti, ale hodnoty charakterizující osobnost z morálního hlediska, i když přirozeně především v těch nejnapadnějších formách a projevech, jako jsou statečnost, odvaha k boji a jiné projevy ve výjimečných a mezních situacích. Statečnost všedního života je příliš nenápadná, než aby ji byli schopni v tomto věku postřehnout a ocenit.

V oblasti hodnot charakterizujících vzor z hlediska vnějších znaků upoutává tyto žáky především fyzická zdatnost; vzhled a úprava zevnějšku jsou poněkud odsunuty.

Nově se dostávají do popředí některé vlastnosti, které charakterizují osobnost z hlediska jejich vztahů k druhým lidem. Stejně úrovně hodnocení dosahují volní vlastnosti charakteru (vytrvalost, houževnatost, pevná vůle). Dále jsou hodnoceny intelektuální kvality — ve stejné míře jako vzhled a úprava zevnějšku. Teprve na konci první desítky hodnot jsou dovednosti a výkony (především ty, jež jsou charakteristické pro hrdiny dobrodružné četby, jako jsou jízda na koni, střelení lukem, střelení z pušky, rozdělování ohně, plížení apod.; dále výkony sportovní, zpěvácké a hudební).

Mimo první desítku hodnot jsou kvality vyjadřující vztah k práci (píle, láska k práci), přičemž u žáků 6. ročníků jde o práci v širším slova smyslu (u 5. ročníků šlo především o vztah k učení).

Pro skupinu starších žáků (8. a 9. ročníků) je charakteristický především přesun *hodnot ve prospěch těch, které jsou zaměřeny k podstatným stránkám zvolené osobnosti, což ukazuje na rostoucí schopnost analyzovat skutečnost a postupovat od vnější jevové stránky k pochopení vnitřních vztahů a závislostí a postřehnout tak řadu kvalit, které mladším žákům unikají.* Tento přesun ukazuje současně na stoupající smysl pro realitu. Tak například ve srovnání s mladšími žáky se velmi výrazně uplatňuje ocenění volních vlastností a vlastností vyjadřujících vztah k práci. Naproti tomu ustupují do pozadí kvality, které jsou spojovány s hvězdami hudebního nebe apod., kvality, jež jsou předmětem obdivu a výrazem zbožných, ale neuskutečnitelných přání.

Pro starší žáky je dále charakteristické, že *dochází ke změnám v obsahu pojmů.* Statečnost uváděná žákem 6. ročníku bývá

spojována se statečností Vinnetoua, zatímco u starších žáků jde již například o statečnost matky, která zůstala sama s dítětem apod. Tito žáci také oceňují *řadu nových hodnot*, jako jsou taktnost, zdvořilost, jemnost, pracovitost, pečlivost, přesnost, smysl pro krásu, gentlemanské jednání, šíře rozhledu a další vzdělávání, mnohostrannost zájmů, trpělivost, optimismus apod. S jinými hodnotami běžnými u mladších žáků se naproti tomu již nesetkáváme.

Podobně jako existují rozdíly v hodnocení mezi žáky 5. ročníků a 6. ročníků, existují i rozdíly mezi oběma posledními ročníky. Tak především u žáků 8. ročníků se tendence, které jsem uvedla jako charakteristické pro skupinu starších žáků, sice projevují, ale ještě ne tak výrazně, jako je tomu u jejich o rok starších spolužáků. Příklad: Obě skupiny uvádějí na prvním místě vytrvalost (houževnatost, pevná vůle), přičemž v 8. ročníku oceňuje tyto hodnoty 30 % žáků, ale v 9. třídě již přes 50 % žáků. Současně zde můžeme pozorovat dozrívání tendencí typických pro mladší žáky. Tak například ocenění hudebních výkonů je v 8. ročnících zastoupeno ještě v první desítké hodnot (uvedlo je 16,7 %), o rok později se však již ocitají na konci hodnotového žebříčku.

Hodnotový žebříček žáků 8. ročníků začíná tedy oceněním volních rysů charakteru. Dále následují: intelektuální kvality; morální profil (z hlediska statečnosti vzoru); vlastnosti charakterizující osobnost z hlediska jejich vztahů k druhým lidem a k práci a z hlediska výkonů a dovedností (sportovních a hudebních). Na dalších místech jsou hodnoty spadající do oblasti mezilidských vztahů (ušlechtilost; smysl pro spravedlnost a pravdomluvnost) spolu s novým hodnocením morálního profilu.

U žáků 9. ročníků je pořadí hodnot i jejich frekvence poněkud odlišná. První místo patří volním vlastnostem. Dále jsou uváděny vztah k práci, intelektuální kvality, sportovní výkony, úspěchy dosažené v práci a učení, humánní vztahy, morální profil osobnosti (statečnost) a vztah k druhým (upřímnost a ušlechtilost, obětavost a nesobeckost).

Na počátku druhé desítky hodnot se nově objevuje sebeovládání (sebekázeň).

Úroveň zevšeobecnění pojmů jako předpoklad funkčnosti

Hodnoty fixované v hodnotovém žebříčku jsou výrazem určitého stupně rozvoje mravního vědomí žáka. Nám však v daném případě nejde jen o to zjistit úroveň mravního vědomí, ale i o to zjistit, *zda tyto hodnoty mohou aktivizovat žáka*. Jinými slovy, zda jsou schopné vyvolat stav, kdy obsah mravního vědomí přestává být poznátkovou záležitostí a stává se hybnou silou jednání, v jehož procesu se utváří *charakter osobnosti*.

Aby žák určitým způsobem jednal, potřebuje být mezi jiným motivován žádoucím směrem a mít modelovou situaci vhodného jednání. Oba tyto předpoklady vzor splňuje. Zaměřenost na objekt, který představuje soubor určitých cílových hodnot, je spojena s určitou emocionální atmosférou, s určitým napětím vynucujícím si jednání subjektu (Rubinštejn). Hodnoty, které vzor reprezentuje, jsou podloženy současně určitými modelovými situacemi. Při interpretaci hodnotového žebříčku se jaksí samozřejmě předpokládá, že tyto hodnoty (vyjádřené abstraktními pojmy) jsou již s konkrétní modelovou situací voleného vzoru svázány přinejmenším volně a že tudíž za těmito pojmy jsou již modelové situace reprezentující víceméně zobecněný model jednání, čili model *široké použitelnosti*.

Znakem skutečně zobecněné struktury je však právě její *funkční* použití. Tak jako se například v gramatice nespokojíme s tím, že žák je schopen verbálně definovat shodu podmětu s přísudkem, ale zvládnutí těchto pojmů posuzujeme podle toho, dovede-li příslušnou poučku uplatnit v praxi a vyvarovat se na základě její aplikace pravopisných chyb, nemůžeme dělat závěry o úrovni mravních pojmů a jejich funkčnosti pouze z faktu, že žák jimi v řeči běžně operuje. I zde je třeba — podobně jako v gramatice či v kterémkoli jiném oboru — doplnit statický pohled pohledem dynamickým. To znamená sledovat nejen to, že tyto pojmy tkví ve vědomí žáka, že zaujímají určitou pozici v jeho hodnotovém žebříčku, ale i míru jejich použitelnosti v praktickém jednání. *Ta je dána úrovní zevšeobecnění těchto pojmů* a objeví se, jakmile se nespokojíme s tím, že žák uvádí určité cílové hodnoty, ale vyžadujeme, aby sdělil, *zda se pokouší vzor nějakým způsobem následovat, případně co mu v tom brá-*

ní, čili jakmile doplníme statický pohled pohledem dynamickým. Analýza materiálu z tohoto hlediska přinesla zajímavé poznatky. Například žák, který oceňoval u špičkového sportovce jeho pevnou vůli a vytrvalost, končí svou práci nečekaně konstatováním, že ho nemůže následovat, protože u nich se lehká atletika nepěstuje. Pěstování pevné vůle a vytrvalosti je pro něho spjata s pěstováním lehké atletiky a mimo ni jako by již neexistovalo. Kdyby byl pojem vytrvalosti na vyšší úrovni zobecnění, jevila by se lehká atletika respondentovi jako *jedna z mnoha možností*. Málo zobecněná, a tedy i málo bohatá a členitá struktura, která vznikla v podstatě jen zobecněním situací stejného typu jako situace osobnosti vzoru, budí u žáků dojem, jako by bylo možno příslušnou vlastnost pěstovat pouze za týchž podmínek, za nichž ji vypěstoval vzor. Ostatní možnosti leží mimo zorný úhel jejich pohledu. Naproti tomu ti žáci, kteří dospěli k odhalení podstatné stránky „jevu“ špičkového sportovce a k bohatšímu a diferencovanějšímu pojmu vytrvalost na vyšší úrovni zobecnění, dospívají k poznání, že zvolený vzor mohou sledovat třeba bez lehké atletiky, a také z toho vyvozují závěry, tj. cvičí svou vůli při nejrůznějších příležitostech každodenního života.

Podobně je tomu i u jiných žáků. Tak například mnoho žáků oceňuje u Vinnetoua či jiných vzorů tohoto typu odvahu, statečnost, smysl pro spravedlnost, pravdomluvnost, pěkný vztah k lidem, boj za mír, boj za práva utlačených apod. a současně uvádějí překážky, které jim znemožňují takovými být — že onen vzor žil v jiné době, v jiné společnosti, na jiném místě „naší planety“, že byl příslušníkem jiné rasy, že nežijí na prérii mezi Indiány, že nemají koně, tomahawk apod. Odvaha, statečnost, smysl pro spravedlnost, pěkný vztah k lidem a další vlastnosti jsou zde chápány v úzké souvislosti nejen s konkrétní osobou, ale i s konkrétními životními situacemi a činy, a dokonce i s různými vnějšími znaky, jako jsou oblek apod. Pěstování uváděných vlastností je odtržené od normálního každodenního života.

Některým respondentkám se jako překážka následování jeví to, že vzor je jiného pohlaví, i v případě, že jde o vlastnosti nespescifické, obecně lidské. Tak například žákyně 8. ročníku (1403) oceňuje u svého vzoru spolehlivost, houževnatost,

poctivost, výbornou povahu. ale jako překážku následování uvádí, že „je to muž“.

Někdy dochází přímo k převrácenému pohledu na dosažitelnost hodnot. Hodnoty, které objektivně vzato vyžadují většího usilí, jsou považovány za lehčí dosažitelné. Tak například žákyně, která volila Nšo-či jako vzor (D-129-6. ročník), u něhož cenila svědomitost, obětavost, upřímnost, milé chování a úpravu zevnějšku, dospívá k závěru: „... musím si nechat narůst dlouhé vlasy a snažit se, abych byla svědomitá, protože když se nemohu podobat té osobě podobou a oblečením, ať se jí podobám alespoň povahou...“

Uvedené příklady svědčí o tom, že pojmy, které se nám jeví při uplatnění statického hlediska jako zevšeobecněné (odvaha, statečnost, vytrvalost apod.), *nemají ve skutečnosti úroveň plně zevšeobecněných pojmů, a tudíž nemohou být široce a pohotově uplatňovány v různých situacích.*

Část těchto pojmů, zejména těch, s nimiž operují mladší žáci, je *abstraktní pouze formálně*. Takové pojmy nebyly zřejmě odvozeny z vnímavé skutečnosti, *ale jejich zdrojem bylo slovo*. Tak jako žáci přejímají zvenčí různé mravní normy a pravidla, které se teprve později zvnitřňují tou měrou, jakou roste životní zkušenost žáka, přejímají obdobně i mravní pojmy. Tyto „abstraktní“ pojmy jsou chápány globálně a nemohou být žákovi vodítkem v konkrétním jednání. Podobně je tomu s pojmy, které vznikají na základě zobecnění nedostatečného množství případů. Pojmy na této úrovni zobecnění a abstrakce zůstávají jakoby „zablokované“ v těch konkrétních situacích, v nichž se vytvářely, což má praktické důsledky v omezené aktivitě žáka. Respondent vyzbrojený mravními pojmy této úrovně zobecnění není schopen najít cestu k jejich realizaci ve všedním životě. Má-li sám oceňované hodnoty realizovat, hledá nutně analogické nebo totožné situace, v nichž by mohl jednat podle vzoru. A protože takové situace buď nejsou možné, nebo si respondent uvědomuje, že na ně ještě nedorostl, reaguje různě. Jedním z řešení je, že se vzdává možnosti vzor následovat buď vůbec, nebo vyhledává náhradní způsoby (např. ve hře, kde má možnost si vytvořit analogické podmínky). Naproti tomu ti respondenti, kteří si vytvořili pojmy na vyšší úrovni zobecnění, hledají možnost následování vzoru v situa-

cích na vzoru samém již bezprostředně nezávislých. tedy ve všedním, každodenním životě.

Zobecněné struktury otvírají tedy v teoretickém smyslu slova cestu k následování vzoru v jeho jednání, v jeho mravní aktivitě. V teoretickém smyslu proto, že — jak je všeobecně známo — mravní aktivita není závislá jen na úrovni poznání, ale i na dalších faktorech subjektivně objektivního rázu. Praktické řešení problému závisí na tom, do jaké míry jsme ochotni vidět tyto otázky *komplexně*, ve vzájemných vztazích a souvislostech s ostatními problémy (např. ve vztahu k vytváření žádoucích návyků, k rozvíjení mravních citů, k vytváření určitého stylu života žáka, k rozvíjení jeho aktivity apod.).

Závěr

Analýza výzkumného materiálu ukázala, že hodnoty vyjádřené abstraktními pojmy a fixované v hodnotovém žebříčku nereprezentují ještě většinou modely jednání na stejné úrovni zobecnění — a tudíž široce použitelné —, jež by umožnily žákům usilovat o dosažení oněch hodnot v podmínkách jejich každodenního života. Jakmile uplatníme dynamické hledisko, objevíme, že aktivita žáků je jakoby „zablokována“ v konkrétních modelech jednání. To, že žák je schopen reflektovat hodnoty v abstraktní podobě, neznamená tedy ještě, že dotyčné soubory hodnot reprezentují odpovídající modely jednání, jak se můžeme domnívat, omezíme-li se pouze na statickou rovinu poznání. Statika (uznávání) a dynamika (uplatňování) hodnot jsou dvě různé roviny poznání.

Literatura

- [1] Arjamov I. J., *Věkové zvláštnosti dětí*, Praha 1956.
- [2] Barnes E., *Studies in Education II*, Philadelphia 1902.
- [3] Bláha I. A., *Sociologie dětství*, Brno 1948, 4. vydání.
- [4] Bühler Ch., *Das Seelenleben des Jugendlichen*, Jena 1929, 5. vydání.
- [5] Bühler Ch., *Kindheit und Jugend*, Leipzig 1931.
- [6] Claessens D., *Familie und Wertsystem*, Berlin 1967.
- [7] Fürstenau P., *Soziologie der Kindheit*, Heidelberg 1971.
- [8] Jurčo M., *Utvárňanie poznávacích procesov a schopností u dieťaťa*, Bratislava 1964.
- [9] Kozakiewicz M., *Záhadná generace (mýty a skutečnost)*, Praha 1968.

- [10] Leppin Z., *O některých otevřených problémech marxistické axiologie*, Praha 1968.
- [11] Miller N. E., Dollard J., *Social Learning and Imitation*, New Hawen 1941.
- [12] Nakonečný M., *Sociální psychologie*, Praha 1970.
- [13] Oerter R., *Die Entwicklung von Werthaltungen während der Reifezeit*, München — Basel 1966.
- [14] Příhoda V., *Ontogenese lidské psychiky I. a II. díl*, Praha 1967.
- [15] Rempelin H., *Psychologie der Persönlichkeit*, München — Basel 1950.
- [16] Rubínštein L. S., *Bytí a vědomí*, Praha 1961.
- [17] Rubínštein L. S., *Základy obecné psychologie*, Praha 1964.
- [18] Sborník *Młodzież epoki przemian*, Warszawa 1965.
- [19] Sborník *Voprosy psichologii ličnosti škol'nika*, Moskva 1961.
- [20] Skořepa M., *Puberta*, Praha 1940.
- [21] Spranger E., *Vom Umgang mit sich selbst*, Universitas 1954.
- [22] Szczepański J., *Základní sociologické pojmy*, Praha 1966 (1969 vydání pro vnitřní potřebu pracovníků VA AZ).
- [23] Tardy V., *Psychologie dítěte a dospívající mládeže*, Praha 1955.
- [24] Thomae H., *Das Problem der seelischen Reifung bei Jugendlichen in dieser Zeit*, Göttingen 1962.

Резюме

Новакова Е.: Ценностная лестница подрастающих как статическое и динамическое явления

Фундаментальным исследованием, на основе которого ценностная лестница была выведена, является исследование примеров и идеалов чешского ученика, осуществленное у 2108 школьников и учеников 5—9 класса основной девятилетней школы (11—15 лет). С этой точки зрения подверглось анализу всегда 150 работ 5—6 класса (группа школьников) и 8—9 класса (группа учеников), следовательно, всего 600 работ. Анализ дал возможность составить ценностную лестницу, которая показывает ценностную ориентацию подрастающих учеников и открывает изменения, которые в течение этого периода происходят.

Из ценностной лестницы можно вывести:

1. Школьники в согласии с общим уровнем психического развития прежде всего ориентируются на такие ценности, которые в эмоциональном отношении привлекательны, в достаточной мере выразительны, даже бросающиеся в глаза, так что они не требуют более глубокого анализа действительности. Эта основная ценностная установка их приводит к предпочтению внешней, на поверхность проявляющей себя стороны личности и ее действий, умений, или же ее общественного положения и осуществления. Из остальных свойств высоко ценятся те, которые находятся в гармонии с общим стремлением этих школьников, т. е. прежде всего

свойства в достаточной мере выразительные и не проблематичные, какими являются мужество, смелость, чувство справедливости. Оценка волевых черт характера и связанных с отношением к работе ценностей относится к вторичным явлениям.

2. Центр тяжести оценки учеников находится в ценностях, требующих более глубокого анализа действительности и более развитых оценивающих суждений. На их оценку существенным образом воздействуют положения, в которые они попадают в конце своего посещения школы (столкновение с запросами «мира» в виде требований, обуславливающих их принятие в учебу или в школу высшей степени). Эта действительность проявляется в оценке прежде всего тем, что они начинают в повышенной мере оценивать в первую очередь те области ценностей, которые соответствуют их основному жизненному положению (подчеркивание волевых свойств личности как основное условие их жизненных успехов и внимание к ценностям, выражающим отношение к труду).

Следующей задачей исследования было установить, являются ли указанные ценности предпосылкой того, чтобы активизировать ученика. Поэтому проверялось, представляют ли выраженные абстрактными понятиями ценности модели поведения на одинаковом уровне абстракции, так как единственно модели достаточно обобщенные широко применимы. Анализ высказываний показал, что ценности, указываемые в ценностной лестнице — особенно у школьников — в большинстве случаев еще не имеют качества вполне обобщенных понятий, как это на первый взгляд кажется. В таких случаях ученики прежде всего видят в них конкретную образцовую ситуацию примера и поэтому возможность достичь указанных целевых ценностей они ищут в ситуациях аналогичных тому, что переживает их пример, а не в условиях собственной обывательной жизни. Только в конце этого возрастного периода указанные ценности представляют модельные ситуации на высшем уровне обобщения, и, таким образом, более широко применимые.

Summary

Nováková E.: Value Scale of Adolescents as a Static and Dynamic Phenomenon

The basic research from which the value scale has been derived is that into models and ideals of the Czech pupil carried out with 2108 pupils of the 5th—9th classes of the Elementary Nine-year School (aged 11—15 years). One of the research tasks was to ascertain these pupils' value orientation. From this point of view, always 150 works of the 5th and the 6th class pupils (group of younger pupils) and of the 8th and the 9th class pupils (group of older pupils) — i. e. altogether 600 works — were subjected to analysis. On the basis of this analysis, it was possible to construct a value scale showing the value orientation of adolescent pupils and revealing the changes occurring in this period.

The following conclusions may be drawn from this value scale:

1. In accordance with the general level of mental development, the younger pupils are orientated mainly to such values which are emotionally attractive and sufficiently expressive or conspicuous so that they do not require any deeper analysis of reality. This basic value attitude leads them to give preference to exterior phenomenal aspects of the personality and its achievements, skills or social position and assertion. From the other qualities, those are highly appreciated that are in harmony with the general tendency of these pupils — i. e., first of all, qualities sufficiently conspicuous and unquestionable, such as bravery, courage, sense for justice. The appreciation of volitional features of the character and values connected with the relation to work belong to the phenomena which are of secondary importance for them.

2. As regards the valuation of elder pupils, the centre of gravity lies in the values requiring a deeper analysis of reality and more developed value judgements. Their valuation is substantially influenced by the situation in which they find themselves at the end of their school attendance (confrontation with the demands of the "world" in the form of claims conditioning their being admitted to apprenticeship or to schools of a higher type). As regards valuation, this fact ma-

nifests itself first of all in that they begin increasingly to evaluate those areas of values that correspond to their fundamental life situation (emphasis laid on the volitional qualities of the personality as the basic conditions of their success in life and attention paid to the values expressing the relation to work).

A further research task was to ascertain whether the mentioned values are apt to activate the pupil. For this reason it has been verified whether the values expressed by abstract concepts represent models of action on the same level of abstraction, for it is only the sufficiently generalized models that are widely applicable. The analysis of the responses has shown that, as a rule, the values mentioned in the value scale — especially with the younger pupils — do not yet possess the quality of fully generalized concepts, as it appears at first sight. In such cases, the pupils mostly see beyond them a concrete model situation of the ideal; they therefore seek the possibility of attaining the mentioned goal values in situations analogous to those experienced by the model and not in the conditions of their own everyday life. It is only at the end of this period of age that the introduced values represent model situations on a higher level of generalization which, consequently, are also more widely applicable.

Měřit i porovnávat ve společenských vědách

FRANTIŠEK KAHUDA

Pedagogická fakulta UK, Praha

V metodologické rubrice *Sociologického časopisu* byla zahájena velice významná diskuse o pojetí měření v československé sociologii podnětným článkem K. Berky v č. 5/1971 [2] a na něj navazujícím příspěvkem J. Řeháka v č. 6/1971 [12]. Jde o diskusi, která by měla pokračovat zveřejněním zkušeností a názorů všech našich sociologů, abychom po uzavření diskuse pokud možno jednotně pokročili dále v tomto důležitém, ale dosud málo probádaném odvětví vědecké práce. I když marxistický přístup ke zkoumání sociálních otázek za použití empirických dat správně odmítá neopozitivistické směry uplatňované v západní literatuře, jsou pro nás poučná slova, která k problematice měření zveřejnil v nedávné době nestor matematizace buržoazní sociologie Paul Lazarsfeld: „Sociolog mluví o »měření« v širším slova smyslu než fyzik nebo biolog. Konstatujeme-li, že v nějaké organizaci určitá služba prokazuje vyšší stupeň pracovního uspokojení než jiná, řekneme, že jsme provedli měření. I když jsme je nevyjádřili kvantitativně. Nicméně se všeobecně pokoušíme pomocí přesných konstrukcí dojít k měření v tradičním slova smyslu. Zaznamenáváme už určité úspěchy v této doméně; jsme však dosud v začáteční fázi těchto formálních výzkumů, odpovídající jen velmi omezené části z celku technik měření, používaných v praxi“ [9 : 27]. Teorie i praxe měření sociálních jevů je tedy nejen u nás, ale v celém vědeckém světě ve stadiu prvních zkušeností, které zatím připouštějí nejen terminologickou různost a roztržitost v rámci tvorby sociologického jazyka, ale i specifické případy sociologického měření, které jsou odlišné od instance fyzikálního měření. Zatímco v přírodních vědách je míra vždy spojena s čísly, v západní sociologii došlo k částečnému zobecnění

a o míře se hovoří i tam, kde je např. intenzita měřena jen slovním výrazem (nízká, střední, vysoká apod.). Míra bývá někdy konstruována pomocí různých vah, které se přisuzují údajům získaným jednotlivými indikátory. Současné i míra vyjádřená číslem má zpravidla v sociologii určitý stupeň arbitrárnosti [9 : 304].

Uvedené nejasnosti v pojetí exaktnosti ve společenských vědách, různorodost pojmosloví sociologických výzkumů i teorie měření sociálních jevů mne vedly nejen k hledání nových metod umožňujících aplikovat principy měření i v sociologii či v sociální psychologii, ale zároveň i k vytváření nových pohledů na neoddelitelnost teorie a empirie v rámci celkového teoretického zaměření vědecké problematiky, již se zabývám (analýza a interpretace procesu sociálního a mentálního zrání člověka). Čtenáře *Sociologického časopisu* jsem o tom informoval v metodologickém čísle 4/1971 [8 : 402]; své stanovisko k jevu, který K. Berka nazývá *terminologickou inflací*, jsem tam rovněž uvedl. V této souvislosti bych chtěl již jen připomenout, že sociologická terminologie se nemusí ztotožňovat s terminologií matematickou ani v pojmu „kontinuum“, stejně tak jako se odlišuje v pojetí „dimenze“ od terminologie fyzikální, kde dimenze značí „rozměr“ charakterizující kvalitativní stránku zvolené či nově definované měrové jednotky. Jiný je tedy význam Cantorova pojmu kontinua v matematice, jiný je význam kontinua v sociologii, kde se jím vyjadřuje spojení s kvantitativními plynulými (spojitými) změnami úhrnně pojímaných sociálních jevů, přičemž ovšem při výzkumech pozorujeme toliko diskrétní obrazy těchto změn [8 : 413]. O otázce dialektického sepětí teorie a praxe při analýze vztahu dialektické jed-

*) Příspěvek k diskusi o měření, zahájený článkem K. Berky *K pojetí měření v československé sociologii*, *Sociologický časopis* č. 5/1971.

noty kontinuity a diskontinuity pojednal již v naší diskusi J. Řehák [12 : 638], s nímž se v této otázce ztotožňuji.

Na rozdíl od J. Řeháka nemohu však potvrdit, že mnoho, ba většina složitějších sociologických psychologických „měření“ je založena na „čítání“ [12 : 645] a že tedy měření v užším smyslu zahrnuje ovšem i čítání [12 : 646]. Čítání je při použití přirozených čísel 1, 2, 3, 4, 5 atd. úkonem zcela jednoznačným: „přirozená čísla slouží především k tzv. čítání souboru předmětů, tj. ke zjištění počtu předmětů, ze kterých se soubor skládá“ [3 : 9]. Ale vedle čítání mají čísla ještě jinou základní funkci: užívá se jich při měření [3 : 56]. Na měření s potřebnou přesností však již jen přirozená čísla (tj. čísla celá) nestačí; k tomu je třeba zavést obecnější čísla lomená neboli zlomky, jimiž je vždycky možné s prakticky vyhovující přesností velikost měřené veličiny vyjádřit. Připojením nuly a čísel opačných (záporných) k číslům lomeným dostáváme obor čísel *racionálních*; měření na rozdíl od čítání nelze tedy provádět zcela přesně, tj. bez jakékoli sebemenší chyby. Je-li však v teoretických úvahách našim cílem měření zcela přesně, tu ani obor lomených čísel nestačí, je stále ještě příliš úzký; pojem čísla musíme proto rozšířit o nová čísla, která nazýváme *iracionální*, jež nejsou přesně rovna žádnému zlomku, dají se však při každém praktickém úkonu nahradit zlomkem tak, že teoretická chyba, které se tím dopustíme, je prakticky bezvýznamná. To by bylo v úplném pořádku, kdyby se měření fyzikálních veličin dalo provádět přímo (fundamentálně), bez pomocných výpočtů. Avšak většina fyzikálních veličin se neměří fundamentálně, ale odvozeně pomocí někdy i velmi složitých matematických výpočtů, a tu je proto nutná mnohem přesnější znalost pomocných veličin, jejichž prostřednictvím získáme numerické hodnoty odvozeně měřených veličin. Jestliže při provádění výpočtů neuvažujeme přesné hodnoty pomocných veličin a nahrazujeme je hodnotami přibližnými, je nutno soustavně zkoumat, jak se chyby v nich obsažené při provádění nějakého početního výkonu přenesou na výsledek tohoto výkonu; pak nás existence iracionálních čísel může nechat lhostejnými a pracujeme toliko

s čísly racionálními. Avšak za dnešního stavu vědy je důsledné dodržování uvedených zásad možné jen tehdy, jestliže prováděné výpočty jsou elementární; je zcela nemožné v těch velmi četných případech, ve kterých se nelze obejít bez vyšší matematiky. Za dnešního stavu vědy nedovedeme tedy potřebné výpočty provádět jinak než tak, že *vyjdeme od idealizované obecné teorie*, tj. od modelu, v němž předpokládáme, že *všechna vyšetřovaná čísla mají přesně, byť i jen přibližně známé hodnoty*; přitom je ovšem nutné zkoumat, jaké jsou asi chyby výsledku, které pramení jednak z toho, že idealizovaná obecná teorie (model) neodpovídá zcela skutečnosti, jednak z nepřesností obsažených ve veličinách, které jsou měřitelné fundamentálně [3 : 90]. Pravdu má proto Berkova studie v tom, že bez teoreticky a metodologicky dobře fundovaných koncepcí je jakékoliv úsilí o uplatňování kvantitativních metod neplodné a marné [2 : 555]. Avšak mnohé její kategorické soudy, týkající se např. terminologie či vztahu mezi čítáním a měřením nebo odmítání specifík sociologického měření kvalit, tj. intenzit postojů, hodnot, názorů či sociálních vztahů mezi osobami a početně malými skupinami, přivádějí mi na mysl Rumjancevova moudrá slova o tom, že jsme si zvykli „naráz se vypořádat s těmi problémy, nad nimiž si nejlepší specialisté sociologického myšlení lámou hlavu celá desetiletí“ [13 : 317].

Pokud jde o vlastní jádro problému, jímž je koncepce měření a dosavadní praxe porovnávání ve společenských vědách, upozornil jsem již při seznámení vědecké veřejnosti s novým *měřicím nástrojem*, jímž je test KVVIT, že o výsledcích práce s ním budu referovat v odborném tisku [7 : 489]. To se stalo v září 1971, kdy jsem předložil edičnímu oddělení rektorátu University Karlovy obsáhlou studii nazvanou *Nová metoda měření mentální zralosti člověka*, v níž podávám na všechny podstatné připomínky K. Berky, pokud se týkají mých prací, potřebnou odpověď. Zvláště pak dokazují, že nutné a postačující podmínky měření jsou v oblasti sociální psychologie, v jejímž rámci měření provádím, zcela splněny a budou tedy při obdobném postupu splněny i v oblasti sociologie. Při-

tom se jen částečně ztotožňují s Berkovým názorem, že „pokud se i v sociologii pracuje s měřitelnými veličinami, pak jde vždy o instanci fyzikálního měření“ [2 : 556], a to proto, že jsou i jiné způsoby skutečného měření, než je měření fyzikální. Například poučení z kybernetické teorie informací nás přivádí k rozšíření pojmu „měření“ i mimo oblast měření fyzikálního, do oboru bádání o uspořádanosti (neurčitosti) systémových struktur: *měření* je zde spatřováno v *přirazování zvolené jednotky pozorovaného jevu*, který nazýváme „neurčitost“ události (pokusu), aniž by tato jednotka měla dimenzi fyzikální, aniž by se tedy vztahovala na vlastnosti reálných objektů. Jednotka „*bit*“ nemá žádný fyzikální rozměr, jako je ve fyzice *cm, g, sec, °K, dyn, erg* apod., což by se žádalo v koncepci tzv. *fyzikalismu* (redukovat jazyk vědy na jazyk fyziky) jakožto nejvyhraněnějšího projevu neopozitivismu. Proto i v uvedené nové teorii měření mentální zralosti, i když se poučuji z metod fyzikálního myšlení, vytvářím jazyk nový, *jazyk mentální ontogenetiky*, nikoli však jazyk fyziky ani psychofyziky [5 : 234].

Máme-li si však z metod fyzikálního myšlení vzít poučení, pak sám pojem „měření“ a jeho definici chápeme smyslně velmi prostě: „Měření fyzikální veličiny záleží v určení její velikosti ve zvolených jednotkách, tj. ve zjištění počtu těchto jednotek v ní obsažených“ (oboje podtrhl F. K.) [6 : 13]. Z definice jasně vyplývá, že a) čítání jednotek je součástí měření, nikoli však měřením samotným, b) jednotku měřené veličiny, jde-li o veličinu fundamentálně měřitelnou, volíme ze základních jednotek měrové soustavy (např. *cm, g, sec, °K* v tzv. *absolutní soustavě*), které jsou přesné a neproměnné. Přitom fundamentálně měřitelná jednotka je vždy funkcionálně spjata s příslušným měřicím nástrojem. V oboru psychických procesů, jimiž se při měření mentální zralosti zabývám, je takovým měřicím nástrojem test KVIT, kterým zjišťujeme u každého měřeného, tj. testovaného jedince individuálně proměnný faktor časový a proměnný faktor rozsahový, jímž rozumíme rozsah *B*, tj. nejen počet, ale i kvalitu obtížnosti úkolů, které testovaný jedinec za změřený fyzikální čas *FČ*

správně vyřeší. Ve světové literatuře je až dosud běžné, že při volbě konstantního času pro jednotlivé subtesty se správně odpovědi *bodují* například 0, 1, 2 body [1 : 10] a takto získaná hrubá skóre se statistickou metodou zpracovávají, aby výsledky mohly být uspořádány do škál různých typů, jako jsou například škály *Z, IQ, T, C, PR* [10 : 335]. Volba toliko jediné metody vysvětlení (statistické) a hledání norem, jimiž jsou pak výsledky toliko pořádány, nikoli měřeny, vyhovuje informačním systémům, kterých se dnes běžně k poskytnutí informací o testovaném jedinci užívá. Nevyhovuje však našemu požadavku pokud možno exaktního měření mentální zralosti člověka, tj. také objevování a studiu zákonů tohoto procesu, což je konečným cílem naší nové metody.

Obě nutné a postačující podmínky měřitelnosti mnou zkoumaných faktorů (časového a rozsahového), tj. za prvé mít k dispozici alespoň dvě fundamentálně měřitelné veličiny (faktory) a zdůvodněně prokázat existenci jejich měrových jednotek, za druhé umět vyjádřit v daném oboru zkoumání jejich vzájemný vztah pomocí nějakého zákona, jsou splněny:

1. Je axiomatically definován tzv. *mentální čas MČ* jakožto reálně existující vnitřní čas každého jednotlivce vztahem

$$MČ = konst. \cdot \frac{FČ}{B}, \quad (1)$$

v němž *konst* je energetickou konstantou testu kvantitativně známou z optimální situace (pro test KVIT *konst* = 240 *repů*).

2. Je smysluplně do budované teorie zaveden tzv. *mentální výkon MV*, daný vztahem

$$MV = \frac{B}{MČ}, \quad (2)$$

jímž se uvádí v souvislost při testování vykonaná *psychická práce B repů* za *mentální čas MČ mentálních sekund*. Mírou mentální pracovní schopnosti respondenta, tj. odvozeně měřitelnou jednotkou jeho mentálního výkonu, je množství psychické práce 1 *repu*, kterou mentální síly respondenta vykonají za 1 *mentální sekundu*; odtud volíme název této jednotky men-

tálního výkonu „*rems*“, jejíž rozměr (dimenze) je

$$[rems] = rep \cdot sec^{-1}.$$

Přitom uvažujeme, že změny energetického faktoru jsou ve věkovém systému u reaktivních potencií přímo dány odpovídajícími změnami bodových úspěchů, takže bodové úspěchy *B* jsou *prostými hodnotami* jim odpovídajícího faktoru energetického. Přiznáme-li jim dimenzi „*rep*“, stane se jednotka „*rep*“ energetického faktoru objektivně reálná a její kvantitativní fundamentálně měřitelná hodnota může být definována jako *n*-tina bodových úspěchů, které byly z empirických údajů normalizovány v uzlovém bodě *U* mentální rovnováhy pro příslušný věk CHVS testované skupiny, přičemž *n* je počet v tomto věku dosažených bodových úspěchů.

Zbývá ještě objasnit podle vztahu (1) měřitelnost jednotky mentálního času, kterou jsme označili „*mentsekunda*“. Co totiž znamená podíl stopkami měřeného fyzikálního času *FC* a současně v měřeném čase dosaženého počtu úspěšných bodů *B*?

Protože prosté hodnoty energetického faktoru jsou v naší měřicí (testovací) praxi dány velmi zjednodušeně toliko celými čísly v rozmezí 1 až 240, je bodový součinitel $\tau = konst \cdot B^{-1}$ mentálního času *MC* dán 240 diskrétními nepojmenovanými (bezrozměrnými) racionálními čísly (celými čísly nebo desetinnými zlomky ležícími na rovnoosé hyperbole $\tau \cdot B = konst = 240$). Fyzikální čas *FC*, který měříme s přesností na $\frac{1}{4}$ minuty, je dán rovněž diskrétními hodnotami časových zlomků $\frac{min}{4}$, tedy opět čísla racionálními s rozměrem „*minuta*“ případně „*sekunda*“.

Jejich součin $MC = \tau \cdot FC$ je tedy opět číslo racionální (celé nebo zlomek desetinný), jehož rozměr je totožný s rozměrem fyzikálního času *FC*. Protože bodový součinitel τ je znám současně s fundamentálně měřeným fyzikálním časem *FC*, je i mentální čas pro každého člověka zvlášť jeho veličinou v mezích možností daných prací s lidským fenoménem přesnou, neproměnnou a kdykoli kontrolovatelnou, obdobně jako je tomu s fundamentální veličinou „bodové úspěchy“, tedy s potenční

energií. Rozdíl mezi fyzikální sekundou (zkratka „*sec*“ nebo „*s*“) a mentalsekundou (zkratka „*msec*“ nebo „*ms*“) vyplývá rovněž ze vztahu $MC = \tau \cdot FC$. Protože $\tau \geq 1$, přičemž $\tau = 1$ v optimu, a mění se v rozpětí 1 až 240, plyne z uvedeného, že mentsekunda je vnitřním časem každého jedince, časem individuálním, který má svůj začátek a konec, a tudíž svůj kvantitativní rozsah pro každého člověka jiný [4:774]. Mentsekunda je ovšem odvozeně měřitelná veličina, takže její individuální zaměřenost není procesu měření na závalu; fundamentálně měřitelný čas představuje toliko čas fyzikální. Z uvedeného rozboru tedy vyplývá, že mentální čas a mentální výkon nejsou kategorie fyzikální, i když nacházíme jejich fyzikální obdobu, ale jsou to základní kategorie psychické, patřící k časoprostorovým energetickým horizontům psychických procesů, které jsou reálné, navzájem neodlučitelné a obecně aplikovatelné, i když jim odpovídající veličiny nejsou spojitě proměnné, ale realizovanou duševní reakcí určené (dané) numerické hodnoty racionální a diskontinuální.

Další výstavba naší koncepce mentálního zrání člověka vychází z předpokladu, že *mirou úrovně* mentální zralosti člověka je *duševní (mentální) výkon*, který je schopen testovaný jedinec podat vzhledem k dosaženému fyzickému věku za jednotku svého individuálního mentálního času *MC*, rovnajícího se jedné mentální sekundě, čili

$$IQR = konst \cdot \frac{MV}{MC} = konst \cdot \frac{B}{MC^2}, \quad (3)$$

kde *bezrozměrná konstanta* dosti složitě závisí na chronologickém věku respondenta a dalších veličinách mentálního pole. Avšak o výkonu respondenta se v běžné dosavadní testovací praxi také hovoří, inteligenční testy se označují jako „*testy výkonové*“, a přesto se již instance fyzikálního měření nebere v úvahu. Je to způsobeno tím, že *standardní normy* podávající informace o respondentovi se zřetelem na jeho výkon [11:320] se odvozují při užití statistické metody prostřednictvím *standardního*, tj. normálního Gaussova rozdělení *N* (0, 1) lineární transformací $z = \frac{y - \mu}{\sigma}$, která sama o sobě

je *bezrozměrná*, a tudíž i standardní mentální systém, v němž pak výzkumný pracovník standardní normy odvozuje, je *bezrozměrný*. Toho jsou si ovšem badatelé plně vědomi, a proto k pořádání informací o respondentovi podle jeho výkonu a stáří sestavují příslušné škály se zřetelem na zvolený průměr μ a standardní odchylku σ prostých (bezrozměrných) hodnot zkoumaného jevu; mezi ně patří také škála IQ_5 , pro niž David Wechsler stanovil tzv. *ekvivalentní normu* $\mu = 100$; $\sigma = 15$ [11 : 52]. Tímto postupem se však sociální jevy neměří, pouze uspořádávají. Chceme-li setrvat ve výkladové instanci fyzikálního měření, musíme vhodnou zpětnou transformaci přejít od bezrozměrného standardního mentálního systému, který pracuje toliko s prostými hodnotami uvažovaných dialekticky protikladných veličin a v němž se plně uplatňují výkladové zásady matematické statistiky s problematikou uměle utvořených bezrozměrných kvocientů (IQ , EQ , AQ) a jim přiřazených škál (Z , IQ , T , C , PR) s nejruznějším významem a upotřebením [10 : 318 an.], sloužící toliko k porovnávání (nikoli měření) sociálních jevů, nejprve k věkovému mentálnímu systému nezávisle proměnné, který je homogenním systémem energetickým, a dále až k nehomogennímu výkonovému systému nezávisle proměnné, v němž provádíme vlastní měření a vyčerpávající výklad modelu mentálního zrání člověka.

Shrňme-li nyní v obráceném pořadí zkušenosti s postupy, jimiž jsme získávali dosavadní výsledky, zjišťujeme, že spočívají v následném snižování dimenzionality (rozměrnosti) potenčních faktorů a k nim vztažených souřadných systémů od objektivně reálného výkonového systému základního se dvěma fundamentálními (základními) faktory, a to faktorem časovým a faktorem energetickým, přes transformovaný věkový systém s jedním na věku respondentů závislým faktorem energetickým, rozloženým však opět na dvě dialekticky protikladné komponenty, až ke *standardizovanému systému* bezrozměrnému, který pracuje toliko s prostými hodnotami uvažovaných dialekticky protikladných veličin, v němž se

při analýze vztahů definují či vytvářejí nejrůznější bezrozměrné kvocienty. S touto postupnou redukcí rozměrovosti klesá ovšem i výkladová a poznávací (gnoseologická) hodnota takto modelovaných systémů a vztahů v nich utvářených. Plně výkladovou hodnotu má toliko výkonový reálně objektivní systém základní, v němž všechny fundamentální veličiny jsou rovněž objektivně reálné a jsou tedy v tomto systému také měřitelné, zatímco v systému standardizovaném již nejde o měření, ale o porovnávání veličin, tj. porovnávání jim příslušejících prostých kvantitativních hodnot. Tento postupný přechod od měření k porovnávání je tedy klíčovou charakteristikou vytváření norem a jejich škál ve společenských vědách. Vystupuje tu zřetelně *hierarchická struktura* jednotlivých druhů a stupňů *sociologického poznání*, bez níž poznání sociálních jevů není uskutečnitelné. Z hlediska marxistické sociologie je totiž třeba stále mít na paměti, že složitost a mnohostrannost společenských procesů podmiňuje ten fakt, že odhalení jejich podstaty může být uskutečněno pouze komplexním použitím celého souboru kvalitativně různých typů vysvětlení, dialektickým sjednocením nejen poznání strukturního (systémového), na něž se dnes klade zvláštní důraz, ale i vysvětlení funkcionálního, statistického, logického apod. Budeme proto nejen porovnávat, ale i měřit veličiny při sociologických výzkumech, a to podle toho, jaký bude cíl konkrétního sociologického výzkumu a jaké *základní* měrové jednotky budou postupně do společenských věd zavedeny.

Protože kvocient IQR mentální zralosti, jehož model byl odvozen ve standardizovaném mentálním systému ve tvaru

$$IQR = \bar{\eta} \cdot IQS, \text{ kde } IQS = \frac{100 \text{ CHVS}_{(ef)}}{\text{CHVT}_{(red)}}$$

je veličina ve všech systémech bezrozměrná, se převedením do základního systému výkonového změni na tvar

$$IQR^* = \bar{\eta}^* \cdot IQS, \quad (4)$$

má objektivně reálná míra mentální zralosti IQR^* rozměr *mentálního měrného výkonu* $\bar{\eta}^*$, tedy

$$[IQR^*] = \text{rep} \cdot \text{sec}^{-2}.$$

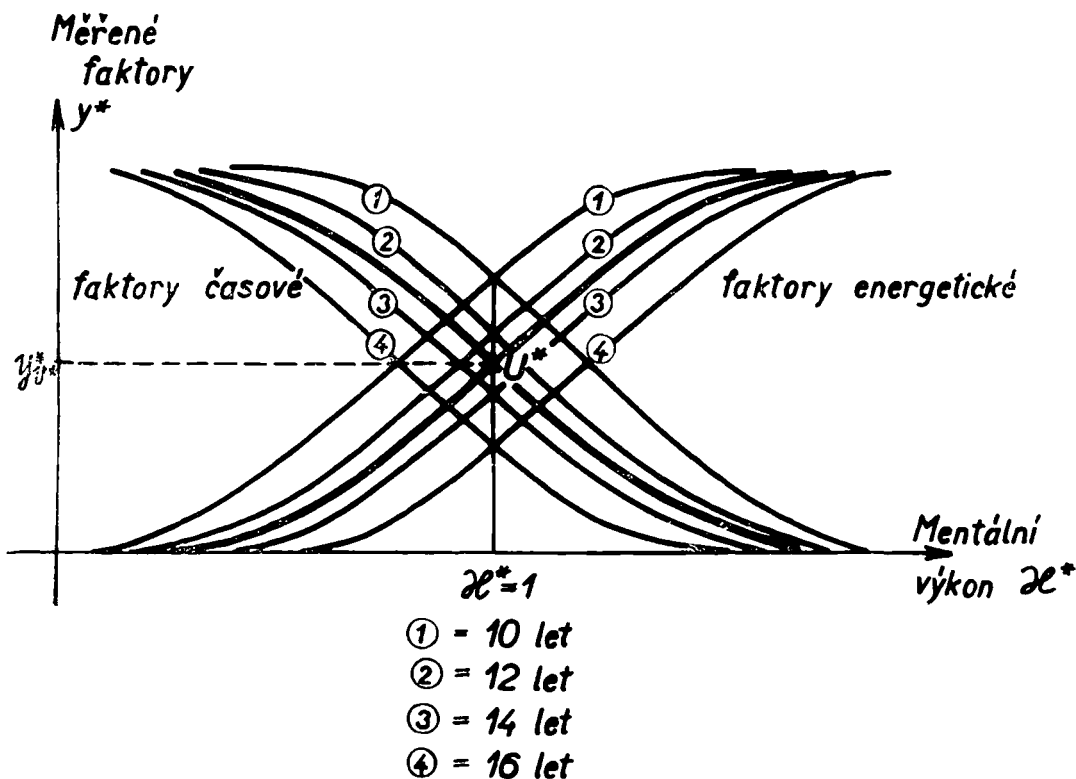
Takto odvozená míra mentální zralosti není již bezrozměrným kvocientem IQR mentální zralosti, ale skutečnou, tj. objektivně reálnou mírou stavu, který nazýváme „mentální zralost“: její jednotku, která je zároveň jednotkou mentálního měrného výkonu, nazýváme „ment“. Pak rozměrově je pro tuto odvozenou jednotku

$$[IQR^*] = [ment] = rep \cdot sec^{-1},$$

jak jsme v rovnici (3) předpokládali. Hodnoty mentální zralosti, jež jsou nyní veličinami odvozeně měřitelnými na *menty* a jejichž *prosté hodnoty* IQR jsou matematickými postupy poměrně lehce zjištělné, jsou nejvhodnějším důkazem toho, že úsilí o uplatňování kvantitativních metod v sociálních vědách je plodné a pro exaktní poznání vztahů mezi faktory, jež mají být analyzovány, prospěšné.

Ale nejen to. Známe-li objektivně reálné normy *mentálního ontogenetického procesu* člověka, které budeme moci dalšími výzkumy prodloužit na celou dobu jeho *mentální ontogeneze*, vytvoříme tím předpoklady pro odhalení a měření skutečného

mentálního stáří člověka, které nemusí odpovídat a zpravidla také neodpovídá tzv. chronologickému či fyzickému stáří, měřenému jako jeho „věk“ jednotkami fyzikálního času (*roky, měsíce, dny*). U každého jedince a organismu probíhá proces stárnutí různě. Proto k měření biologického, fyziologického či mentálního stáří „něstačí použít jednotek fyzikálního času, je třeba najít měřitelný jev, jehož hodnota se mění v průběhu celého života. Nemohou to být například změny morfologické. Existuje předpoklad, že to může být tzv. *fyzilogická práce, růst*, či tzv. *růstová energie* (*podtrhl F. K.*) [4 : 778]. Výsledky, které jsem uvedl, již naznačily, že sobě odpovídající komplexentární charakteristiky mentálního pole jsou charakteristika *věková* a charakteristika *výkonová*, čehož důsledkem je, že rozměr „věk“ nahrazujeme v objektivně existujícím nehomogenním základním mentálním systému rozměrem „ $rep \cdot sec^{-1}$ “, tedy rozměrem *mentálního výkonu*. Dá se proto očekávat, že ze sledování jeho změn se stářím člověka bude možno odvodit jednotku mentálního výkonu

Schematický průběh potenčních faktorů v objektivně reálném výkonovém poli mentálních kompetencí.

a z ní pak usuzovat na mentální stáří člověka. Skutečně také jednotka mentálního výkonu byla již vlastně nalezena. V uzlovém bodě standardizované mentální soustavy byla hodnota kvocientu výkonové zaměřenosti duševních reakcí $x =$

$$= \frac{SKT_1}{SKT_2} \text{ rovna jedné, neboť v uzlovém}$$

bodě byly obrazy obou potenčních faktorů (energetického a časového) sobě rovny, tj. $SKT_1 = SKT_2$. Tento vztah byl obdobou mentálního výkonu (2), definovaného ve věkovém (zvoleném) mentálním systému poměrem $MV = \frac{B}{MC}$; rovnosti $B =$

MC dosahují respondenti toliko v optimálním stavu mentální zralosti, takže jedině v optimu je $MV = 1$. Tato situace ovšem prakticky téměř nenastává, i když se někteří respondenti optimálním reaktivním potencím velice přibližují. Zpětnou transformací veličiny x do základního systému duševních reakcí obdržíme však vztah, který v uzlu U^* objektivně reálných potenčních faktorů mentální soustavy výkonové umožňuje odvozené změřit jednotku mentálního výkonu „*rem*“, rozměrově $[x^*] = \text{resp. sec}^{-1}$, která je dána úsečkou (x -ovou souřadnicí) uzlového bodu U^* , stejnou a společnou pro všechny subpopulace, jak patrně z uvedeného obrázku.

Analýzou vztahů a závislostí, které vznikají v tomto výkonovém systému objektivně reálně měřitelných veličin, se budu na podkladě shromážděných empirických dat dále zabývat.

Literatura

- [1] Amthauer R., *T-S-I, Test struktury intelligence*, z německého *I-S-T, Intelligenz-Struktur-Test*, Frankfurt/M 1955, 2. vydání.
- [2] Berka K., *O pojetí měření v československé sociologii*, Sociologický časopis, č. 5/1971, s. 545.
- [3] Čech E., *Číslo a početní výkony*, Státní nakl. technické literatury, Praha 1954.
- [4] Čížek F., *O biologické relativitě času*, Filosofický časopis, č. 6/1966.
- [5] Hofstätter Peter R., Wendt D., *Quantitative Methoden der Psychologie*, Johann Ambrosius Barth, München 1967, 3. vydání.
- [6] Horák Z., Krupka Fr., Šindelář V., *Technická fyzika*, Státní nakl. technické literatury, Praha 1961, 3. vydání.
- [7] Kahuda Fr., *Meze kvantitativní metody a kategorie poznání (Model mentálního*

zrání člověka), Sociologický časopis, č. 5/1970.

- [8] Kahuda Fr., *Metodologické otázky sociologických výzkumů mládeže*, Sociologický časopis, č. 4/1971.
- [9] Lazarsfeld P., *Des concepts aux indices empiriques*, v: R. Boudon / P. Lazarsfeld, *Le vocabulaire des sciences sociales (Concepts et indices)*, Mouton & Co, Paris 1965.
- [10] Lienert G. A., *Testaufbau und Testanalyse*, Verlag Julius Beltz, Weingheim / Bergstr. 1961.
- [11] Priester Joachim H., *Die Standardisierung des Hamburg-Wechsler-Intelligenztests für Kinder (HAWIK)*, Verlag Hans Huber, Bern 1958.
- [12] Řehák J., *Definice měření ve společenských vědách*, Sociologický časopis, č. 6/1971.
- [13] Sedláček J., A. M. Rumjancev o knize Jana Szcepańskiego, Sociologický časopis, č. 3/1971.

Резюме

Кагуда Ф.: Измерение и сопоставление в общественных науках

Автор в своем ответе на статью К. Берки *К понятию измерения в чехословацкой социологии* (Социологический журнал, № 5/1971, стр. 545) указывает на более широкое понимание понятия «измерение» в западной социологии, которое отличается от инстинктивной физической измерения, и замечает, что социологическая терминология не должна быть тождественна даже и с терминологией математической, напр. в разном употреблении понятия «континуум». Он обосновывает дифференциацию в понимании понятий «считывание», «сопоставление», «измерение» и толкует концепцию измерения настоящего времени в связи с существующей до сих пор практикой сопоставления в общественных науках. Он ссылается на свою статью *Новый метод измерения психической зрелости человека*, которую он представил на опубликование в сентябре 1971 г. и в которой он указывает, что в области социальной психологии нужные удовлетворяющие условия «измерения» исполнены даже в категорическом смысле этого понятия; поэтому они будут выполнены при аналогичной последовательности также в области социологии.

В качестве *измерительного средства*, с которым фундаментально измеримые единицы всегда функционально связаны, автор приводит тест КВИТ (Кагуда-Ваня: Тест интеллекта — Образец А 68), при помощи которого он измерение проводил и стандартизировал итоги. Дело касается следующих законов, в которых единицы измерения содержатся или фундаментально или производно:

1. Аксиоматически определено т. наз. ментальное (психическое) время MC как реально существующее *внутреннее время* каждого индивидуума отношением

$$MC = \text{konst.} \cdot \frac{FC}{B}, \quad (1)$$

в котором *konst* является энергетической константой теста квантитативно известной из оптимальной ситуации (для теста *KVIT konst* = 240 *репов*).

2. Соответственно семантике в конструированную теорию введена т. наз. *ментальная* (психическая) *мощность*, данная отношением

$$MV = \frac{B}{MC}, \quad (2)$$

которым при тестировании вводится в связь психическая выработка *B* *репов* в течение ментального (психического) времени *MC* *ментальных* (психических) *секунд*. Мерой психической трудоспособности опрашиваемого, т. е. производно измеримой единицей его ментальной мощности, является количество психического труда 1 *репа*, которую выполняет ментальные силы опрашиваемого за 1 *ментальную секунду*; из этого автор берет название этой единицы ментальной мощности «*rems*», размер которой

$$[rems] = rep \cdot sec^{-1}.$$

Притом он соображает, что изменения энергетического фактора в возрастной системе реактивных потенций прямо даны соответствующими изменениями балльной успеваемости, так что балльные успехи *B* являются простыми величинами соответствующего энергетического фактора. Если признать им размер «*rep*», то единица «*rep*» энергетического фактора станет объективно реальной и ее качественно фундаментально измеримая величина может быть определена как *n*-ая балльных успехов, которые нормализовались из эмпирических данных в узловом пункте *U* ментального равновесия для соответствующего возраста CHVS проверяемой тестом группы, причем *n* представляет количество достигнутых в этом возрасте выраженных в баллах успехов. Автор далее доказывает, что ментальное время и ментальная мощность не являются физическими категориями, хотя и мы находим их физическую аналогию, но это основные психические категории, принадлежащие к временнопространственным энергетическим горизонтам психических процессов, которые реальны, взаимно неотделимы и вообще применимы, хотя соответствующие им величины не являются соотносимыми переменными, а данные реализованной психической реакцией нумерические рациональные и прерывистые величины.

В заключительной части автор выводит, что в последующем уменьшении размерности потенционных факторов и от объективно реальной *основной системы мощности* с двумя основными факторами, а именно фактором времени и энергетическим, соотносенных к ним равнозначных систем, через преобразованную *возрастную систему* с одним от возраста зависящим энергетическим фактором, разложенным, однако, в свою очередь на две диалектически противостоящие компоненты, вплоть до *стандартизированной безразмерной системы*, работающей исключительно с простыми значениями учитываемых диалектически противоречащих величин, в которой при анализе отношений определяются или устанавливаются разные безразмерные частицы, заклю-

чается основная причина разницы между измерением в основной системе (в системе мощности) и *сопоставлением* в стандартной системе (безразмерной). В качестве единицы состояния, обозначаемом нами как «*ментальная зрелость*», он вводит единицу «*ment*», размер которой

$$[ment] = rep \cdot sec^{-2},$$

которая также производно измерима. Размерно выражаемая степень ментальной зрелости IQs, которая является аналогией векслерово эквивалентной норме безразмерного частного IQs, таким образом автор приводит в *ментax*. Поэтому, заключает автор, мы будем не только сопоставлять, но и измерять величины при социологических исследованиях.

Summary

Kahuda F.: Measurement and Comparison in Social Sciences

In replying to the article by K. Berka *Comments on the Concept of Measurement in Czechoslovak Sociology* (Sociological Review No. 5, Vol. 1971, p. 545), the author points out the broader conception of the notion "measurement" in Western sociology which differs from the instance of physical measurement; he brings to mind that the sociological terminology must not necessarily be identified with the mathematical terminology — e. g. in the different application of the concept "continuum". He substantiates the differences in conceiving the notions "counting", "comparison", "measurement" and interprets the existing conception of measurement in connection with the present practice of comparison in the social sciences. He refers to his study *New Method of Measuring Mental Maturity of Man*, submitted to publication in September 1971, where he shows that, in the area of social psychology, the necessary and adequate conditions of "measurement" are fulfilled even in the strict sense of this concept; they will, therefore, be fulfilled also in the analogical procedure in the area of sociology.

The author introduces the KVIT test (Kahuda - Váňa: Intelligence Test - Form A 68), with the aid of which he carried out the measurements and standardized the results, as the measuring *instrument* connected on all occasions with fundamentally measurable units. He mentions the following laws in which the measuring units are involved either in a fundamental or in a derived form: 1. The so-called mental time *MC* is axiomatically defined as a really existing *inner time* of each individual by the relation

$$MC = const \cdot \frac{\sqrt{C}}{B}, \quad (1)$$

where *const* is the energetic constant of the test, quantitatively known from the optimum situation (for the KVIT test *const* = 240 reps).

2. The so-called mental performance MV , given by the relation

$$MV = \frac{B}{MC}, \quad (2)$$

has been sensefully introduced into the theory under construction; hereby the mental work of B reps performed in testing in the mental time MC of mental seconds is brought into connection. The measure of the respondent's mental working capacity, i. e. the derivedly measurable unit of his mental performance, is the amount of mental work of 1 rep performed by the respondent's mental forces in one mental second; hence the author chooses the designation "rems" for this unit of mental performance. Its dimension is the following:

$$[\text{rems}] = \text{rep. sec}^{-1}$$

The author simultaneously considers the fact that, in the age system of reactive potencies, the changes in the energetic factor are directly given by the corresponding changes in point achievements, so that the point achievements B are simple values of the energetic factor corresponding to them. If we assign to them the dimension "rep", the unit "rep" of the energetic factor becomes objectively real and its quantitative fundamentally measurable value may be defined as the n -th part of the point achievements which have been normalized from empirical data in the nodal point U of the mental equilibrium for the respective age CHVS of the tested group, while n denotes the number of point achievements attained at this age.

The author goes on to demonstrate that mental time and mental performance are not physical categories, even if we meet with their physical analogy, but that they are fundamental psychical categories belong-

ing to the time-space energetic horizons of psychical processes which are real, mutually inseparable and generally applicable — even if the quantities corresponding to them are not interconnected variables but rational and discontinuous numerical values determined (given) by the realized mental reaction.

In the concluding part the author infers that in the subsequent reduction of dimensionality of the potency factors and the coordinate systems related to them — from the objectively real basic performance system involving two fundamental (basic) factors (i. e. the time factor and the energetic factor), over the transformed age system with one energetic factor (depending on the respondent's age but again decomposed into two dialectically contradictory components), to the standardized non-dimensional system (operating only with simple values of the dialectically contradictory quantities under consideration; in analysing the relations within them, most various non-dimensional quotients are defined or formed) — lies the main cause of the difference between the measurements in the basic (performance) system and the comparisons in the standard non-dimensional system. The author introduces the unit "ment" as the unit of the state denoted as "mental maturity"; its dimension — which is also measurable by derivation — is the following:

$$[\text{ment}] = \text{rep. sec}^{-2}$$

The dimensionally expressed level of mental maturity IQR_S — which is an analogue dimensional intelligence quotient IQ_S — is, therefore, given in *ments*. This is why, according to the author, quantities will be not only compared but also measured in sociological researches.

V každé vědě se setkáváme při jejím budování se třemi od sebe neoddelitelnými částmi: odborně teoretickou, filosofickou a aplikační. Je zřejmé, že všechny tři části se vyskytují prakticky v práci všech vědců a odborníků a navzájem se v té či oné míře prolínají. Vyplyvá to ze skutečnosti, že směr a tendence každé vědy jsou ovlivněny jednak historií a povahou zkoumaného předmětu, jednak stupněm našeho poznání a potřebami praxe. V každé vědecké teorii, ať již otevřeně či zastřeně, se všechny tři složky odrážejí.

Odhalování objektivních zákonitostí je předním úkolem každé vědecké disciplíny. Znalost těchto zákonitostí má především význam praktický. Hlavním cílem (ale ne jediným) při odhalování zákonitostí je uspokojování praktických potřeb, neboť konečným cílem každé vědy je pomoc, služba a progres lidské společnosti. Spojení vědecké teorie a lidské praxe nesmíme však chápat zjednodušeně, vulgarizovaně; historie vědy nás učí, že mnohých výsledků, o kterých se zdálo, že mají význam pouze teoretický, bylo později velmi efektivně použito pro potřeby praxe; na druhé straně úlohu vědy ani v nejmenším nesnižuje skutečnost, že řady výsledků nebylo zatím využito vůbec.

Z celého historického vývoje vědy vidíme, že její rozvoj si nelze představit jako nějaký klidný vývojový proces, probíhající bez třenic a bojů. Všechny vědecké výsledky a teorie obsahují ideologické prvky (byť někdy zprostředkované povahy), které jsou odrazem nejruznějších filosofických či životních postojů jejich autorů.

Věda má poskytnout člověku poznání zákonitostí reálného světa, které jej vybuzuje k tomu, aby prakticky měnil skutečnost. Pouze znalost objektivních zákonů umožňuje předvídat vývoj událostí, a tudíž účelně jednat. Vynikající ruský chemik Mendělejev řekl o přírodovědě: „Vědecký

zkoumání věcí má dva základní nebo konečné cíle: předvídání a užitek.“ Předvídání podle Mendělejevových slov „... má ten nejvyšší význam, že ukazuje lidem možnost proniknout v samu podstatu věcí. Na druhé straně splnění vědeckých předpovědí by mělo pro lidi velmi malý význam, kdyby nakonec nevedlo k přímému všeobecnému užítku. Tento užitek vyplývá z toho, že vědecké předvídání, vycházející ze studia, poskytuje lidem takovou jistotu, že mohou usměrňovat podstatu věcí žadáným směrem a dosahovat toho, aby žádané a chtěné se přiblížilo ke skutečnému a neviditelnému k viditelnému“.

Úkol vědy spočívá v tom, aby za zdánlivým chaosem nesčetných jevů našla vnitřní zákony, kterým je vývoj jevů podřízen a aby pronikla do jejich podstaty. Tak na příklad přírodní zákony jsou konkrétním projevem všeobecné zákonitosti, všeobecné vzájemné souvislosti všech věcí, všech jevů přírody. Existují tedy objektivní zákonitosti přírody a vědecké zákony odrážející tyto zákonitosti reálného světa a mající proto rovněž objektivní charakter.

Všechny jevy a procesy v reálném světě dohromady, jakož i každý zvlášť, mají nanejvýš široké spektrum a lze je přirozeně zkoumat z nejruznějších hledisek. Jedno ze základních hledisek, o které nám jde, je zkoumání jejich kvalitativní a kvantitativní povahy. Zatímco zkoumání kvalitativních zákonitostí a vztahů je předmětem speciálních věd (např. přírodních, technických, lékařských, ekonomie, sociologie atd.), vyšetřování zákonitostí a vztahů kvantitativních přísluší bezesporu vědám matematickým.

O postavení a významu matematiky při odhalování zákonitostí v přírodě a společnosti, její úloze při rozvoji nejruznějších vědních oborů a při veškerém lidském snažení bylo napsáno velmi mnoho. Nejen každá doba, ale i každý myšlenkový směr

* F. Fabian, *K překonávání idealismu a dogmatismu v konferenci University Karlovy o leninismu*, Praha, při matematizaci věd; rozšířený referát z vědecké konference, 3. 11. 1970.

v té které etapě lidského vývoje se na ni dívá svým způsobem. Víme, že při řešení otázky charakteru zákonitostí a zákona vždy však v podstatě proti sobě stojí dvě antagonistické filosofické koncepce: idealistická (v nejrozmanitějších formách) a materialisticko-vědecká.

Tak například z hlediska idealisticko-subjektivistické koncepce nemají přírodní, společenské a další zákonitosti objektivní charakter, neexistují nezávisle na duševní činnosti lidí, na jejich vědomí, ale jsou člověkem konstruovanými zákony do světa vnášeny, jsou lidmi tvořeny podle jejich libovůle. Filozofové tohoto směru se snaží všemožným způsobem „dokázat“, že v přírodě a společnosti panuje beznadějný chaos a že záleží na vůli lidí, jak tento chaos „uspořádají“. „Rozum diktuje zákony přírody“, říkal Kant. Ch. Pearson, jeden z největších představitelů machismu, mnohokrát citovaný a kritizovaný V. I. Leninem v knize *Materialismus a empiriokriticismus*, tvrdil, že „vědecké zákony jsou daleko více produkty lidského ducha než fakty vnějšího světa“, že „dalekosáhlý ráz přírodního zákona děkuje za svou existenci vynalézavosti lidského ducha“, že „člověk je tvůrcem přírodního zákona“ a že konečně „má mnohem více smyslu tvrdit, že člověk dává zákony přírodě, než tvrdit opak, že příroda dává zákony člověku“.

Stanovisko marxismu, stanovisko vědeckého materialismu, je v této principiální otázce právě protichůdné. Marxismus pojímá zákony vědy — a to bez rozdílu, jde-li o zákony přírodní, společenské, ekonomické, technické — jako odraz objektivních procesů, probíhajících nezávisle na vůli lidí. Lidé mohou odhalit tyto zákony, poznat je, prozkoumat, upotřebit při své činnosti, využít (resp. zneužít) jich v zájmu (resp. proti) společnosti, nemohou je však změnit či zrušit. Tím méně mohou nějaké nové zákony vytvářet. A je to bohužel i matematika, jejíž aparát je mnohdy k „vymýšlení“ zákonů zneužíváno.

Matematika, zapomene-li se na její empirický původ, se může stát aprioristickou a její závěry mohou pak nabýt idealistického, od skutečnosti odtrženého charakteru. „Matematické pojmy jsou obecnému vědomí dány a priori“, tvrdí Eddington. Celý proces odpoutávání matematiky od skutečnosti potom skončí tím, že se matematika postaví proti reálnému, objektiv-

nímu světu jako něco naprosto samostatného, co z reálného světa nepochází, ale podle čeho se má vnější svět řídit. V důsledku tohoto postupu vystupuje potom zejména matematická logika jako všeobecná metoda poznání ve všech ostatních vědách. Matematická metoda se stává univerzální metodou. Fetišizace matematických forem, zabsolutnění matematické metody, je jednou z dosud užívaných způsobů obhajoby idealistických koncepcí jak v přírodních, tak i ostatních vědách. Tyto, v některých případech vědomé, jinde třeba i nevědomé pokusy o falšování vědy, známé jak z fyziky, tak z biologie, ekonomie, sociologie i odjinud, jsou nebezpečné zejména proto, že do řad nezasvěcenců a do široké veřejnosti rozšiřují názor, že užívání matematických prostředků samo o sobě může učinit teorii neomylnou.

V současné době je možné bez nadsázky konstatovat, že probíhá velmi prudká matematizace prakticky všech vědních oborů. Tento proces souvisí s dosaženým stupněm našeho poznání, s dosaženou úrovní jednotlivých vědních disciplín, s nastupující vědeckotechnickou revolucí a nemá nic společného se shora zmíněnými idealistickými koncepcemi.

Tvrzení, že dialektický materialismus, marxismus, by popíral úlohu a principiální význam matematických metod a matematického poznání vůbec v kterémkoli vědním oboru (jak se někdy snaží namluvit idealisté i dogmatici), je zcela nepodložené. Není známo, že by V. I. Lenin někde odmítal, popíral či snižoval význam matematické formulace odhalovaných objektivních zákonitostí. Právě naopak. V řadě svých prací poukazuje jak on, tak ostatní klasikové marxismu na její principiální význam.

Matematizace té které vědy přichází ke slovu vždy ve stadiu, kdy věda je schopna produkovat složitější teorie, které jsou však vyslovovány zatím pouze slovně, nepřesně, nejednoznačně a zakládají se především na kvalitativních údajích. Takové teorie vedou většinou k malému počtu předpovědí, čímž je snižováno jedno z hlavních poslání vědy: vysvětlovat a předpovídat.

Je myslím nade vše pochybnost, že vyloučení matematických metod při zkoumání zákonitostí v řadě vědních oborů (na příklad v ekonomii, biologii, sociologii, medicíně, lingvistice), jakož i paušální zavrho-

vání řady matematických a jiných, s matematikou souvisejících disciplín (například pravděpodobnost, matematická statistika, kybernetika) sehrálo neblahou úlohu v historii těchto věd i u nás. Dialektická souvislost kvalitativní a kvantitativní stránky každého jevu či procesu je tak evidentní objektivně reálná skutečnost, že její nerespektování musí nutně dříve či později vést k neblahým důsledkům. Ziráta informace vzniklá zatlačováním jedné či druhé stránky musí po určité době narůst do takových rozměrů, že začne docházet ke zkreslování skutečnosti, subjektivistickým tendencím a nakonec samozřejmě k rozhodovacím výrokům, které se ukáží z největší části jako mylné; a právě nedostatečná, malá, zkreslená informace je obvykle jednou z hlavních příčin nesprávného jednání lidí, společnosti, odborníků v té které oblasti. resp. obráceně optimální rozhodování v každém případě předpokládá maximálně dosažitelnou objektivní informaci.

Matematické metody by měly být využívány vždy a všude, jestliže objektivní podstata sledovaných jevů a procesů je v souladu s předpoklady opravňujícími uvedené metody užít. Jejich nevyužití v takovém oprávněném případě vede k neomluvitelnému snižování informace o sledovaných jevech a procesech, zbavuje nás možnosti odhalit vztahy, které jinými metodami získat nemůžeme, a konečně nám to zabraňuje i v případném rychlém využití důležitých informací k zásahu mnohdy eminentní důležitosti. Tak např. ve sféře lékařské činnosti nám jistě záleží na tom, aby odhalení kvantitativních vztahů, po náležitém vědeckém zpracování a rozboru, sloužilo k optimálnímu lékařskému zároku.

Samozřejmě nutno uvést i druhou stránku matematického vyšetřování. Je snadno dokazatelné, že vazby mezi kvantitativní a kvalitativní stránkou jevu jsou mnohdy nanejdůležitější složité a v žádném případě nemůže být řeči o nějaké jednoznačné souvislosti kvalitativní povahy zkoumaného jevu s matematickou metodou v oblasti kvantitativní. Bez obezřetného uvážení všech souvislostí může samozřejmě dojít ke zkreslení menšího či většího dosahu. Syntéze kvalitativních a kvantitativních stránek musí v každém konkrétním případě předcházet důsledné kritické zkoumání vhodnosti, účelnosti a opodstatněnosti

aplikace těch či oněch metod v obou přístupech zkoumání. Záměrně podtrhuji v obou. Na jedné straně žádná matematická teorie či metoda vycházející z nesprávných předpokladů, formulovaných tou kterou vědou, nemůže dospět správným matematickým postupem ke správným výsledkům; často vyzdvihovaná „neomylnost“ matematiky, má-li vůbec nějaký reálný podklad, spočívá právě v tom, že správnost závěru, ke kterému dojdeme správnou matematickou cestou, stojí a padá s adekvátností výchozích předpokladů. Na druhé straně však správné výchozí předpoklady samy o sobě nezaručují správné výsledky a závěry při nesprávném výběru matematického postupu. Je přirozené, že posledním kritériem je vždy syntetická shoda kvalitativní a kvantitativní stránky zkoumání se skutečností při zpětné prověrce.

Striktní odmítání matematických metod, a tím popírání jedné ze stránek každého děje či procesu, mnohdy alibisticky formulované jako „vědecká obezřetnost,“ stavění matematiky do pejorativní úlohy pomocného aparátu, jakéhosi sluhu kvalitativní stránky, lze charakterizovat jako záměrnou snahu omezování poznatelnosti zkoumaných jevů. Na druhé straně snaha využít matematických metod k „vyšperkování“ nějakého tvrzení, bez komplexní analýzy, je vždy podezřelá a je koneckonců útekem od zodpovědnosti. Případy, v nichž skutečně dochází ke zkreslování skutečnosti, ke zkreslování kvalitativních vztahů prostřednictvím matematiky a které vedou mnohé odborníky k tomu, že dají unáhleně přednost odmítnutí matematických metod před složitým zkoumáním souvislosti mezi kvalitativní stránkou a vhodnou matematickou metodou, nejsou výsledkem neopodstatněnosti matematických metod, ale buď jejich diletantské, vulgarizující aplikace, nebo záměrného zneužití.

Správným postupem je právě kritické studium použitelnosti matematických metod v každé oblasti teoretické a praktické činnosti na podkladě dialektického materialismu. Jak povyšování matematiky na všeobecnou a jedinou vědeckou metodu poznání, tak na druhé straně boj proti důsledné a zákonité matematizaci všech oblastí lidské činnosti v rozsahu a na úrovni odpovídající objektivním podmínkám jsou

dvě stránky nemarxistického, neleninského přístupu k řešení otázky dialektické souvislosti kvality a kvantity.

Резюме

Фабиан Ф.: Заметки к марксистской оценке значения математики в теории познания

О положении и значении математики при раскрытии закономерностей в природе и обществе, ее роли при развитии самых разных научных дисциплин и во всем человеческом стремлении уже очень много было написано. Не только каждое время, но каждое направление человеческой мысли определенного этапа развития человечества смотрит на нее по-своему. В сущности борется одна с другой две противоположные философские концепции: идеалистическая (в самых разнообразных формах) и научно-материалистическая. Дialeктический материализм, его последовательное применение как опровергает тезис, утверждающий, что «приложение математических средств само по себе может сделать любую теорию безошибочной», так не имеет ничего общего с исключением математических методов из ряда наук и с огульным отречением от некоторых математических дисциплин, что сыграло неблагоприятную роль в истории ряда научных отраслей также у нас. Дialeктическая связь качественной и количественной сторон всякого явления или процесса закономерно приводит к необходимости использовать математические методы везде и всюду, если объективная сущность наблюдаемых явлений или процессов в согласии с предпосылками, дающими право на применение соответствующего метода. С точки зрения диалектического материализма необходимо отказаться как от понимания математики как средства к «упорядочению хаоса» в природе и обществе людским разумом, так от алибиистического отвержения математики под видом «научной осмотрительности», что всегда приводит по крайней мере к непростительному уменьшению информации.

Summary

Fabian F.: Contribution to the Marxist Evaluation of the Significance of Mathematics in the Theory of Knowledge

Much has been written about the position and significance of mathematics in discovering the laws of nature and society, and about their role in the development of most various scientific disciplines, as well as in all human efforts in general. Not only every epoch, but also every intellectual trend in the respective stage of human development views this in specific way. In substance, there are two antagonistic philosophical conceptions struggling for priority: the idealistic conception (assuming most various forms) and the materialistic-scientific conception. Dialectical materialism, its consequential application, not only refutes the thesis stating that "the use of mathematical instruments by itself can make any theory infallible" but also has nothing in common with excluding mathematical methods from a great number of sciences and with indiscriminately rejecting some mathematical disciplines: this has played an unpropitious role in the history of many scientific disciplines also in this country.

The dialectical connection between the qualitative and the quantitative aspect of every phenomenon or process lawfully results in the necessity of applying mathematical methods always and everywhere, provided that the objective substance of the phenomena or processes under study is in harmony with the preconditions justifying the use of the respective methods. From the standpoint of dialectical materialism it is necessary to reject, on the one hand, the conceptions of mathematics as an instrument for "organizing the chaos" in nature and society by means of the human intellect and, on the other hand, the alibistic dismissal of mathematics under the veil of "scientific circumspection", which always leads at least to an unpardonable impairment of information.

Martin Katriak: Metodologické zásady sociologického výzkumu (Přípravná fáze)

Vydavatelstvo Slovenskej akademie vied, Bratislava 1968, s. 269.

Prudký rozvoj sociologie u nás ostře posunul do popředí i nezbytnost její vědecké konfrontace se spádnou dynamikou sociální reality a jejích pronikavých změn. Zvýraznil tedy i *nezbytnost sociologického výzkumu* jako účinného poznávacího nástroje této reality. Proto také odborná sociologická literatura věnovaná nejružnějšímu aspektům sociologického výzkumu v přítomnosti rychle narůstá.

V této vlně sociologických studií má recenzovaná práce Katriakova svým důrazem na *teoretický* rámec sociologickovýzkumné terénní problematiky své plné oprávnění. Konceptně představuje snahu o tematickou rovnováhu teoretických partií na jedné straně a praktické problematiky na straně druhé. V tomto pojetí může úspěšně přispět k zvědečtění empirických sociologických výzkumů. Jejich metodologická bilance totiž až dosud jen zřídka vykazuje byť i jen rámcově rozpracovanou teoretickou složku. Přece však její nezbytnost i účinnost jak praktická, tak vědecká je evidentní.

Katriakova studie zahrnuje vedle vstupního *Úvodu* (s. 7–10) v přiměřeném kompozicičním půdorysu tuto konkretizaci svých 6 kapitol: *Pojem sociologického výzkumu* (s. 11–41), *Teoretické východisko sociologických výzkumů* (s. 42–70), *Předmět konkrétních sociologických výzkumů* (s. 71–98), *Gnoseologické aspekty sociologického výzkumu* (s. 99–152), *Některé logické a metodické otázky* (s. 159–197), *Otázky konkrétní přípravy sociologického výzkumu* (s. 198–246). Je uzavřena shrnujícím *Závěrem* (s. 247–248).

Charakter práce je dominantně metodologický a zdůrazňuje gnoseologické východisko sociologického výzkumu. Autor sleduje však i jeho *terénní realizaci*. Má tu na zřeteli zajištění objektivitu terénního šetření v celém jeho průběhu.

První tematický okruh vymezuje *koncept sociologického výzkumu*. Katriak jím rozumí komplexní terénní poznávací činnost, v podstatě analyticko-syntetickou, zaměřenou na vědeckou interpretaci jevů šetřené sociální reality. Obvyklé disponibilní metodické postupy zajišťují objektivitu poznávacího procesu.

Vlastním těžištěm Katriakova přístupu k problematice sociologického výzkumu je kategorie *vědeckého faktu*, popřípadě soustavy

faktů, komparačně rozvinutých v linii jejich vztahů k jevu, poznatku i k vědě samé a vhodně doplněných pojmem informace. Katriakovo shrnutí vymezujících znaků vědeckovýzkumné činnosti (důslednosti, exaktnosti, objektivnosti a systematickosti, doplněných asi ještě o záměrnost) je dnes jistě přijímáno obecněji.

Podnětné zůstává i autorovo úsilí o rozlišení *jednotlivých druhů vědeckovýzkumné činnosti* a o vymezení jejich nosných kritérií. Nebylo by snad vhodné autorovu charakteristiku „specifických druhů sociologických výzkumů“ (v jeho klasifikaci výzkum typologický, experimentální, veřejného mínění, případový a zúčastněný) dotáhnout i na zásadní diferenciaci sociálního výzkumu vůbec? Tím spíše, že jednotlivých subtypů těchto výzkumů (etnografického, demografického, ekologického, ekonomického, historického) se v kontextu své studie dotýká (s. 24). Zajímavá je Katriakova nomenklatura sociologických výzkumů, uzavírající tuto kapitolu. Její účinnost by se jistě zvýšila, kdyby nebyla prezentována jen lineárně, ale i hierarchicky, ať už případný index naléhavosti „tematických námětů“ by se pokusil určit orientačně a hypoteticky autor sám, nebo použil spolupráce expertů, či nějaké jiné formy sondáže v tomto směru.

Druhý tematický okruh, *Teoretické východisko sociologických výzkumů*, je zvláště závažný. Tato část je věnována významu teoretické i gnoseologické báze sociologického výzkumu. Marxistická orientace Katriakovy studie tu vychází z historického materialismu. Doplnuje ji svou předmětně funkční konfrontací i s jinými disciplínami marxistické společenskovědní klasiky (politická ekonomie, vědecký komunismus). Otázka *vzájemného poměru* historického materialismu a marxistické sociologie se u nás však už častěji posouvá vývojově (předmětně i metodologicky) kvalitativně do jiné pozice, než je výchozí koncepce Katriakova. Zůstaňme však u ní. Katriak je si plně vědom nutnosti jednoznačných teoretických a metodologických základů sociologického výzkumu. Ty mu právě vymezuje pojmoslovná výzbroj historického materialismu, dále politické ekonomie a vědeckého komunismu jako vlastní východisko. Spolu s použitím materialistické dialektiky mu zajišťují bezpečné předpoklady hlubšího poznání sociální reality v konkrétním terénním přístupu k ní. Sociologický výzkum mu tak umožňuje „objektivní studium společenských jevů a jejich specifických zákonitostí“ (s. 48). Tento Katrikův materialistickodialektický přístup k vlastní výzkumné proble-

matice sociální reality kontrastuje s různými tradičními idealistickými variantami gnoseologického přístupu. Při nich subjektivnost použitých metodických postupů, plochý empirismus zjištěných faktů a naprostá teoretická roztržičnost jejich výkladů nemohou vést k účinnějším a hlavně jednoznačným poznávacím i aplikačním závěrům o šetřené výzkumné problematice.

Katriak při své koncepci teoretického východiska sociologického výzkumu stejně respektuje složitost sociálních jevů poznávané skutečnosti a nezbytnost vědecky multidimenzionálního poznávacího přístupu k ní. Proto mu metodologický model sociologického výzkumu má zahrnout i poznávací soustavu jiných speciálních společenských věd (demografie, psychologie, sociální psychologie, etnografie). Pro speciální sociální situace mohou být doplněny přístupy dalších vědních disciplín, z nichž Katriak (jistě jen ilustrativně, ne taxativně) uvádí pedagogiku, sociální medicínu a agronomii. Tak je předmětně i metodicky v jeho koncepci sociologického výzkumu zajišťován dostatečně rozsáhlý prostor pro interdisciplinární spolupráci při rozšiřujícím se a prohlubujícím se poznání sociální reality a jejích jevů. Je potřebný jistě interpretačně, výkladově i aplikačně. Přitom aspekty vědeckého komunismu mu pomáhají užce koordinovat tematické úkoly terénního šetření s aktuálními potřebami společenské praxe.

V třetím tematickém okruhu své studie, nazvaném *Předmět konkrétních sociologických výzkumů*, se autor podnětně zabývá vzájemným poměrem historického materialismu a společenských věd. Po kritické konfrontaci s odbornou literaturou (P. V. Rožin, J. J. Wiatr, V. Wagner) vymezuje předmět marxistické sociologie specifičtější než tradiční pojetí jeho jednostranné identifikace s historickým materialismem. Tak si zajišťuje nutné předpoklady pro vymezení rozsahu sociologického výzkumu zaměřeného na poznání konkrétních sociálních jevů. Jevy dále kategoriálně rozčleňuje na sociální útvary, sociální aktivity a sociální výtvoř, které blíže specifikuje.

Významným Katriakovým přínosem je jeho pokus o jednotící *systemizaci* sociálních jevů (hlavně s. 85–89), ilustrovaný grafem (s. 86). Ujasnění některých filosofických i psychologických aspektů celé problematiky usnadňuje autorovi omezit předmět sociologického výzkumu „na zkoumání vzniku, vývoje, struktury i společenského fungování různých sociálních skupin jako společenských útvarů, které zkoumá buď jako celek, anebo jejich určitou komplexně pojatou stránku nebo moment“ (s. 96).

Čtvrtý úsek autorovy studie je soustředěn na problematiku *gnoseologických aspektů sociologického výzkumu* a logicky velmi těsně souvisí s problematikou kapitoly předchozí. Katriak se v ní zamýšlí z marxistických pozic nad zásadami poznávacího přístupu k sociální realitě vůbec. Analyzuje možnosti „elementárního stupně poznání“ této reality při získávání vědeckých faktů: bezprostřední smyslový odraz reality, zprostředkovaná for-

ma jejího poznání, explorativní přístup k subjektivní složce této reality a konečně geneticko-historický přístup k šetřeným jevům (s. 107). Tyto čtyři základní varianty poznávacího způsobu sociální reality v dalším kontextu autor rozvíjí a upřesňuje kritickým využitím dostupné metodologické literatury (s. 108–128). I ostatní tematické úseky této části (dosah teoretického myšlení při poznání sociální skutečnosti, hlavně jeho účinný podíl při hodnocení a interpretaci získaného výzkumného materiálu, problematika verifikace faktů praxí a základní údaje o kvantitativním poznávacím přístupu k jevům sociální reality) jsou nejen informativní, ale i podnětné. Někdy zůstávají i diskusně otevřené, například jednostranná priorita dnešních kvantitativních poznávacích přístupů k sociální realitě a nedocenění kvalitativních možností.

Pátý tematický okruh Katriakovy práce je zaměřen na *některé logické a metodické otázky* terénního sociologického výzkumu. Autor se zde zamýšlí nad metodickými poznávacími důsledky integračních tendencí vědeckého poznávacího procesu vůbec (výskyt tzv. limitativních vědeckých disciplín) a domýšlí jejich dosah pro kolektivní způsob vědecké práce, výhledově nezbytný i v oblasti sociální.

Katriak podrobně rozvíjí souhrnný přístup ke studiu *sociálních jevů* a naznačuje řadu rysů, které je přitom třeba respektovat. Specifikuje sociální funkce těchto jevů, jejich sociální efektivnost i jejich kvalitativní složky. Všimá si i jiných přístupových cest k sociálním jevům: aspektu ekonomického, demografického, politického, kulturního i vývojově historického. Zvláště poslední aspekt jevů zajímá. Pozitivně je nutno hodnotit i Katriakovu iniciativu, kterou věnuje problematice vědeckého *pojmosloví* a funkčně metodologickým i gnoseologickým hlediskům jeho pracovního použití. Je nespornou zásluhou autorovou, že v rámci teoretické koncepce celé své studie tuto problematiku účinně proporně vyvedl.

Za plně zdařilé považují i Katriakovo exopozé o *metodách sociologického výzkumu*, jeho orientující přehled empirických výzkumných přístupů: metody observační (pozorovací), metody explorativní, metody historické a metody experimentální. Svým pojetím metody reviduje Katriak u nás poněkud jednostranně recipované rozlišení sociologicko-výzkumných metod, procedur a technik. Tím se kontinuálně dost blíží i tradičnímu přístupu brněnské sociologické školy k této kategorii („metodické postupy“).

Obsáhle je zpracován zvláště poslední, šestý tematický okruh studie, *Otázky konkrétní přípravy sociologického výzkumu*. Je svým pojetím v souladu jak s autorovým teoretickým východiskem, tak i s konkrétními potřebami praxe, která právě při svém převážně operativním použití sociologického výzkumu jeho přípravnou fázi dost často podceňuje a zanedbává. Jednota teorie a praxe je tu zvláště vyzdvížena.

Autor věnuje pozornost i specifikaci nezbytné vstupní přípravy sociologického výzkumu

mu před jeho terénní realizací. Rozčleňuje ji na: určení výzkumného problému a vymezení cíle, předběžné teoreticko-empirické vyjasnění, vymezení a formulaci pracovní hypotézy, určení předmětného rozsahu konkrétního terénního výzkumu a vypracování metodické koncepce jeho dílčích terénních postupů.

Tuto část Katriakovy studie završuje vymezení metodického projektu sociologického výzkumu a organizační zajištění jeho provedení v terénu. Spolu se syntetickým *Závěrem* poskytuje tak knižní studie Katriakova všechny zásadní předpoklady k tomu, aby vědeckost sociologického výzkumu při jeho praktickém použití byla co nejprůměrnější. Jak autor sám uvádí, „v žádném případě nelze teoretické, metodologické i konkrétní metodické otázky toho kterého sociologického výzkumu řešit schematicky, šablonovitě, případně dogmaticky, ale vždy podle specifických situačních podmínek, v nichž zkoumaný jev funguje, za nichž se sociologický výzkum uskutečňuje, a s určitou invencí, tvořivě a vždy na příslušné vědecké úrovni...“ (s. 248).

Jako každé dílo má i studie Katriakova své diskusně otevřené úseky i své nepopiratelné klady. Za *diskusní otázky* recenzované knihy bych považoval hlavně nedostatek kontinuity řešené tematiky, především domácí, a to české i slovenské, stejně jako neúplné zhodnocení současného terénního úsilí. Také vztahy sociologického výzkumu k *praxi*, především průmyslová sociologie, problematika sociologie venkova či analogické výzkumy jiných odvětvových sociologií by zasluhovaly určitou pozornost. Vhod by přišlo i rozpracování otázek použitelnosti sociologického výzkumu v praxi vůbec: širší škála diferencovaného použití výzkumu, zjištění kmenových znalostí vedoucích činitelů (například průmyslových podniků) o rozpětí i naléhavosti konkrétní sociální problematiky, otázka praktického využití dosažených výsledků, profesní uplatnění sociologa, spolupráce praxe s vysokoškolskými institucemi, vliv zpětné vazby realizovaného výzkumu na informovanost osazenstva, její důsledky pracovní výrobní, sociálně vztahové i podnikové identifikace atp.

Šlo by jistě přiřadit do koncepčního rámce Katriakovy studie i jiné otevřené souvislosti výzkumné problematiky. Ale to nemůže nijak tlumit zásadní *tvůrčí* a progresivní *přínos* Katriakovy studie. Po mém soudu spočívá v tom, že přesvědčivě ukázala na nepostradatelnost teoretických základů u jakéhokoli typu terénního sociologického výzkumu vůbec. Jejich gnoseologicko-metodologické východisko je i pro výzkumnou praxi postulátem nejen relevantním, ale i nezastupitelným. To výrazně dotvrzuje i koncepce celé studie. Autor se pokusil najít svorník svých výkladů v gnoseologických předpokladech dialektického, resp. historického materialismu. Po mém soudu funkčně účinněji spíše tam, kde je sám domýšlel, než tam, kde je formuloval komparačně a deklarativně (hlavně kapitola II). Pozitivní je i Katriakovo rozpracování teoretické koncepce sociologického

výzkumu a důraz na interdisciplinární řešení, jehož význam výhledově narůstá (viz úsilí Radovana Richty a jeho pracovního kolektivu).

Nutno pozitivně zdůraznit, že s vnitřní logikou Katriakova celkového pracovního tematického postupu zůstává účinně spjata i komplexní jazyková složka jeho vědeckého projevu: syntakticky sémantická, odborně lexikální i funkčně stylistická.

Můžeme tedy říci, že při všech otevřených diskusních souvislostech (jejich rozsah je ostatně do značné míry i záležitostí autora samého) poskytuje recenzovaná studie Katriakova svým závažným a důsledným úsilím o vypracování přiměřeného teoreticko-metodologického modelu sociologického výzkumu všechny zajišťující předpoklady i pro jeho účinné provádění a uplatnění v terénu.

Celkově můžeme Katriakovu knižní studii hodnotit takto: *Je kriticky tvořivá, poznatkově přínosná, pozitivní*. Čtenářsky i pracovní. A to je jistě při jejím knižním vydání nejen sympatické, ale i odborně závažné a sociálně potřebné.

Mojmír Hájek

Socialnaja struktura naselenija Sibiri

Nauka, Novosibirsk 1970, s. 171.

Nepřiliší rozsáhlý soubor statí obsahuje řadu zajímavých faktů o sociálních změnách, které proběhly v oblasti Sibíře v důsledku socialistické industrializace a budování rozvinuté socialistické společnosti za padesát let sovětské společnosti.

V úvodu sborníku se konstatuje, že ze zůstale agrární oblasti byla vybudována moderní země s komplexní skladbou průmyslu a se základy zemědělské velkovýroby. Tyto změny výrobní báze měly přirozené za následek převrat v sociální struktuře obyvatelstva Sibíře. Vzrostl počet měst a počet pracujících v průmyslu — zatímco v roce 1926 tvořilo venkovské obyvatelstvo 82 %, v roce 1967 už jen 45 %. Spolu s tím se změnil i způsob života a vzrostla kulturní a životní úroveň obyvatelstva. V procesu budování socialismu byly likvidovány vykořisťovatelské třídy a zachovaly se neantagonistické třídy dělníků a družstevních rolníků. Změnila se převratně kvalifikace a úroveň vzdělání obyvatelstva. Zatímco ještě v roce 1939 bylo mezi obyvatelstvem od 9 do 50 let 14,2 % negramotných, je v současné době negramotnost již zcela odstraněna. Kolem 6 milionů obyvatel mělo v roce 1959 vysokoškolské, střední nižší a vyšší vzdělání. Rozvoj techniky, kvalifikace a kultury přináší postupné stírání rozdílů mezi městem a vesnicí a mezi duševní a fyzickou prací. Autoři sborníku se ve statích z různých oblastí snaží tento bouřlivý pohyb sociální struktury sovětské Sibíře analyzovat, popsat a zobecnit.

Skladba sborníku je dosti pestrá. Statí je možno zařadit do těchto skupin: 1. práce zabývající se obecnou problematikou sociální struktury socialistické společnosti; 2. práce o sociální struktuře obyvatel Sibíře jako cel-

ku; 3. analýza konkrétních sociálních skupin.

V. P. Rodionov se v první části, nazvané *Některé problémy sociální struktury socialistické společnosti*, zabývá otázkami, které při zkoumání této oblasti tvoří základní metodologická východiska. Především se snaží rozlišit a upřesnit pojmy „sociální“ a „společenský“. Dokazuje rozdílnost obou pojmů a tvrdí, že vše sociální je také společenské, ale ne vše společenské je sociální (s. 10). Při určení té či oné skupiny jako sociální nezáleží na subjektivních faktorech (např. organizace filatelistů je společenská, nikoli však sociální), ale na objektivních ekonomických předpokladech a ukazatelích. V této souvislosti autor klade otázku — které faktory formulují sociální skupiny? Odmítá subjektivistické teorie zdůrazňující individuální schopnosti a vlastnosti člověka jako faktory skupinotvorné a správně vyvozuje, že základem diferenciacie společnosti jsou ekonomické rozdílnosti. Sociální skupina jako prvek sociální struktury není libovolný soubor lidí, ale taková skupina, která je spojena jednotou ekonomických zájmů a liší se od druhých skupin svou rolí v systému výrobních vztahů, v podmínkách výroby a v životním stylu. Na tomto základě jsou konstituovány především základní sociální skupiny — třídy — které jsou však vnitřně diferencované. Tato diferenciacie probíhá zejména podle charakteru vykonávané práce (stupně složitosti) a také — na což se podle autora v sociologických a ekonomických pracích často zapomíná — podle podílu využívání nevýrobních fondů, jejichž podíl vzhledem k základním fondům neustále roste. (V současné době tvoří již 39,8 %) Tuto nerovnost je možno snadno ilustrovat na rozdílu města a venkova. Nevýrobní fondy (byty, kulturní zařízení ap.) tvoří ve městech mnohem větší podíl. Tyto rozdíly mohou být definitivně řešeny jen na základě sblížení v oblasti výroby. Závěrem svého výkladu autor konstatuje, že socialistickou společností je možno vést řadu strukturálních řezů, všechny však jsou podřízeny základním třídním vztahům.

Tento závěr se jako základní metodologické východisko pro analýzu sociální struktury pak objevuje v různých obměnách téměř ve všech ostatních státech.

V práci G. A. Dokučajeva *O třídní struktuře obyvatelstva Sibiře* jsou interpretovány výsledky sčítání lidu z roku 1939. Úvodem autor uvádí kritiku těchto materiálů a konstatuje rozdílnost v přístupech ke zkoumání sociální struktury v SSSR. Na konferenci v Minsku v roce 1965 byly vysloveny tyto názory: 1. V Sovětském svazu již neexistují třídy. Tato koncepce byla hodnocena jako nesprávná a předběhající vývoj. 2. Socialistická společnost je tvořena třídou dělníků, družstevních rolníků a vrstvou inteligence. Tato koncepce, která zdůrazňuje samostatnost sociální skupiny inteligence, je rovněž kritizována. Např. S. Kugel a M. Kutkevič se domnívají, že některá povolání s převážně duševní prací (technici, skladníci, plánovači ap.) mají být zahrnuta do dělnické třídy. Podobný názor spolu se snahou dokázat, že rozdíl mezi

touto skupinou inteligence a nejkvalifikovanějšími dělníky je mizivý, projevují ještě další autoři statí v tomto sborníku. 3. Konečně třetí přístup k problematice sociální struktury volí sám autor statí. Rozděluje obyvatelstvo podle příslušnosti k resortům a podle toho, zda pracují fyzicky, či duševně.

Zajímavý názor vyslovuje autor v souvislosti s hodnocením místa inteligence v sociální struktuře. Inteligence je ta část zaměstnanců (služačij), pro které je typická převaha duševní práce. První skupinu inteligence tvoří např. účetní, plánovači, kontrolori ap. Tato skupina patří do dělnické třídy. Do druhé skupiny patří inteligence technická a ostatní. Technická inteligence je vzhledem k charakteru práce, místa v organizaci práce a vztahu k výrobním prostředkům rovněž součástí dělnické třídy. Zbytek (lékaři, umělci, učitelé ap.) se od předchozích odlišuje především místem v organizaci práce a vysokým stupněm složitosti práce. Se zařazením této skupiny jsou podle názoru autora určité potíže.

Tento přístup, který nepostupuje tradičním způsobem diferenciacie jen podle vzdělání, ale také podle místa ve výrobním procesu, je jistě velmi zajímavý.

Další statí se zabývají problematikou vztahu sociální struktury a charakteru socialistického státu. Zajímavá je práce V. I. Bojka *Změny sociální struktury společnosti a socialistický stát*. Změny ve způsobu výroby, v celé ekonomické základně se zprostředkované přes změny v třídní a sociální struktuře odrážejí v charakteru a fungování státu. V socialistické společnosti existuje jen jediný rozhodující typ vztahu k výrobním prostředkům. Autor se domnívá, že tento vztah proto ztrácí svůj význam jako hlavní kritérium rozdílu mezi socialistickými třídami a ostatními sociálními skupinami.

Větší význam mají faktory, které vyplývají ze společenské organizace práce. Na tomto základě dochází k sblížení tříd. Socialistická společnost je společností všech pracujících sjednocených cílem budování komunismu. Autor se dále zabývá kritikou buržoazních názorů na sovětskou společnost jako na společnost řízenou technokraty. Dokazuje, že vzhledem k charakteru technické inteligence, kterou je možno s ohledem na typ práce řadit mezi dělnickou třídu, a vzhledem k účasti pracujících na řízení se vlastně řídicí práci ve státě zabývají pouze 2 % inteligence. Formy účasti pracujících na řízení jsou velmi rozmanité — práce v sovětech a v komisích sovětů, celostátní diskuse, činnost odborových a společenských organizací ap. Za vyšší formu účasti na řízení pokládá autor činnost komunistické strany, která se stala v období budování socialismu stranou všeho lidu, neboť ideologie a politika dělnické třídy je současně v souladu se zájmy rolníků a inteligence. Princip demokratismu, stále širší zapojování mas pracujících do řízení a princip sociálně politické jednoty vedou ke změně role státu, k zeslabování jeho represivních funkcí až postupně k vybudování všelidového státu.

Z dalších statí pokládám ze sociologického hlediska za nejzajímavější práci V. A. Zargarova a V. S. Paňukova *Vedoucí výrobních kolektivů jako sociální skupina*. Opět podobně jako v předcházejících statích autoři konstatují, že třídy nejsou vnitřně zcela sociálně stejnorodé. Rozdíly vznikají jako důsledek společenské dělby práce. Příslušnost individua k sociální skupině je určována objektivními znaky a subjektivními vlastnostmi.

Vedoucí pracovních kolektivů jsou pracovníci, kteří plní speciální sociální funkce za použití ekonomických, administrativních a ideologických metod. Skupina vedoucích pracovních kolektivů (mistři) je nejpočetnější ze souboru vedoucích (25 %). Svým původem, psychikou, charakterem a úrovní kultury jsou nejtěsněji spojeni s dělníky a koncentrují nejlepší vlastnosti sovětské dělnické třídy — pracovní samostatnost, dělnickou principiálnost, pocit třídní příslušnosti a hrdoosti, ideovou a politickou zralost. Autoři dále uvádějí, že pro současný typ mistra je charakteristické středoškolské vzdělání, úzce spojené s praktickými znalostmi.

V dalším se pak zabývají některými speciálními problémy této skupiny, jako např. nízkou prestiží ap. V této souvislosti vyslovují názor na problém perspektiv a kariéry. Odmítají kariérismus, ale tvrdí, že marxismu není cizí snaha pracujících po zvyšování váhy své sociální role.

Mezi dalšími statemi sborníku najdeme zajímavé studie o sociální struktuře Kuzbaské oblasti, kolchozů a družstev, dále pak spíše historicky orientované práce o vývoji dělnické třídy v Jakutsku a Tuvě. Velmi fundovaně je zejména stať Gusčina *Likvidace kulactva jako třídy na sibiřských vesnicích*.

Celý sborník je velmi poučný jak z hlediska konkrétních údajů, které přináší o jedné z nejvýznamnějších oblastí Sovětského svazu, tak i po stránce obecně metodologické. Autoři nezastírají, že názory na pojetí sociální struktury v sovětské společenské vědě nejsou zcela jednotné. Základem metodologického přístupu ke studiu tohoto problému, na kterém se téměř všichni shodují, však je pojetí třídní diferenciace společnosti. Třídní strukturu socialismu v období rozvinuté výstavby lze stručně charakterizovat jako neustálé sblížování tříd, rozdílů mezi městem a venkovem a mezi duševní a fyzickou prací.

Velkým kladem všech statí je jejich historický podtext a bohatý faktický materiál, který umožňuje řadu podnětných komparací. Sborník svědčí o důležitosti, kterou sovětské vědci přikládají problematice sociální struktury a jejímu systematickému a cílevědomému studiu.

František Zich

Socialnaja sreda, obraz žizni i starenija

Institut gerontologie a geriatrie Akademie lékařských věd, ed. D. F. Čebotarev, Kyjev 1970, s. 426.

Sociální gerontologie, která je jednou z významných disciplín gerontologie jako obecné vědy o stárnutí, je vědním oborem typickým

právě pro XX. století, kdy byla vyvolána v život objektivní nutností, totiž rapidním vzrůstem počtu starších lidí v celkové populaci. Průměrný věk obyvatelstva se celkově prodloužil, sociální problémy spojené s tímto stárnutím populace vystoupily do popředí, a to zvláště v zemích s vysokou životní úrovní a dobrou zdravotní péčí. Současně se zvýšeným počtem těchto lidí a definitivní převahou průmyslové výroby poklesla společenská prestiž starých lidí i možnost jejich zařazení do pracovního procesu a došlo k jejich většímu soustředění ve velkých městech. Tím vystoupila do popředí i „viditelnost“ staří a celá společnost musela tento jev vzít na vědomí. Není tedy náhodou, že již před II. světovou válkou vzniká i mezinárodní společnost pro sociální gerontologii, která však rozvíjí svou činnost ve větším měřítku teprve v posledních dvaceti letech. Nová orientace na problematiku stárnutí je zcela logická, neboť v dřívějších společnostech tento problém nebyl tak výrazný a nepromítal se do makrosociální dimenze. V relativně primitivních společnostech, převážně zemědělských, se dožívalo vysokého věku jen nepatrné procento obyvatelstva, zatímco dnes například v SSSR tvoří penzisté více než 16 % obyvatelstva a u nás je tento průměr ještě vyšší.

Proto problematice stárnutí populace je věnována pozornost zvláště v SSSR, kde má sociální gerontologie velkou tradici, a to jak v oblasti teoretického rozvoje, tak v oblasti sociální péče. V obou případech by mohla a měla být pro nás práce sovětských vědců podnětem k obdobně rozsáhlým výzkumům a experimentům v této oblasti.

Po VŘSR stoupl počet starých lidí v Sovětském svazu z 16,6 miliónů na 34,3 miliónů, a jak ukazují čísla uvedená ve sborníku o sociální gerontologii v Sovětském svazu, nazvaném *Socialnaja sreda, obraz žizni i starenija*, dosáhne v nejbližší době 44 miliónů. Bohatá tradice sovětských vědců v tomto oboru (J. J. Mečnikov, S. A. Novoselskij, Z. G. Frenkel, S. P. Botkin, A. A. Bogomolec, který již v roce 1937 publikoval obsáhlou práci *Starost i trudosposobnost*) a hluboký zájem o člověka způsobily, že Sovětský svaz se dnes stal jakousi sociálně gerontologickou velmocí, kde na této problematice pracuje více než 16 ústavů, s nimiž spolupracují i pracoviště dislokovaná při lékařských fakultách po celém SSSR, na katedrách sociální hygieny, hygieny práce a výživy. Koordinátorem i zadavatelem vědeckých úkolů je centrální *Institut pro gerontologii a geriatrii* v Kyjevě, jehož pracovníci připravili i recenzovaný sborník.

Úvodní stať autorů Z. G. Revutské, N. N. Sačuka, E. I. Stěženské a J. G. Grigareva, nazvaná *Naléhavé problémy sociální gerontologie*, je i jakýmsi přehledem dosavadní práce sovětských vědců v tomto oboru i vymezením dalších úkolů. V práci se především na podkladě obsáhlého demografického materiálu konstatuje, že v důsledku vyššího počtu starých lidí se mění poměr obyvatelstva schopného a neschopného práce a tím

se nejen snižuje ekonomická rezerva pracovních sil a zvětšují se výdaje na obyvatelstvo neschopné práce, ale i snižuje báze pro reprodukci obyvatelstva. Dosavadní redukce sociální gerontologie více méně na geriatrii, tedy péči o staré a stárnoucí lidi, je proto nedostatečná, neboť se stará pouze o „důsledky“ a nevidí tento jev v patřičném celospolečenském kontextu. Sociální gerontologie se musí proto nadále opírat především o poznatky sociologické, sociálně psychologické a demografické. Proto se v Sovětském svazu víceméně upouští od výzkumu dlouhověkosti jako individuálního jevu — nebo se alespoň dále nrozšiřuje — a přechází se k problémům zvyšování průměrného věku obyvatelstva jako celku a v rámci tohoto přístupu se sleduje vztah faktorů fyzické a psychologické zdraví, ekonomické začlenění a natality. Přitom aktuálnost těchto výzkumů a z nich vyplývajících opatření není rovnoměrná ve všech oblastech. V některých sovětských republikách, kde obyvatelstvo dosahuje vysokého průměrného věku, ale kde dosud převládá zemědělská výroba, je v tomto směru odlišná, lepší situace než v republikách převážně průmyslového charakteru. Proto jedním z prvních úkolů, který má být v nejbližších letech splněn, je zjištění krajových demograficko-gerontologických zvláštností a sledování jejich vlivu na zdraví starých lidí v závislosti na ekonomických podmínkách a celkovém životním stylu. Dalším centrálně stanoveným úkolem je určení specifických potřeb těchto věkových struktur obyvatelstva „starých oblastí“, a to z hlediska lékařské i sociální pomoci. Důraz je kladen na zjišťování optimálních racionálních forem a metod sociální a sociálně psychologické a lékařské prevence. Samostatným předmětem zkoumání má být postavení, prestiž a role starého člověka v rodině i ve společnosti, vzájemné vztahy mezi generacemi a soustavné zjišťování a stanovení norem a podmínek pro udržení společenské, popřípadě i pracovní aktivity občanů v neproduktivním věku.

V oblasti gerohygieny práce se pracuje na vytyčení ukazatelů fyzické i duševní schopnosti práce v různých profesích a na velkých statistických přehledech z celého SSSR je sledována hranice profesionální pracovní schopnosti všeho obyvatelstva.

Celé týmy odborníků z různých oborů sledují například vliv průmyslového prostředí na časnost a průběh stáří pracovníků různých profesí a na stanovení významu jednotlivých faktorů nebo komplexů sociálních, ekologických a průmyslových podmínek pro urychlené stárnutí a na stanovení ukazatelů biologického stáří pro různé profesionální skupiny. Předmětem výzkumu jsou otázky vědeckého stanovení optima pracovního zatížení, režimu práce a odpočinku pro různé věkové kategorie i stanovení schopnosti přizpůsobivosti stárnoucích pracovníků jednotlivým aspektům práce a role a význam těchto lidí ve výrobě jako celku. Rozpracována je i problematika hygienicko-fyziologické racionalizace a sociálního ozdravení práce a

jsou propočítávány ochranné věkové parametry — jakási maxima — pro práci v tom kterém oboru. Stanovení těchto parametrů je zvláště aktuální pro regulování režimu výrobní činnosti s perspektivou prodloužení této periody pro mladé a zajištění možnosti produktivní práce pro staré obyvatelstvo.

Jak vyplývá ze sborníku, v němž je například evidováno jen za rok 1969—1970 více než jedenáct set původních sovětských vědeckých studií a výzkumů ze sociální gerontologie, je empirický výzkum v této oblasti relativně bohatě financně dotován a setkává se s podporou oblastních sovětů.

Sborník obsahuje celkem 41 relativně obsáhlých statí, jež jsou rozděleny do čtyř hlavních tematických okruhů. První je nazván *Sociální a demografické aspekty stárnutí*. Zde považujeme za zvláště závažnou stať V. P. Piskunova *O možnostech dalšího zaměření demografické politiky v závislosti na postupujícím stárnutí obyvatelstva*, v níž autor hledá závislost mezi sociálně ekonomickými a demografickými procesy a ukazuje, že až dosud stoupal průměrný věk člověka především snížením kojenecké úmrtnosti. Aby však tato „demografická revoluce“ byla úplná, je třeba zvýšit i generativní aktivitu obyvatelstva, vést boj proti agresivnímu stárnutí lidí a prodloužit i jejich společensko-pracovní aktivitu. Toho je možno dosáhnout jedině preferováním výzkumů všestranného, mnohodimenzionálního charakteru, které budou vycházet z poznatků nejen lékařských, ale i společenských věd a jejichž výsledky budou soustavně přenášeny do sociálně demografické politiky. Autor se dovolává zvláště myšlenky akademika Strumilina a jeho výroku, že se dosud běžně nekalkuluje s takovými hodnotami, jakými jsou zdraví, moudrost, dobro či krása. Proto úspěchy geriatrie, gerontologie a sociální gerontologie nelze hodnotit podle hranice absolutního stáří obyvatelstva, ale podle *úspěšného posunutí hranice stárnutí*, tedy podle prodloužení aktivního života každého jednotlivce.

Tohoto problému si všímají i statí zařazené v části *Zaměstnání, výkonnost a věk*, kde například autor M. E. Pavlenko podává sumární přehled o korelaci mezi věkem, povoláním a pracovní schopností u horníků. O věkových změnách u pracujících v závodech na zpracování ropy a profylaktických opatřeních proti předčasnému stárnutí píše kolektiv vědců ze Zakavkazska, který současně seznamuje čtenáře s řadou empirických šetření a experimentů prováděných v této oblasti. Podobného charakteru je i stať V. F. Špinova, zaměřená na profesionální zvláštnosti a pracovní schopnosti dělníků různého věku v metalurgickém průmyslu. Většina statí — z nichž uvádíme jen nepatrnou část — si všímá dělnického prostředí a jeho věkových aspektů. Z tohoto rámce se vymyká pouze studie V. V. Krejzhanovské *Pracovní činnost tvůrčího kolektivu a jeho charakteristiky*, v níž autorka upozorňuje na skutečnost, že hodnocení a prestiž tvůrčích a vedoucích pracovníků kolem šedesátky výrazně klesá, že současně se snižuje i úroveň znalostí, iniciativnost,

tvůrčí schopnost, schopnost osvojování si nových, současných objevů, ale že se objevují nové kvality, spojené s životními a výrobními zkušenostmi. Tyto poznatky potvrzuje i zpráva kolektivu vědeckých pracovníků z *Institutu hygieny práce* v Gorkém, nazvaná *O předčasném profesionálním stárnutí vedoucích pracovníků průmyslových podniků*.

Třetí oddíl knihy je nazván *Problémy výživy a způsobu života stárnoucích a starých lidí*. Tato část má převážně geriatrický charakter. Výjimku tvoří práce věnované zkoumání potřeb starých lidí (včetně požadavků na nábytek v domovech důchodců) a zvlášť stylu života těchto lidí, napsané na podkladě obsáhlého empirického šetření řady dlouhověkých lidí v Gruzii.

Poslední část je věnována otázkám zdraví a otázkám sociálně hygienické, lékařské péče. Skládá se z desítek studií, které v souhrnu podávají dobrý přehled o tom, v jakém rozsahu a jakým stylem se v Sovětském svazu starají o staré občany. Existuje zde rozsáhlá síť geriatrických poraden, dispenzární systém pro občany starých věkových skupin i organizovaná tělesná výchova pro staré lidi. Tato a další zařízení jsou pod stálým vědeckým dohledem a řízením a mají převážně experimentální charakter.

Celý sborník je doplněn pěti obsáhlými recenzemi posledních prací světových vědců z oboru sociální gerontologie a na 76 stránkách je uveden vyčerpávající přehled a rešerše všech prací sovětských autorů za poslední rok, s kompletními bibliografickými údaji i excerpty, což samo o sobě je velkým přínosem pro ostatní sovětské vědce.

Shrnout obsah tak objemné knihy je dosti obtížné, a proto spíše chceme upozornit na některé rysy tohoto, v Sovětském svazu se tak úspěšně rozvíjejícího (ale u nás zatím tak opomíjeného) vědního oboru. Sověští vědci se v oblasti sociální gerontologie zaměřují především na dvě sféry: na zjišťování sociálních potřeb starých lidí a jejich postavení ve společnosti a v rodině, dále na otázky ergonomického charakteru v souvislosti s věkem, na přípravu na penzionování a na optimální pracovní činnosti starých lidí a specifika jejich režimu práce. Studie jsou velice konkrétní, převážně empirického charakteru a jako celek se vzájemně doplňují. Příznačný je i odklon od celkového, globálního přístupu k populaci a vyslovené diferencující přístup k obyvatelstvu, strukturovanému věkově i sociálně. Vedle množství cenných informací nám recenzovaná kniha dává i příklad možnosti velkorysé a operativního řízení vědního oboru v socialistickém státě.

Jiřina Heroldová

Dvě čítanky ze sociologie práva

Smyslem této recenze je alespoň povšechné seznámení našich čtenářů se současným stavem rozvoje buržoazní sociologie práva v ně-

kterých západních zemích. K tomu účelu jsme vybrali nejnovější dvojici výborů z textů z tohoto oboru. Oba mají shodný název *Sociologie práva*. Na knižním trhu se objevily téměř současně, jeden vyšel ve Spojených státech a druhý ve Velké Británii. Záměrně dáváme přednost výborům z textů před systematickými úvody do oboru nebo učebnicemi, které by jinak našemu účelu posloužily stejně dobře. Chceme totiž upozornit na tuto specifickou formu odborné literatury, která má v anglosaských zemích ve společenských vědách význačné místo. Čítanky (readings) jsou zde stále častěji používány na vysokých školách místo učebnic, nebo tvoří jejich doplněk. Jako extenzivní úvod do základní literatury daného oboru vedou studenty k samostatnému studiu původních vědeckých prací. Bariéra mezi učebnicemi psanými se zřetelem pedagogickým a původními badatelskými knihami a články takto odpadá.

Uspořádání dobré čítanky vyžaduje specifickou dovednost a znalosti — editor musí mít dokonale přehled v příslušné oblasti, protože volbou jednotlivých příspěvků provádí závažná hodnocení a způsobem jejich sestavení dává výboru určitý vnitřní systém a smysl. Specifický charakter má pak i každá recenze výboru z textů. Zpravidla v ní není možno posuzovat a kriticky zkoumat obsah jednotlivých příspěvků, ale je nutno se zaměřit na to, jakým způsobem byl výbor uspořádán a nakolik je reprezentativní. V tomto smyslu jde vlastně o „metarecenzi“, posuzován je tvůrčí podíl editora, jeho „recenze“ prací zařazených autorů, vyjádřená formou komentáře nebo jen prostým výběrem statí ve výboru obsažených.

Editorem amerického sborníku¹ je Rita J. Simonová z Illinoiské university. Již z obsahu této objemné knihy (má přes 700 stran) lze soudit, že systém výboru je budován na základě tří kritérií — časové posloupnosti, metody a tematického okruhu. Logicky se tedy jedná o kombinovanou klasifikaci, ve které v prvním dělení jsou veškeré příspěvky roztrženy na rané a současné práce. Tyto se pak dělí do dalších dvou podskupin, a to na výzkumy empirické a teoretické. Z takto vzniklých čtyř podtříd (vybudovaných kombinací kritéria chronologického a metodologického) pouze čtvrtá — současné empirické výzkumy — se dále dělí podle tematických okruhů. Poslední část je nejobsáhlejší, zabírá téměř polovinu knihy, což svědčí o převládající empirické orientaci výboru.

Jednotlivé skupiny příspěvků jsou uváděny vlastním komentářem editorky.

V prvé části knihy, nazvané *Sociologická jurisprudence prvního stadia*, autorka shromáždila některé články „klasiku“ oboru. V komentáři, kterým uvádí tuto skupinu příspěvků, bychom však marně hledali pokus o vymezení oboru sociologie práva. Autorka si s tímto problémem nedělá nejmenší starost, což je typické pro myšlenkový okruh, v němž se pohybuje. Přesnému vymezení hra-

¹ Rita J. Simon, *The Sociology of Law, Interdisciplinary Readings*, Chandler Publishing Company, San Francisco 1968.

nic jednotlivých vědních disciplín se věnuje nepatrná pozornost a předpokládá se, že pole výzkumu je určeno pouze zkoumaným problémem, resp. okruhem problému.

Dalo by se říci, že tento „practicistický“ přístup, pro který je charakteristické považovat za vědní obor každý souhrn zobecněných poznatků nashromážděných při řešení určitého okruhu problémů, je opakem přístupu, který bychom mohli nazvat „vymežujícím“, charakterizovaného přesným rozhraničováním a systematizací jednotlivých vědních oborů na základě předem stanovených kritérií. V pozadí této duality při podrobnějším zkoumání bychom patrně vystopovali podvojnost empirického a racionalistického a s ní související dualitu aposteriorního a apriorního, tak jak jsou typické pro myšlenkové ladění anglosaské, na rozdíl od kontinentálního. Touto otázkou se však zde nebudeme zabývat. Jde nám spíše o to, poukázat na specifický význam obou přístupů pro pořadání výborů z textů.

Ačkoli se domníváme, že vlastním smyslem přesného rozhraničování vědních oborů by měla být ekonomizace myšlenkového úsilí a cíle didaktické, tedy v podstatě činnost ve vztahu k vlastnímu výzkumu pomocná, někdy se stává, že intelektuální kapacity věnované vymezení určitého oboru převyšují kapacity věnované vlastnímu výzkumu. Typickým příkladem takové „hypertrofie vymežování“ je naše dosavadní vědecká produkce v oblasti sociologie práva, kde převážná část časopisecké i monografické literatury je věnována vymezení předmětu a metody tohoto odvětví a jeho vztahu k ostatním oborům. Na druhé straně typickým příkladem opačného extrémního přístupu, tj. practicistického a nesystematického traktování problematiky, je právě recenzovaná kniha. Tento nedostatek je zvláště podtržen tím, že výbor z textů je příkladem par excellence, v němž by vymežující přístup měl převládat a je nezastupitelný.

Tvůrčí přínos pořadatele jakéhokoli výboru z textů může být totiž posuzován především podle toho, jak systematicky a reprezentativně je materiál uspořádán. Tím, že editorka opominula v úvodní části výboru, nazvané *Sociologická jurisprudence prvního stadia*, vymežit hranice oboru, z něhož příspěvky vybírala, nutí čtenáře k tomu, aby si odpověď na otázku, co považuje za hranice tohoto oboru, odvodil z příspěvků samých. Výběr však zahrnuje autory nejen z oblasti, která je tradičně považována za sociologii práva (Pound,² Weber,³ Timasheff⁴), ale také z oblasti právního realismu, který bývá zpravidla považován za oddělený proud v právním myšlení (Holmes,⁵ Llewellyn⁶). K těmto v podstatě právně teoretickým příspěvkům je přičtena jedna práce čistě sociologická (Angel)⁷.

Už tento výčet autorů ukazuje, že pole, které tvoří zázemí výběru, je velmi rozsáhlé. Je proto snadné namítat, že výběr postrádá některé nejzásadnější práce oboru a současně uvádí statí zcela okrajové. Kromě toho v úvodní části není dodržena ani osa časová, protože jsou zde zařazeny vedle sebe nejen „zakladatelé“ (Pound, Weber), ale i „předchůdci“ (Holmes). Tím se nabízí otázka, proč pouze tento jediný předchůdce, proč ne třeba Ihering nebo dokonce Montesquieu. Na druhé straně Ehrlich je jistě „základnějším“ zakladatelem než Timasheff. Ani jednotliví autoři nejsou reprezentováni svým nejtypičtějším přínosem, např. Weberovo vymezení pojmu práva zajistě nepatří mezi jeho nejvýznamnější úvahy o sociologii práva.

Také druhá skupina příspěvků, nazvaná *Ranný empirický výzkum*, zahrnuje práce dvojí, velmi rozdílné provenience. Většinu tvoří ukázky z výzkumů tzv. chicagské školy, pro které je typická jednak neskromná grandiozita, patrně daná sebevědomím průkopníků, vedoucí k nebezpečným generalizacím dílčích výsledků, a jednak úzce pragmatické zaměření směřující bezprostředně k reformám práva. Četné metodologické nedostatky jsou vzhledem k tehdejšímu stupni rozvoje sociologie dnes pochopitelné. K tomuto celkem výstižnému obrazu poučného, i když neúspěšného úsilí amerických právních sociologů z třicátých let je pak zcela neorganicky přičtena studie Malinowského,⁸ patřící do kulturní antropologie. Jakkoli je významná pro právní historii a právní filosofii, nelze ji zařadit do empirických výzkumů právně sociologických.

Nejucelenějším se jeví výběr článků v třetí části knihy *Sociologická jurisprudence druhého stadia*. Společným jmenovatelem všech statí je jejich programový charakter, všechny ukazují nejrůznější směry, kterými by se mohla rozvíjet moderní právní věda. Mimo chodem i tento výběr, podobně jako první část, nasvědčuje, jak nesmírně široce Simonová pojímá obor sociologie práva; také zde je z širokého tematického rozptýlu příspěvků vidět, že sociologii práva ztotožňuje s teorií práva. Názvy statí, jako *Podstata experimentální jurisprudence*,⁹ *Jurimetrika* — další krok vpřed,¹⁰ *Politická jurisprudence*,¹¹ *Antropologické studium práva*¹² apod. ohlašují vznik nových, „hybridních“ oborů, signalizujících tendenci k integraci věd.

Ve čtvrté a nejrozsáhlejší části výboru, nazvané *Současný empirický výzkum*, uvádí editorka ukázky konkrétních výzkumů z následujících oblastí: *právní profese; porotní systém; soudy; právo a policie; právo a psychiatrie; právo a desegregace; právníká etika; právo, veřejné mínění a hromadné sdělovací prostředky; právo a sociální změny*. Až na poslední článek,¹³ podávající přehled

² Roscoe Pound, *The Need of Sociological Jurisprudence*.

³ Max Weber, *The Sociological Concept of Law*.

⁴ Nicholas S. Timasheff, *What is "Sociology of Law"?*

⁵ Oliver W. Holmes, *The Path of the Law*.

⁶ Karl N. Llewellyn, *Some Realism about Realism*.

⁷ Robert C. Angel, *The Value of Sociology of Law*.

⁸ Bronislaw Malinowski, *Crime and Custom in Savage Society*.

⁹ Frederick K. Beutel, *The Essence of Experimental Jurisprudence*.

¹⁰ Lee Loewinger, *Jurimetrics: The Next Step Forward*.

¹¹ Martin Shapiro, *Political Jurisprudence*.

¹² Laura Nader, *The Anthropological Study of Law*.

¹³ Yehezkel Dror, *Law and Social Change*.

obecných teorií o vztahu práva a sociálních změn a patřící tudíž do dějin právních učení, a nikoli mezi empirické bádání, všechny ostatní ukázky se týkají pouze výzkumů amerických, což je další slabina a omezení výběru, ostatně převládající v celé knize.

*

Britská čítanka¹⁴ ze sociologie práva má asi poloviční rozsah čítanky americké (367 stran). Uspořádal ji norský sociolog a právní Vilhelm Aubert a vyšla v nové edici moderní sociologie známého nakladatelství Penguin jako paperback v masovém nákladu. Na první pohled je patrné, že jde o populárně vědeckou publikaci, na rozdíl od výboru amerického, který se tváří jako ryze vědecké, akademické dílo.

Použijeme-li ke zhodnocení tohoto druhého výboru kritéria, které jsme použili v předcházejícím případě, totiž nakolik se autorovi podařilo systematicky uspořádat reprezentativní ukázky z daného oboru, pak dospějeme k závěru, že Aubertův výbor značně převyšuje práci Simonové. Především v tom, že systém, na jehož základě je výbor uspořádán, je důsledně dodržován. Práce jsou rozděleny jednoduše do pěti tematických okruhů bez ohledu na dobu jejich vzniku. Kromě toho editor ve stručném úvodu alespoň nepřímo vymezuje pole reprezentovaného oboru tím, že poukazuje na rozdílné společenské funkce sociologie a právní vědy. Sociologii práva považuje za speciální odvětví sociologie, právní vědu pojímá značně užce, pouze jako právní dogmatiku. Tato koncepce, ve které převažuje hledisko sociologické nad právníckým, se také projevuje ve výběru příspěvků. Jakkoli je Aubertovo výchozí pojetí diskutabilní pro svou jednostrannost, musíme přiznat, že mu zůstává v celém výboru věren.

V první části, nazvané *Právo a sociální struktura*, jsou zahrnuty teorie obecného dosahu týkající se vztahu vývoje práva a společnosti jako celku. Je zde ukázáno, jak se Durkheim¹⁵ a Maine¹⁶ pokoušeli využít svá vývojová schémata forem práva jako základu pro filosofii dějin společnosti. Názory Karla Rennera¹⁷ a Otto Kahn-Freunda¹⁸ reprezentují zkoumání problematiky vlivu sociální revoluce na právo. Ve výňatcích z prací

Arnolda¹⁹ a Bredemeiera²⁰ je kladen důraz na integrační funkci práva.

Část druhá, *Legislativa, realizace práva a veřejnost*, je zaměřena na vztah práva a některých dílčích společenských jevů. Kromě vlastního příspěvku editorova²¹ jsou zde zastoupeny i dvě práce polských právních sociologů²², zkoumající vliv práva na společenské vztahy. Působení v opačném směru, vliv veřejného mínění na právo, je demonstrováno výňatkem z klasického díla Diceyova²³ a ze studií Otto Kahn-Freunda.²⁴ Studie Bantonova²⁵ o postavení policisty ve společnosti poukazuje na význam souladu práva s jinými normativními systémy. Zcela neorganicky je do této části zařazen článek o právu a společenských změnách,²⁶ který podává přehled jednotlivých teorií v nejobecnější rovině, a proto by patřil patrně do části první. (Mimořádně pouze tento článek se vyskytuje též v čítance Simonové. Pouze jediná shoda ve výběru mezi oběma editory je jistě zarážející.)

Třetí část, *Právo a řešení sporů*, zahrnuje ukázky aplikace různých metod při řešení této problematiky. Výňatek z díla Weberova²⁷ je ukázkou užití metody ideálních typů nebo modelů, podobně jako stař Eckhoffova.²⁸ Články Kawashimy²⁹ a Macaulaye³⁰ jsou budovány na výzkumech statistických, a konečně stař Gluckmanova³¹ představuje možnosti využití výsledků antropologických výzkumů pro úvahy právně sociologické.

Pod názvem *Soudní chování* ve čtvrté části výboru jsou zařazeny výhradně kvantitativní výzkumy uvádějící do korelace nejrůznější faktory ovlivňující rozhodování soudců a porot. Schubert³² ukazuje na vliv ideologického názoru na rozhodování soudců nejvyššího soudu, Kalven a Zeisel³³ na rozdíly mezi postoji profesionálních soudců a porotců a Hood³⁴ popisuje rozmanité vlivy na rozsudky magistrátních soudů. Závěrečná kapitola Stonova³⁵ obsahuje filosofické a politické úvahy o důsledcích pokusů s užitím kvantitativních metod při soudním rozhodování.

Poslední, pátá část výboru je věnována zkoumání *právní profese*. Otevírá ji srovnávací studie mezi právníky a lékaři od Rueschemeyera,³⁶ na kterou navazuje výňatek z rozsáhlé práce Abel-Smitha a Stevense³⁷ o anglických právnících a soudech. Třídími

¹⁴ Vilhelm Aubert, *Sociology of Law, Selected Readings*, Penguin Books, Harmondsworth 1969.

¹⁵ Emile Durkheim, *Types of Law in Relation to the Types of Social Solidarity*.

¹⁶ Henry Maine, *From Status to Contract*.

¹⁷ Karl Renner, *The Development of Capitalist Property and the Legal Institutions Complementary to the Property Norm*.

¹⁸ O. Kahn-Freund, *Introduction to Karl Renner's The Institutions of Private Law and their Social Functions*.

¹⁹ Thurman W. Arnold, *Law as Symbolism*.

²⁰ Harry C. Bredemeier, *Law as an Integrative Mechanism*.

²¹ V. Aubert, *Some Social Functions of Legislation*.

²² Jan Górecki, *Divorce in Poland — a Socio-legal Study*, Adam Podgórecki, *Attitudes to the Workers' Courts*.

²³ A. V. Dicey, *Law and Public Opinion in England*.

²⁴ O. Kahn-Freund, *Labour Law and Public Opinion*.

²⁵ Yehezkel Dror, *Law and Social Change*.

²⁶ Michael Banton, *Law Enforcement and Social Control*.

²⁷ Max Weber, *Rational and Irrational Administration of Justice*.

²⁸ Torstein Eckhoff, *The Mediator and the Judge*.

²⁹ Takeyoshi Kawashima, *Dispute Resolution in Japan*.

³⁰ Stewart Macaulay, *Non-contractual Relations in Business*.

³¹ Max Gluckman, *The Judicial Process Among the Barotse of Northern Rhodesia*.

³² Glendon Schubert, *Judicial Policy-making*.

³³ Harry Kalven Jr. and Hans Zeisel, *Disagreement between Jury and Judge*.

³⁴ Roger Hood, *Sentencing in Magistrates' Courts*.

³⁵ Julius Stone, *Computers, Behavioural Science and the Human Judge*.

³⁶ Dietrich Rueschemeyer, *Lawyers and Doctors: a Comparison*.

³⁷ B. Abel-Smith and R. Stevens, *Lawyers and the Courts*.

aspekty právnictví se zabývají v Německu: Dahrendorf,³⁸ v Itálii Moriando,³⁹ ve Spojených státech Carlin a Howard.⁴⁰ Článek Blumbergův⁴¹ je věnován sociologické analýze role obhájce v trestním řízení.

*

Ačkoli si obě práce pod stejným názvem předsevzaly tentýž cíl — uvést čtenáře do vědního odvětví zabývajícího se zkoumáním vztahů práva a společnosti — domníváme se, že pouze pokus Albertův je určitým vodítkem v nepřehledné změti literatury o této problematice. Kromě zmíněné systematickosti spočívá přednost jeho práce ve snaze o co nejširší zastoupení všech hlavních proudů právní sociologie. I když toto úsilí vede k nezbytné eklektičnosti, jeho výsledkem je povšechný přehled, zejména o nejnovější západní produkci v oboru. Naproti tomu výbor Simonové, odhlédneme-li od jeho jednostranného „americkocentrického“ zaměření, působí spíše dezorientačně a výsledný dojem by se dal shrnout do sloganu: „Co jsem sehnala o tom, co se domnívám, že je sociologií práva“.

Jak bylo řečeno, v žádném případě nejde o práce marxistické, nicméně obě si činí nárok na podání úplného obrazu o literatuře v daném oboru. Z tohoto hlediska je jejich závažným nedostatkem to, že neobsahují ani zmínku o Marxově zakladatelském podílu na sociologickém pojmání práva, který je ostatně i v západní literatuře všeobecně uznáván. Také ostatní marxistické práce tohoto oboru nejsou zastoupeny — u Simonové vůbec a u Auberta nedostatečně a nesprávně (např. Karl Renner je uváděn jako reprezentant marxismu).

Přesto nám obě recenzované knihy mohou posloužit nejen jako určitý přehled o západní literatuře v oblasti sociologie práva a nejen jako ukázky toho, jak se čítanka má a nemá sestavovat, ale i k inspiraci a zamyšlení nad tím, zda bychom se neměli pokoušet o vydávání vlastních čítek v různých oborech sociologie i v ostatních společenských vědách. Při známém nedostatku cizojazyčné, zejména časopisecké literatury u nás by jistě byly významným a vítaným přínosem ke zvýšení informovanosti pracovníků a studentů těchto oborů.

Vojtěch Cepl

Leslie Kish: *Survey Sampling*

J. Wiley & Sons, New York 1965, s. IX+643.

Výběrová šetření se používají všude tam, kde chceme získat informace o konečném základním souboru objektů na základě zkoumání nějaké jeho části. Sociologický výzkum je pouze jednou z aplikačních domén této statistické disciplíny a právě tato specifikace s sebou nese řadu speciálních problémů, s nimiž se musí výběrová praxe a teorie

na jedné straně a sociologické metody a techniky na straně druhé vypořádat. Právě toto místo vstupu statistiky do konkrétního sociálního výzkumu je jedním z nejpodstatnějších. Na kvalitě aplikace výběrové teorie totiž závisí kvalita získaných dat, a tím pochopitelně i kvalita závěrů, které z nich plynou.

Přístup k vybírání jednotek můžeme volit různé: známe výběry záměrné, ankety, výběry kvótní a výběry pravděpodobnostní. Kishova kniha se zabývá v podstatě pouze pravděpodobnostním výběrem. Neklade si za cíl vyvinout matematickou teorii, ale ukázat, jak ji aplikovat v praxi. Autor (který je profesorem sociologie na Michiganské univerzitě v Ann Arboru) uložil do knihy především své dlouholeté praktické zkušenosti z vlastní konkrétní aplikační práce v problematice výběrových šetření; toto pole je jeho specializací.

Survey Sampling je kniha, kterou je nesporně užitečné číst. Jsou v ní uloženy informace, jejichž empirické získání by i specialistovi trvalo celá léta. Čtenář se doví vše podstatné o výběrových uspořádáních, o jejich výhodách i nevýhodách, o konkrétních postupech, které je možno v jednotlivých případech použít. Kniha však přináší ještě další kladné momenty. Vede k porozumění analýze statistických dat a k pochopení důležitosti výběrových postupů (jejich podcenění má za následek vyhýbání se problému, které jsou spojeny s aplikací výběrových postupů, a jejich neadekvátní obcházení), ukazuje, že konkrétní sociální výzkum je velmi nákladnou a organizačně náročnou záležitostí a že se tudíž vyplatí jen tam, kde je zajištěna společenská užitečnost.

Z dnes již značného počtu knih o výběru je právě Kishova kniha zvláště užitečná pro sociologickou praxi. Je totiž psána sociologem a pro sociology — jejím cílem je výzkumná praxe, nikoli matematická teorie. Použité matematické postupy zůstávají na elementární úrovni a odvozování lze navíc chápat jako cvičení (velmi užitečné) v algebraických úpravách a čtení vzorců. Je užitečné proto, že výsledné vzorce jsou dosti složité a k jejich porozumění je nutná dostatečná praxe s algebraickými výrazy, sumacemi a dosazováním do vzorců. Kromě toho předpokládá autor základní znalosti ze statistiky: pojem odhadu bodového i intervalového, pojem výběrové chyby apod., které uvádí jen stručně.

Jazyk knihy je však dosti obtížný a výkladový styl autora není vždy snadno srozumitelný. Také s uspořádáním látky knihy by bylo možno polemizovat. Bohatství myšlenek a zkušeností však tyto nedostatky zcela převažují. Domnívám se, že knihu je vhodné studovat paralelně s některou jinou monografií o výběrových uspořádáních. Pro čtenáře s matematickým vzděláním lze jako průvodní četbu doporučit některou z knih: J. Hájek [2], W. G. Cochran [1], D. Raj [4]. Pro čtenáře

³⁸ Ralf Dahrendorf, *Law Faculties and the German Upper Class*.

³⁹ Ezio Moriando, *The Value-system and Professional Organization of Italian Judges*.

⁴⁰ J. E. Carlin and J. Howard, *Legal Representation and Class Justice*.

⁴¹ Abraham S. Blumberg: *The Practise of Law as Confidence Game*.

sociologa, demografa, ekonoma by bylo možné doporučit jako souběžné studium knihu Yate-sovu [6] (dostupnou u nás také v ruském překladu), knihu Hansena, Hurwitze, Mado-wa [3, I. díl], popřípadě útlou knížečku Stur-artovu [5].

Čtrnáct kapitol knihy je rozděleno do tří částí a pokrývá většinu postupů výběrových technik, které se používají v praxi. První část *Základy výběrových šetření* je meritorně uvedena kapitolou *Základní pojmy výběru*, ve které je obsažen úvod do problému a za-vedení základních statistik pro prostý ná-hodný výběr. Už zde je vidět cíl autorův, promítající se do celé knihy — postižení praktických potíží, s nimiž se setkáváme (pří-kladem toho je § 2.7: *Problémy opory*). V dal-ších kapitolách první části jsou rozebírány tyto otázky: stratifikovaný (oblastní) výběr (včetně problému vytváření strat), systema-tický výběr, skupinový výběr a dvoustup-ňový výběr, skupinky o různých velikostech, výběr s pravděpodobností úměrnou odhad-nuté velikosti a funkce nákladů na výběrový plán, optimální rozmístění a příbuzné pro-blémy.

Druhá část knihy *Speciální problémy a techniky* obsahuje mnoho cenných informací, které zpravidla nebyvají obsahem matematic-kostatistických učebnic či monografií o teo-rii výběru. Jde většinou o metody a techniky, které zajišťují splnění teoretických předpokla-dů pravděpodobnostních modelů, nebo alespoň přiblížení se k nim. Je tu shrnuto mnoho těch dobrých nápadů, které systematicky utříděny tvoří metodologii praktické práce. Mnoho postupů zde uváděných bylo uvedeno do praxe autorem knihy.

Devátá kapitola se zabývá plošným výbě-rem — výběrem z map, plánů, leteckých fotografií, adresářů a podobných materiálů. Některé z těchto technik jsou netypické pro naše poměry a hodí se spíše pro země La-tinské Ameriky a Afriky, kde např. letecké fotografie jsou jediné dostupné opory pro vý-běr. Četba této části knihy je však nejen zajímavá, ale může sloužit také jako podnět pro různé netypické situace, kterých je v so-ciologii vždy dostatek. Kapitola o více-stupňových výběrech (desátá) je zaměřena na konkrétní výběrový plán, který je fixován na delší období a je obměňován pouze na po-sledním stupni jednak podle požadované ve-likosti výběrového souboru, jednak podle spe-ciálních požadavků. Takové plány, které jsou realizovány stálou tazatelskou sítí a skupinou odborníků na výběrová šetření i na terénní sběr dat, jsou velice praktické, relativně i málo nákladné a hlavně kvalitní a opera-tivní. (Např. oddělení pro výběrová šetření — ředitel prof. L. Kish — spolu s oddělením pro terénní sběr dat v *Institutu pro sociální vý-zkum* je schopno zajistit jakékoli jednotlivé šetření na území USA za 3 až 10 týdnů.) Jede-náctá kapitola pojednává o problémech vad-ných opor. Problém opor je ožehavým člán-kem ve výběrových šetřeních — pro speciálně definované populace jednotlivých výzkumů je někdy opravdu obtížné nalézt cestu k vytvo-ření nebo získání opory. Dvanáctá kapitola

se zabývá speciálními technikami, jako jsou dvoufázový výběr, regresní odhady, překrytí výběrů, panely, opakování výběrových šetře-ní, řízený výběr a další.

Dvě kapitoly třetí části knihy (*Příbuzné pojmy*) pojednávají o zcela praktických pro-blémech sběru dat a metodách, které vedou k zeslabení či korekci nepříznivých vlivů. Pojednává se zde o pojmu vychýlení a o po-jmu nevýběrových chyb a jejich zdrojů, ne-pokrytí cílové populace, špatné návratnosti. Krátce je tu zmíněn i kvótní výběr. Poslední kapitola obsahuje některé poznámky o vý-běrech dat získaných pravděpodobnostním vý-běrem.

Tato část patří do oblasti sociologické me-todologie a dobře uzavírá recenzovanou knihu.

V dodatcích je kromě jiného uveden pře-hled základních vzorců a poznámky k vý-početním postupům.

Knihy pokrývá všechny hlavní typy vý-běrových uspořádání a velice podrobně je probírá. Z metod odhadu je rozebírána nej-podrobněji metoda poměrových odhadů v ne-jrůznějších situacích. Ostatní metody jsou dotčeny jen stručně. Je škoda, že i jiným odhadovým postupům není věnováno více pozornosti. Kniha však předkládá takové množství informací, že vypuštění této látky není možno za podstatný nedostatek pova-žovat.

Cenným doplňkem knihy jsou příklady, které jsou uvedeny za každou kapitolou. Ne-jenže umožňují čtenáři procvičit si probíra-nou látku na problémech s číselnými daty, ale současně přispívají k osvojení si postupů a systematizaci poznatků načerpaných z textu. Řešení příkladů také zvyšuje aplikační cit pro čtení dat a pro statistickou analýzu vů-bec. Počítání cvičení a řešení úloh má pro studium knihy základní význam a je jeho nedílnou součástí — to ovšem platí pro každ-ou statistickou a matematickou knihu.

Survey Sampling není lehkou četbou, a to jednak pro velké množství uložené a zhuštěné informace, jednak pro styl autora. Rozhodně však je užitečné knihu podrobně prostudovat. Svým praktickým zaměřením je to práce ve statistické literatuře jedinečná. Také zájem o ni je značný. Byla přeložena do španělštiny a připravuje se i její ruský překlad, který napomůže jejímu rozšíření u nás. Je to kniha, kterou se zájmem přečte jak sociolog, eko-nom, demograf, tak i matematický statistik, který chce konkrétně aplikovat výběrovou teorii ve společenských vědách. Může sloužit jako samostatná četba i jako učebnice pro dvousemestrální kurs na toto téma; pro pro-studování slouží i jako dobrá příručka.

Doba, kdy sociologie byla ztotožňována s libovolně zvoleným dotazníkem, je už na-štěstí za námi a k metodologickému vybavení sociologa se nutně musí připojit i dobré zna-losti z oblasti plánování a vyhodnocování vý-běrových šetření, z oblasti zcela základní pro konkrétní sociální výzkum. K tomu cíli byla recenzovaná kniha napsána a přes uvedené nedostatky ji k tomuto účelu mohu všem zájemcům doporučit.

- [1] Cochran W. G., *Sampling Techniques*, John Wiley & Sons, New York 1963.
- [2] Hájek J., *Teorie pravděpodobnostního výběru s aplikacemi na výběrová šetření*, NCSAV, Praha 1963.
- [3] Hansen M. H., Hurwitz W. N., Madow W. G., *Sample Survey Methods and Theory*, vol. I., II., John Wiley & Sons, New York 1953.
- [4] Raj D., *Sampling Theory*, Mc Graw-Hill, New York 1968.
- [5] Stuart A., *Basic Ideas of Scientific Sampling*, Ch. Griffin and Company, London 1964.
- [6] Yates F., *Sampling Methods for Censuses and Surveys*, Ch. Griffin and Company, London 1960.

Jan Reháček

Erwing Goffman: *Asylums*

Garden City N. Y., Double Day Co. 1961, 386 s.

Se stoupajícím počtem obyvatelstva se zvětšuje i počet té části populace, která pro různé tělesné či psychické poruchy či pro stáří není schopna běžného začlenění do života společnosti. Práce se stává stále složitější a mentálně náročnější, a tak ubývá i profesí, v nichž by se mohli postižení uplatnit. Z problému, který ještě poměrně nedávno byl pouze neštěstím rodiny, se stává problém společenský. Sociální problémy, které byly po léta ponechány iniciativě či také lhostejnosti veřejného mínění, jsou ve větší a větší míře přenechávány společnosti jako celku. A tak je docela logické, že právě v dnešní době se dostává do popředí sociální psychiatrie, jejíž sekce jsou bohatě zastoupeny skoro na každém sociologickém kongresu a že tato problematika přestává být výhradní doménou psychologů a psychiatrů a stává se oblastí, do níž stále více pronikají i sociologové.

Znáмым průkopníkem sociologického a sociálně psychologického přístupu k této problematice je americký sociolog, nyní profesor na universitě v Pensylvánii, Erwing Goffman se svou knihou *Asylums — Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*, která vyšla poprvé v roce 1966. Autor sám se zabýval dříve sociální antropologií, pak řadu let pracoval v USA a v Anglii v Národním institutu pro mentální zdraví. Poznatky i zkušenosti z obou těchto oblastí pozitivně poznávají jeho práce a ovlivňují i výběr tematiky jeho studií dřívějších (například *Presentation of Self in Everyday Life, Behaviour in Public Places, Interaction Ritual, Encounters* i knihu relativně nejmladší, *Stigma — Notes on the Management of Spoiled Identity*).

Ve všech těchto svých knihách spojuje Erwing Goffman přístup sociologický se sociálně psychologickým, méně však již využívá poznatků empirické sociologie a aplikované statistiky. Autor má vynikající schopnost k pozorování interakcí, manifestovaných i potlačovaných postojů a názorů lidí, a tak

jeho práce mají charakter velmi cenných, pečlivě zpracovaných monografií. Jsou to jakési mikrostudie, objevující aspekty, které zůstávají z hlediska globálně společenského zcela skryty, přestože jsou velmi závažné.

Erwing Goffman, dříve než napsal práci *Asylums*, pobýval přes rok v jedné psychiatrické léčebně, kde trávil čas v rozhovorech s pacienty, pozoroval etnografické detaily jejich sociálního života a navazoval neoficiální kontakty s ošetřujícím personálem. Z tohoto pozorování vznikla první, nejobsáhlejší a také nejceněnější esej uváděné knihy, *World of Inmates*, v níž zachycuje svět pacientů-chovanců a svět ošetřovatelů a personálu, střetávání jejich zájmů a protikladné vidění téhož sociálního prostoru. Autor reprodukuje a interpretuje zkušenosti chovanců i personálu a uspořádává tyto poznatky do systému, jímž doplňuje obecný pohled na ústav či léčebnu, které charakterizuje jako tzv. totální instituce. Goffman si na začátku klade zcela konkrétní otázku: Co se vlastně děje v psychiatrické léčebně, vězení, či sanatoriu či podobné instituci a zda jsou tyto ústavy skutečně zařízení výchovná, či zda jsou jen formou izolace postižených od ostatní společnosti. Proto sleduje především proces adaptace chovanců pod tlakem instituce, do níž byli vřazeni, jejich klamání, ztrátu soukromí, individuality a identity a zároveň jejich zoufalou obranu a opětně se vytvářející svébytný specifický život a novou, modifikovanou sociální prestiž, vytvářející se v rámci nové instituce a umožňující alespoň částečné získání seberespektu. Autor vymezuje pojem *totální instituce: je to taková instituce, která jedince zcela izoluje od ostatního světa, která ho totálně obkličuje, v níž všechny momenty života jedince jsou podmíněny a kontrolovány organizací, konají se na stejném místě pod stejnou autoritou a převážně se stejnou skupinou lidí a v níž všechny fáze denních aktivit jsou předem stanoveny a přesně určeny a jejich variace jsou zaměřeny k naplnění oficiálního cíle organizace*. Totální instituce strhávají bariéry, které v normálním životě leží mezi pracovním prostředím, domovem a sférami volného času. Kritéria vztahující se na totální instituce však platí nejen v psychiatrických léčebnách, na něž se autor v dalších třech statích hlavně zaměřuje, ale i v ústavech pro slepce, neslyšící či chudé, v protituberkulózních sanatoriích i v institucích založených na podkladě instrumentálního, jakými jsou například kasárna, vojenská učiliště, námořní loď, vězení či koncentrační a pracovní tábory nebo kláštery a semináře. Tyto totální instituce jsou jakýmsi hybridem mezi komunitou, již je domov (jsou ovšem naprosto nesrovnatelné s rodinou), a obecně chápanou formální organizací. Nejdůležitější interakce ve všech těchto institucích je charakterizována trvalou hostilitou mezi chovanci a institucí, reprezentovanou dohlížiteli či ošetřovateli. Chovanci jsou po vstupu do léčebny, vězení či semináře nuceni k asimilaci v novém prostředí, k asimilaci, která — je-li úspěšná — nakonec vede k jejich demoralizaci, ke ztrátě individuality,

k pocitu ponížení, viny, k neustálé sebekontrolě, jež u některých jedinců někdy končí až v jakémsi sebeumrtvování. Po delším pobytu se tento stav mění až v neschopnost znovu se zařadit do ostatní společnosti a ve strach před propuštěním na svobodu. Chovanci jsou vlastně zbaveni práv a odpovědnosti, které mají dospělí lidé ve společnosti (nemají peníze, možnost individuální úpravy zevnějšku, oblečení, dispozice s volným časem), jsou vystaveni fyzické integraci i s partnery pro ně naprosto nežádoucími, jsou neustále hlídáni, jejich intimita a vlastně i city jsou vystaveny neustálému pozorování druhých. Chovanci žijí ve stínu sankcí, jsou trestáni jako děti. Potlačení autonomie jejich jednání a odpor proti tomu vede někdy až k agresi proti vlastní osobě nebo k naprosté poslušnosti, k regresu, depersonalizaci a diskulturaci, což často stigmatizuje jedince i dlouho po jeho propuštění z totální instituce či ho vede k aktivitě, která mu „umožní“ vrátit se brzo zpět.

Druhá stať, *The Staff World*, popisuje obdobný proces, jenomže z hlediska ošetřovatele. Autor si v ní všimá obvyklého vystupování ošetřovatelů, jejich tónu hlasu, vystupovaného sebevědomí, které pramení z jejich funkčního postavení zástupců, ale i nástrojů instituce a které je obdobně poznává jako chovance. Ošetřovatelé musí být respektováni, jsou často objektem kladných i záporných emocí chovanců, musí sledovat zájem instituce i přes svůj případný odpor či sympatie vůči objektu své péče, tj. chovanci či vězni. Jsou v mocenském postavení a současně jsou sami totálně podřízeni instituci, v níž pracují. Vytváří se určitá, i když protikladná — zrcadlová — podobnost mezi chovanci a jejich ošetřovateli, při níž obě strany jsou stigmatizovány vlivem totální instituce. Obě strany charakterizuje poslušnost, sebekontrola a přes hlubokou propast, která je mezi nimi, zároveň i určité ztotožnění se s institucí samou, s její symbolikou a s jejími zákony. Nakonec se obě strany podílejí na zatajování a zkreslování reality.

Další stať je věnována „morální kariéře“ mentálního pacienta a autor v ní sleduje a popisuje tři základní fáze, jimiž prochází psychicky nemocný, a zachycuje jejich rozhodující momenty: stadiu před přijetím, období ztrávené přímo v léčebně či ústavu a období po propuštění, kdy dochází k opětovnému zařazování do společnosti. Vedle popisu upozorňuje Erwing Goffman, že pro formování postoje chovance je nejvýznamnější zpětný pohled na údobí života před přijetím. Chovanec se teprve po přijetí do ústavu učí mít o sobě defenzivní představu, zvyká si na rozbití dosavadních představ o sobě samém

i o obrazu, jímž se prezentoval druhým, a současně pocituje ztrátu zájmu svého dřívějšího okolí a dostává se mimo dosavadní vztahy. A podobně jako v jiných organizačních totálního charakteru dochází i v tomto případě k primárnímu a často i sekundárnímu včlenění a přizpůsobení se. V každé léčebně se během roku rozvíjí relativně samostatný vnitřní život chovanců, jejich aktivita a často i neoficiální, nekontrolované vztahy a některé činnosti (třeba mytí aut lékařům, sbírání míčků na tenis), v jejichž rámci se objevuje nová, nepředpokládaná struktura chovanců, částečně odpovídající sociálnímu rozčlenění před příchodem do ústavu. Objevují se noví „outsideri“ a noví „leaders“. I na tyto ústavy se vztahují obecné zákony života organizací. Autor popisuje původní, přenesené i protestní aktivity chovanců, vliv jejich nové determinace na způsob života a upozorňuje, že vedle ztráty identity se u všech chovanců, a to ve všech typech totálních institucí, objevuje i vysoká potřeba a současně i schopnost udržet si své soukromí a určitý osobní odstup. Autor se domnívá, že sociologové rádi podceňují vliv skupiny na formování jedince. „Při pozorování, co se děje a jaké jsou sociální role v omezeném prostoru sociálních interakcí v institucích, jsme až překvapeni vysokou schopností jedince udržet si určitý odstup mezi sebou a ostatními, uchovat význam nepatrného soukromého majetku a maličkostí, s nimiž se jedinec částečně identifikoval, a schopností adaptace, která je současně i částečnou ochranou k udržení vlastní struktury osobnosti chovance.“ Připomíná, že i v tomto případě je určitá revolta, neuposlechnutí řádu (pití kávy v jinou než předepsanou dobu), něco zcela základního pro mentální zdraví. Vedle nutnosti identifikace s institucí je nutná i opozice, aby se vůbec mohlo vytvořit Já.

Vymezením specifika psychiatrických léčeben a jejich srovnáním a jinými typy organizací se Goffman zabývá i ve zbývajících dvou státech. Zvláště v první z nich, *The Medical Model and Mental Hospitalization*, upozorňuje na nemožnost převzetí obecného modelu zdravotní péče pro psychiatrické léčebny a upozorňuje na jejich specifikum, které je třeba důsledně respektovat.

Celá práce svědčí o vynikající schopnosti autora vidět „předmět“ svého poznání ve všech detailech a aspektech. Ale právě tato jeho přednost — schopnost postihnout specifické — je i nedostatkem jeho studií, neboť zkoumané instituce jsou jakoby vypreparované z ostatních celospolečenských vztahů a závěry úmyslně nepřekračují jejich práh.

Vlasta Keslová

Československá sociologická společnost v letech 1970—1971*

V kritickém období let 1968—1969 se ukázalo, že sociologie nesplnila úkoly a požadavky, které se kladly a kladou na marxistickou společenskou vědu.

Exkurze do politiky, které podnikala velká část sociologů, byly nejen teoreticky málo fundované, ale v dané situaci i politicky škodlivé.

Na chybách a omylech v kritických letech našeho vývoje se podílela i Československá sociologická společnost, která je důležitou institucionální základnou oboru.

Obdobně jako na ostatních úsecích našeho života dochází i v Československé sociologické společnosti k principiální kritice všech závažných chyb a nedostatků, jež se v průběhu posledních let projevily, a k postupné konsolidaci situace.

V roce 1970 a v polovině roku 1971 bylo dosaženo základních změn v politické orientaci a kádrové struktuře československé sociologie. V Československé sociologické společnosti bylo v tomto období dosaženo základních změn, a to jak v politické orientaci, tak i ve složení orgánů a členské základny. Tento proces však nebylo možno plně završit. Tato skutečnost je zapříčiněna především faktory, které leží mimo rámec možností Československé sociologické společnosti. Předsednictvu a výboru Společnosti se nepodařilo vyřešit dva důležité úkoly:

1. Dosud se nepodařilo vybudovat jednotnou Československou sociologickou společnost. Fakticky i formálně existují v ČSSR dvě sociologické společnosti: jedna, která se sice nazývá Československá sociologická společnost, ale ve skutečnosti je pouze českou sociologickou společností, a druhá, kterou představuje Slovenská sociologická společnost, formálně i fakticky zcela samostatná vědecká společnost. Obě společnosti mají své vlastní orgány a jsou budovány na odlišných stanovách. Zatímco Československá (fakticky česká) sociologická společnost rozvíjí svou činnost na základě dosud platných stanov, které vycházejí z principů, na nichž je organizována Akademie věd (tj. Československá akademie věd a Slovenská akademie věd — bez existence České akademie), je Slovenská sociologická společnost budována na základě stanov, které vycházejí z předpokladů federálního uspořádání Československé sociologické společnosti.

V minulosti byla činnost obou společností koordinována koordinacním výborem. Dnes se výměna zkušeností a spolupráce uskutečňuje formou konzultací předsedů obou společností.

2. K završení procesu konsolidace v Československé sociologické společnosti je třeba svolat valné shromáždění a na něm projednat řadu ideologických, politických a organizačních otázek. Svolání valného shromáždění se jeví o to závažnější, že v roce 1970 skončilo funkční období dosavadního výboru, jehož složení bylo dosaženo do značné míry mimořádnými opatřeními. Předsednictvo a výbor společnosti si kladou za úkol urychleně přistoupit ke svolání valného shromáždění, jakmile budou vydány nové vzorové stanovy pro vědecké společnosti ČSAV.

Přestože výbor a předsednictvo Československé sociologické společnosti nebyli s to zajistit splnění těchto závažných úkolů, podařilo se jim uskutečnit řadu významných opatření a změn, které ve svém souhrnu dávají této instituci nový ideový a politický profil. Jde především o tyto úkoly:

Změny v kádrovém složení všech složek Československé sociologické společnosti

Po dubnovém jednání vědeckého kolegia pro filosofii a sociologii ČSAV, týkajícím se Sociologické společnosti, se sešel hlavní výbor Společnosti. Přijal usnesení, které ve svých důsledcích znamenalo významnou změnu ve složení předsednictva a hlavního výboru. Funkce v hlavním výboru byli zproštěni: doc. dr. J. Solař, CSc., prof. dr. J. L. Fischer, prof. dr. M. Kaláb, prof. dr. J. Klofáč, DrSc., doc. dr. V. Lamser, CSc., doc. dr. J. Macků, CSc., dr. Z. Strmiska, CSc., prof. dr. J. Tauber, doc. ing. B. Weiner, CSc. Z členů předsednictva zůstali ve funkci pouze dva členové ze složení z roku 1969.

Do výboru Společnosti bylo kooptováno jedenáct nových členů: prof. dr. Čech, CSc., prof. dr. Galla, DrSc., prof. dr. Hodek, dr. Huláková, CSc., dr. Charvát, CSc., prof. dr. Loukotka, dr. Matouš, CSc., doc. dr. Rohan, CSc., doc. dr. Rvchtařík, CSc., doc. dr. Soukup, CSc. Členy výboru bylo současně i 7 předsedů poboček (z titulu své funkce v pobočce), kteří zůstali ve svých funkcích až do 31. 12. 1970. Dále byla přijata i četná závažná opatření ideologické a politické povahy a byl schválen postup pro přeregistraci členstva.

Na zasedání výboru, které se konalo 26. 8.

* Jde o redakčně upravenou verzi *Zprávy o činnosti Československé sociologické společnosti*.

1970. byl kooptován za člena výboru doc. dr. Karel Kára, CSc., který byl ještě na tomto zasedání zvolen úřadujícím místopředsedou Společnosti.

Témito změnami bylo v základě přebudováno složení výboru a předsednictva. Před předsednictvem a výborem stál ještě naléhavý úkol provést adekvátní změny i v nižších složkách Sociologické společnosti, a to v pobočkách a sekcích. K řešení tohoto úkolu bylo přistoupeno na zasedání předsednictva dne 25. 11. 1970 a na zasedání hlavního výboru Československé sociologické společnosti, které se konalo 3. 12. 1970. Byl schválen návrh předsednictva o ukončení funkční činnosti všech funkcionářů poboček a sekcí k 31. 12. 1970, protože jejich funkční období uplynulo.

Při hodnocení výsledků přeregistrace bylo zjištěno, že některé pobočky nemají dostatečný počet členů a bylo proto rozhodnuto, že bude pro ně nalezena adekvátní organizační forma. Dále bylo rozhodnuto, že kritériem pro ustavení nových výborů poboček bude vedle dostatečného počtu členstva a odbornosti i *politické kritérium*. Nižší organizační složky budou vytvářeny jen tam, kde pro to budou adekvátní politické záruky a předpoklady.

Během roku 1971 byly ustaveny nové výbory ve všech dřívějších pobočkách. Bývalé pobočky v Ústí nad Labem a Liberci byly pro nedostatek členů přeměněny na odborné sociologické skupiny. Ve všech pobočkách a odborných sociologických skupinách proběhla diskuse o zprávě hlavního výboru o činnosti Sociologické společnosti v krizových letech a o koncepci její práce. Diskuse byla spojena s hodnocením činnosti příslušné pobočky v kritických letech.

Podobně byla řešena i situace v sekcích. Také zde uplynulo funkční období zvolených funkcionářů a jejich činnost byla ukončena k 31. 12. 1970. Vzhledem k tomu, že po přeregistraci členské základny bylo zjištěno, že některé sekce nemají dostatečný počet členů a dále i proto, že se ukázala potřeba přezkoumat účelnost některých sekcí, usnesl se hlavní výbor na svém prosincovém zasedání zrušit všechny sekce a ustavit nové. Při ustavování nových sekcí vycházelo předsednictvo z potřeb rozvoje oboru a společenské praxe a podobně jako u poboček byla i zde při výběru funkcionářů respektována příslušná politická kritéria. Nové sekce byly ustaveny v první polovině roku 1971. Do jejich vedení byli postaveni členové, kteří vyhovují jak z hlediska své odborné, tak i politické kvalifikace. Ve všech sekcích byla projednána zpráva hlavního výboru o činnosti Společnosti v krizových letech a koncepcie práce Společnosti.

Vcelku je možno říci, že v období od května do konce roku 1970 se podařilo výrazně přebudovat kádrové složení organizačních složek Československé sociologické společnosti a že po realizaci usnesení prosincového zasedání je tento úkol v podstatě vyřešen a Československá sociologická společnost je s to plnit úkoly, jež od ní vyžaduje současná společenská praxe.

Prováděnou výstavbu poboček a sekcí je třeba chápat i jako nerozlučnou součást přípravy pro svolání valného shromáždění. (Je pravidlem, že volba funkcionářů poboček předchází svolání valného shromáždění a volbě výboru Společnosti).

Současný stav složení organizačních složek Československé sociologické společnosti vypadá takto:

Předsednictvo:

doc. dr. Karel Kára, CSc.	—	úřadující místopředseda
prof. dr. František Kahuda, CSc.	—	místopředseda
prof. dr. Jaroslav Kohout, CSc.	—	místopředseda
dr. Jiří Musil, CSc.	—	vědecký tajemník
dr. Věra Rollová, CSc.	—	hospodář
prof. dr. Vladimír Čech, CSc.	—	člen předsednictva
doc. dr. Karel Rychtařík, CSc.	—	člen předsednictva
prof. dr. Jiří Loukotka	—	člen předsednictva (z titulu předsedy pobočky Brno)
doc. dr. Karel Vitek, CSc.	—	člen předsednictva (z titulu předsedy pobočky Olomouce)
dr. Josef Špaňhel, CSc.	—	člen předsednictva (z titulu předsedy pobočky Ostrava)
dr. Josef Patera, CSc.	—	člen předsednictva (z titulu předsedy pobočky Hradec Králové - Pardubice)

Členové výboru:

prof. dr. Vladimír Čech, CSc., doc. dr. Jindřich Filipec, CSc., prof. dr. Karel Galla DrSc., prof. dr. František Hodek, dr. Marie Huláková, CSc., dr. František Charvát, CSc., prof. dr. František Kahuda, CSc., prof. dr. Jaroslav Kohout, CSc., doc. dr. Karel Kára, CSc., prof. dr. Jiří Loukotka, doc. dr. Martin Marušiak, CSc., dr. Milan Matouš, CSc., dr. Jiří Musil, CSc., doc. dr. René Rohan, CSc.,

dr. Věra Rollová, CSc., doc. dr. Karel Rychtařík, CSc., dr. Jan Řehák, doc. dr. Miroslav Soukup, CSc., doc. dr. Eduard Urbánek, CSc. Členové výboru z titulu funkce předsedy odborné sociologické skupiny: doc. dr. František Kozel, CSc. (Liberec), ing. Miroslav Štráchal, CSc. (Ústí nad Labem), doc. dr. ing. Václav Hach, CSc., doc. dr. Josef Voráček.

1. Marxistická sociologická teorie
2. Sociologické metody, techniky a sociometrické zkoumání
3. Sociologie práce, průmyslu a podniku
4. Sociologie města
5. Sociologie venkova
6. Sociologie rodiny a mládeže
7. Sociologie kultury a volného času
8. Sociologie vojenství
9. Sociologie veřejného mínění
10. Sekce sociální patologie
11. Integrovaná antropologie
12. Sociologie národnostní otázky

- doc. dr. Jiří Houška, CSc.
- ing. František Zich, CSc.
- doc. dr. Jaroslav Kolář, CSc.
- dr. Jiří Musil, CSc.
- doc. dr. ing. Václav Hach, CSc.
- prof. dr. František Kahuda, CSc.
- dr. Jiří Linhart
- dr. Josef Patera, CSc.
- ing. Lubomír Vacek
- dr. Otakar Osmančík, CSc.
- dr. Alexander Fazik, CSc.
- doc. dr. Karel Pomaizl, CSc.

Změny v členské základně Společnosti

V Sociologické společnosti došlo v minulých letech ke značnému a neadekvátnímu rozšíření členské základny, což není možno hodnotit kladně ani z hlediska vědy a oboru. Je třeba konstatovat, že vysoký počet členstva a jeho složení nezařizovaly odpovídající kvalitu práce ve Společnosti. Tato skutečnost byla již v minulých letech několikrát ve výboru a předsednictvu projednávána a již tehdy se hledaly cesty, jak věc řešit (např. zpřísnit měřítka pro přijímání nových členů).

Předsednictvo a hlavní výbor Československé sociologické společnosti se dále zabývaly otázkou nadměrné a neadekvátní členské základny. Přeregistraci členstva doporučil již koordinační výbor v lednu 1970. Konkrétní opatření k zajištění tohoto závažného úkolu byla přijata až na květnovém zasedání tohoto výboru. Byla vytvořena komise, vedená s. Kohoutem, jejímž úkolem bylo připravit pro předsednictvo a hlavní výbor návrh přeregistrace jednotlivých členů. Tento úkol se podařilo komisi splnit a na schůzi předsednictva 25. 11. 1970 byly návrhy komise projednány, po příslušných úpravách schváleny a předloženy ke konečnému schválení hlavnímu výboru. Výbor společnosti návrh předsednictva na svém prosincovém zasedání jednomyslně schválil.

Cílem přeregistrace je přiblížit se ke stavu, kdy Československá sociologická společnost bude tvořena odborně pracujícími sociology, kteří mají o tento vědecký obor vážný zájem. Přeregistrace je jednou z etap zvyšování nároků na přijímání členů a má zajistit, aby činnost Československé sociologické společnosti odpovídala potřebám naší společenské praxe a cílům naší společnosti. Po provedené přeregistraci vypadá stav členů Společnosti k 31. 12. 1970 takto:

celkem	526 členů
z toho řádných	266 členů
mimořádných	104 členů
studentů	68 členů
dosud nezařazených	88 členů

Koncepce práce Československé sociologické společnosti

Vývoj Československé sociologické společnosti od května r. 1970, kdy rekonstruovaný

výbor se přihlásil ke konsolidačnímu úsilí nového vedení strany a státu a rozhodl se učinit konkrétní opatření k zhodnocení společenské a politické funkce Československé sociologické společnosti od jejího vzniku, zejména pak v letech 1968/1969, umožňuje a přímo vyžaduje, aby byla vypracována a postupně zpřesňována koncepce práce této Společnosti. Veškerá činnost Společnosti směřující k pozitivní práci na podporu rozvoje sociologie jako integrální součásti socialistické vědy a významného pomocníka při zdokonalování řídicích funkcí v ekonomické sféře musí mít jednotné cílové zaměření a jednotný rámec, tj. musí být vedena jednotnou ideou.

Předsednictvo Československé sociologické společnosti projednalo na svém červnovém zasedání koncepci práce Společnosti, která bude ještě posouzena a schválena hlavním výborem.

Obsah práce

Československá sociologická společnost sdružuje na základě společné ideové odborné platformy výzkumně a publicisticky činné československé sociology k podpoře politických cílů vytyčených KSČ a realizovaných všemi kooperujícími orgány a institucemi socialistického státu.

K sjednocení sil československých profesionálních sociologů může společnost nejúčinněji přispívat tím, že je bude rozmanitými vhodnými konkrétními formami vést k aktivnímu podílu na vytváření a rozvoji sociologie jako důsledně marxisticko-leninské, a tedy vědecky pravdivé disciplíny, společensky jednoznačně angažované k uskutečňování revolučních přeměn v souladu s objektivními — v marxisticko-leninské teorii formulovanými — zákonitostmi společenského vývoje.

Nemá-li tento záměr zůstat jen deklarací, je nutno zapojit čl. sociology v *prvé řadě do meritorní obsahové analýzy dosavadní sociologické produkce* v našich zemích, a to v souladu s odbornou orientací jednotlivých členů společnosti, jejímž výsledkem musí být diferenciací pozitivních a negativních stránek dosavadního vývoje československé sociologie a vytvoření předpokladů pro ideologicky a metodologicky vědecky fundovaný rozvoj sociologie a jejích speciálních odvětví.

Již zbežný pohled na dosavadní sociologickou produkci — a zejména vážné negativní společensko-politické konsekvence některých sociologických prací, výzkumů a publikací, at jde o stratifikační modely československé socialistické společnosti, o nedostatečně kriticky traktované teorie elit či o ideje jednotné světové sociologické vědy — ukazuje, že bez kritického rozboru dosavadního vývoje československé sociologie a jejích částí a úseků nelze očekávat pronikavé zlepšení a opětné získání důvěry ve vědecké možnosti a progresivní orientaci tohoto oboru.

Účast na tomto úkolu je přední povinností všech angažovaných sociologů a Československá sociologická společnost je prakticky jedinou organizační základnou, na níž může být tato nejširší účast zabezpečena. Právě na tomto poli může Společnost splnit roli, kterou žádná jiná instituce převzít nemůže a která je přitom společensky zcela nezbytná. Nejširší účast angažované sociologické fronty na meritorním hodnocení dosavadního vývoje československé sociologie je totiž nezbytná jak z toho důvodu, že vývoj sociologie byl příliš prudký, extenzivní a přímo živelný, tak i z toho důvodu, že negativní tendence se v sociologické produkci neprojevovaly jen zjevným porušováním principů třídnosti sociologické vědy, ale v některých případech také živelnou volbou tematiky výzkumů, neodbornou metodickou přípravou těchto výzkumů, nahrazováním empiricko-teoretické práce spekulací apod.

Tuto kritickou práci je nutno vykonávat s pozitivním cílem založit vědecky fundovanější sociologickou produkci (v publikacích, terénních výzkumech apod.) a postupně vytvářet i předpoklady k tomu, aby výsledkem této produkce byla i syntetická, široce společensky použitelná díla typu encyklopedií a slovníků. Právě tyto pozitivní cíle kritiky oboru mohou být silným integračním faktorem československé fronty.

S uvedeným úkolem souvisí to, že Československá sociologická společnost musí *zaměřit pozornost československé sociologické obce k výsledkům sociologického myšlení v SSSR a v dalších socialistických zemích*, jejichž přínos světové sociologii jednoznačně dokumentoval VII. světový sociologický kongres ve Varně v r. 1970. Poznávání výsledků i metodologických postupů sociologie socialistických zemí je nutnou součástí procesu kritického rozboru dosavadní československé sociologické produkce a předpokladem budoucího pozitivního vývoje sociologie.

Tato orientace *neznamená, že by bylo možno ignorovat výsledky sociologické práce na Západe.*

Bylo by to škodlivé jak z hlediska potřeb ideologického zápasu mezi socialistickým a kapitalistickým společenským systémem, tak z hlediska potřeb vědeckého rozvoje československé sociologie. Je však nezbytné, aby československá sociologická obec nadále náležitě docenovala ideologické funkce západní sociologické produkce, aby se s ideologickým obsahem této produkce ofenzivně a účinně vyrovnávala a aby důsledně diferencovala mezi

humánní, demokratickou, protiimperialistickou linií západní sociologie a mezi zdrcující většinou buržoazní sociologické produkce, která udržuje a upevňuje ekonomické, politické, společenské a ideologické vztahy kapitalistického systému.

Mezi závažné úkoly československé sociologické společnosti dále patří pomoc při *upevňování centrálního řízení rozvoje československé sociologie* prostředky, které jsou přiměřené zvláštnostem vědecké a odborné výzkumné činnosti, ale které současně odpovídají intenzitě společenské funkce sociologie. Tato pomoc bude poskytována jak zapojením vlastního organizačního mechanismu Společnosti do plnění tohoto úkolu, tak studiem obsahu, rozsahu a metod takového centrálního řízení v SSSR, v ostatních socialistických zemích i ve velkých institucích v kapitalistických společnostech a předáváním výsledků tohoto studia příslušným řídícím institucím. Problém centrálního řízení v sobě obsahuje i problém příslušné míry decentralizace, což je v podmínkách práce Československé sociologické společnosti otázkou vztahu výboru ústředních sekcí, odborů a skupin v krajích.

S tímto problémem zčásti souvisí *studium obsahu a metod práce sociologických společností v socialistických zemích a navazování úzkých pracovních kontaktů s těmito společnostmi*. Československá sociologická společnost musí energicky překonat stav podceňování a prezírání činnosti těchto společností i veškeré socialistické sociologické produkce, což bylo jedním z nejškodlivějších průvodních jevů minulého období. Budeme vycházet z faktu, že sociologie je ve všech socialistických zemích budována v zásadě na týchž ideových, světónázorových a obecně metodických principech a že spojení sil sociologických obcí všech zemí socialistického společenství je přirozeným a nutným jevem a z hlediska vědeckého rozvoje nejučinnějším akceleračním faktorem naší sociologické práce.

Náročné obsahové úkoly Československé sociologické společnosti vyžadují nejužší *spolupráci a spojení sil českých a slovenských sociologů*. Slovenská sociologie, opírající se o základatelské práce některých starších, důsledně marxisticky orientovaných sociologů, dosáhla významných výsledků v rozvoji obecné sociologické teorie, na poli výzkumné činnosti i na poli prospěšné překladatelské práce, výrazně orientované na sociologii socialistických zemí. Představuje tedy tak důležitý článek československé sociologie, že integraci sil českých a slovenských sociologů pokládá Československá sociologická společnost za jednu z nejdůležitějších podmínek budoucího kladného vývoje československé sociologie.

Specifické postavení Československé sociologické společnosti v sociologické frontě

Československá sociologická společnost není jedinou institucionální základnou sociologie v Československu. Vlastní profesionální vědecká, pedagogická, odborná výzkumná, event. konzultační a expertizní činnost je zajišťována sociologickými pracovišti ČSAV, SAV, vysokých škol, resortních a podnikových vý-

zkumných ústavů i některými útvary pracovních organizací, především průmyslových podniků. Tato pracoviště jsou — na rozdíl od sociologické společnosti — vybavena personálně, technicky a finančně pro profesní činnost v oboru sociologie. Na těchto pracovištích se koneckonců rozhoduje o kvalitě československé sociologické produkce.

Popularizační činnost týkající se sociologie samostatně nebo sociologie v souvislosti s dalšími antropologickými a sociálními vědami je prováděna nejen řadou zmíněných profesionálních sociologických pracovišť, ale také různými jinými společenskými organizacemi, jako jsou *Společnost pro vědu, politiku a kulturu* (bývalá *Socialistická akademie*), *Československý komitét pro vědecké řízení* se svými národními a oblastními orgány, *Československá vědecko-technická společnost* aj.

Na rozdíl od profesionálních sociologických pracovišť a uvedených společenských organizací je Sociologická společnost vědeckou společností, která — v úzké součinnosti s ostatními zmíněnými institucemi — pečuje především o uspokojování odborných zájmů svých členů jako vědeckých a odborně výzkumných pracovníků, o rozvoj marxistické sociologie jako vědního oboru a o uspokojování společenské potřeby sociologického poznání integrováním sil sociologické fronty k závažným společným úkolům a cílům.

Specifické poslání československé sociologické společnosti tedy ve srovnání s ostatními institucemi zabývajícími se sociologií tkví především v podněcování rozvoje marxistické sociologie jako vědního oboru iniciativním usměrňováním, kritikou, vyslovováním podnětů, formulováním aktuálních problémů, které přináší vývoj světové a naší sociologie, koordinováním práce sociologů apod. Z toho hlediska zvláště aktuálním posláním Československé sociologické společnosti je vědecké hodnocení a výměna názorů na podmínky dalšího rozvoje marxistické sociologie.

Významným specifickým rysem práce společnosti bude dále podporování a organizování vědecké výměny názorů a prosazování praktické spolupráce mezi sociology a představiteli jiných příbuzných oborů, především filosofie, vědeckého komunismu, sociální psychologie, různých oborů vědeckého řízení, a pokud jde o speciální sociologické disciplíny, také spolupráce s příslušnými specialisty — techniky, technology, architektky, projektanty různých oborů, agronomy atp. Rozvinutí interdisciplinární výzkumné činnosti je jedním z kardinálních předpokladů získávání kvalitních, v řídicí praxi použitelných poznatků.

Formy práce

Organizační základnou realizace uvedených záměrů se stala soustava orgánů Československé sociologické společnosti, tj. předsednictvo a výbor se sekretariátem, sekce, pobočky a skupiny v krajích. Činnost všech těchto orgánů musí být koordinována a vhodnými prostředky — normami, plánem i operativním řízením — musí být zabraňováno živelnému vývoji.

Střediskem odborné obsahové práce Socio-

logické společnosti musí být v první řadě sekce a dále odbočky a skupiny. Tyto orgány svoji činnost plánují na základě pokynů výboru, který plány rovněž zpětně koordinuje. Zásadním a rámcovým vodítkem pro činnost všech orgánů Společnosti je *směrnice pro koncepci práce Československé sociologické společnosti*.

Sekce spolupůsobí formou zpráv, informací, diskusí a besed při řešení náročných úkolů, jako je například formulování podnětů k rozvoji vědecké práce na příslušném úseku sociologie, kritické posuzování určitého problému, zpracování odborných a vědeckých materiálů a textů. Pro řešení dílčích úkolů ustavují menší pracovní skupiny, které pak výsledky své práce předkládají plénu sekce. Právě sekce budou nejčastěji spolupracovat s představiteli příbuzných oborů v zájmu kvalifikovaného řešení hraničních otázek. K tomu jsou zvláště vhodné odborné referáty a vědecké diskuse k proslaveným nebo jinak sdíleným tezím. Sekce by měla mít kontakt i s odbočkami a skupinami v krajích.

Formy práce odboček a skupin v krajích jsou obdobné jako formy práce sekcí, přičemž však v jejich práci vystupuje především hledisko krajských potřeb. Odbočky a sekce musí mít přehled o problematice sociologické práce ve svých krajích, musí být v kontaktu s decidujícími orgány a v krajském a místním měřítku spolupracovat se všemi institucemi a společenskými organizacemi, které věnují sociologii pozornost. Pobočky a skupiny se budou prostřednictvím předsednictva a výboru Společnosti opírat o spolupráci s odborníky z centrálních sociologických institucí, kteří jsou členy sekcí.

Významnou formou práce sekcí, odboček i skupin jsou vystoupení zahraničních sociologů, především odborníků ze socialistických zemí. Tato spolupráce nemá mít jednorázový charakter, ale má být součástí trvalejších vědeckých a osobních kontaktů československých sociologů s kolegy a partnery ze socialistických zemí.

Zamyšlení nad II. metodickou konferencí Institutu pro sociální analýzu

Pro každé vědecké pracoviště, které chce angažované přispívat k řešení problémů současnosti, je velmi důležitý čas od času zhodnotit dosavadní výsledky práce a zamyslet se, jak z nich vytěžit maximální přínos pro další cíle. II. metodická konference Institutu pro sociální analýzu v Hradci Králové, který je racionalizačním odborem Domu techniky v Pardubicích, byla uspořádána s tímto záměrem.

Toto pracoviště se již dva roky zabývá zkoumáním sociologických aspektů živé práce a za dobu svého trvání uskutečnilo 25 rozsáhlejších výzkumných úkolů zaměřených převážně na problémy fluktuace pracovních sil, motivačních účinků mzdy, nehmotných podmínek pracovního prostředí atd. Všechny uvedené výzkumy byly prováděny na komerční bázi. Vzrůstající zájem výrobních podniků a socialistických organizací o tyto služby

svědčí o společenské potřebnosti uplatnění vědeckých poznatků sociologie v řídicí praxi a ve výrobním procesu. II. metodická konference ISA, konaná v Chlumci nad Cidlinou, byla uspořádána v době, kdy výzkumy určitého typu (hlavně výzkumy fluktuace a podmínek stabilizace pracovních sil) tvoří již souvislou řadu a kdy je tedy třeba znovu se kriticky zamyslet nad dalším soustavným rozvíjením jejich metodiky. Kromě toho se ve větší míře provádějí i výzkumy tematicky nové (především výzkumy motivačních účinků mzdy, sociální péče o zaměstnance atd.), které vyžadují další podrobné dopracování metodických postupů a stanovení hlavních směrů započatého tvůrčího úsilí.

Faktorem ovlivňujícím klima konference byla i ta skutečnost, že se postupně vytvářejí předpoklady pro práci na dlouhodobějších a komplexních, návazných výzkumných úkolech. Jedná se především o výzkumy projektované v kooperaci s ČSVÚP Bratislava a o komplex výzkumů sociální péče o zaměstnance v energetice, jejichž zadavatelem jsou České energetické závody Praha. Podobné možnosti se vytvářejí i v oblasti výzkumů problematiky odměňování za práci v hutním průmyslu, jak to předznamenává rozsáhlý výzkum na Ostravsku, atd. Tato situace umožňuje Institutu pro sociální analýzu nejen účelnou specializaci a hlubší teoretický pohled na zkoumanou problematiku, ale současně je předpokladem i širšího systematického uplatnění výsledků výzkumné práce.

Pro československou průmyslovou sociologii jsou zatím typické výzkumy zaměřené na jednu výrobní jednotku. Pro podnik samý je pochopitelně takový výzkum přínosný, ovšem aplikace jeho výsledků je omezená. Komplexní výzkumy celých průmyslových odvětví nebo teritoriální výzkumy zahrnující většinu nebo všechny závody určité oblasti jsou dnes běžnou praxí v Sovětském svazu a také u nás se objevují první pokusy o uplatnění takových přístupů. Předznamenáním teritoriálních výzkumů v praxi ISA je právě dokončovaný výzkum stabilizace pracovních sil v závodech letňanské oblasti v Praze, prováděný pro potřeby Ústředního národního výboru hlavního města Prahy i pro potřeby jednotlivých zkoumaných závodů. Z iniciativy některých závodů v Prostějově byly uskutečněny obdobné výzkumy ve třech ze čtyř rozhodujících průmyslových závodů.

Při uskutečňování výzkumných úkolů musí ISA pochopitelně, jako každé komerční pracoviště, vycházet ze zájmu zadavatelů. Výsledky výzkumné činnosti z komplexních výzkumů a jejich další předpoklady (které vznikají, jako např. v Prostějově, i spontánně) však konkrétně dokazují, jaké nedozírné možnosti otevírají, a to jak pro poznání souvislostí mezi jednotlivými problémy, tak pro plánování a efektivní využití zkoumaných jevů při důsledném provádění komplexní racionalizace práce.

Důraz na tuto komplexnost ovlivňoval i celé jednání II. metodické konference. Její nejpodstatnější závěry se týkaly právě spojnice mezi teorií a praxí a aplikace empirického

sociologického výzkumu v konkrétních výrobních procesech. Tento akcent vyplynul z vlastních zkušeností pracoviště i z obecného požadavku užšího sepětí mezi teorií a praxí.

Už na I. metodické konferenci ISA bylo konstatováno, že je třeba věnovat zvýšenou pozornost využití výsledků sociologických výzkumů ISA v konkrétní praxi při maximální náročnosti na vědeckost celku. II. metodická konference se k tomuto závěru kriticky vrátila a při svém jednání zhodnotila účelnost používaných postupů. Závěrečné zprávy z výzkumů vyúsťují do systémů návrhů socio-technických opatření, při jejichž dalším rozpracování a realizaci na závodech ISA ve většině případů dále spolupracuje formou konzultací, expertíz, popřípadě i dalšími návaznými výzkumy. Jak zvýšit kvalitu socio-technických opatření, které jsou vlastně syntézou celé práce? Při pojetí sociotechnických opatření jako určitého prodloužení celého záběru zkoumání daných problémů se v praxi ISA objevily i některé nové metody. Nicméně možnosti v této oblasti nejsou zdaleka vyčerpány a je třeba znovu se k nim vracet, jak to také vyplynulo z referátů přednesených na konferenci i z obsírné diskuse k tomuto problému.

Vedle závěrů týkajících se metodiky konkrétních typů výzkumů vyplynuly z jednání konference i další, obecněji formulované požadavky: rozpracovat teze pro interdisciplinární vědní obor týkající se odměňování za práci, dopracovat teoretické podklady pro sociotechnickou činnost, neustále věnovat soustředěnou pozornost míře zužitkování výsledků výzkumů, zvýšit péči o zjišťování objektivních údajů, zvážit uplatňování některých zatím nepoužívaných technik sběru empirického materiálu, dořešit matematickostatistické měření diferenciace mezd, rozvíjet systémový přístup ke zkoumaným jevům, věnovat pozornost praxeologii atd.

Zvyšování odborné úrovně odevzdávané výzkumné práce má v ISA některé specifické momenty. Jsou dány především tím, že pracoviště působí od samého začátku své existence bez jakýchkoli dotací, že si samo obstarává zakázky a že proto nemůže zanedbávat ekonomické výsledky prováděných výzkumů. Vedle celkové koncepce pracoviště a odborných zájmů jednotlivých výzkumných pracovníků existuje tedy jako usměrňující moment i skutečná poptávka po určitých typech výzkumů. Tuto situaci lze konkrétně dokázat na následujícím případě: Hned v počátcích své existence se snažil ISA uplatnit ve výzkumech problematiky odměňování za práci. Celkové společenské klima však mělo tendenci preferovat výzkumy fluktuace pracovních sil. Dnes však je situace taková, že pozornost zadavatelů — převážně výrobních podniků — se obrací k mzdovým výzkumům, a to zvláště k výzkumům postihujícím šířeji souvislosti mezi odměňováním za práci a získáváním pracovních sil, zvyšováním výkonnosti, tendence k fluktuaci pracovníků určitých profesí atd. Přistoupit k takovým výzkumným akcím by pochopitelně nebylo možné okamžitě a teprve tehdy, až by se objevila první za-

kázka toho druhu. ISA však má z čeho vycházet, je pro tyto úkoly i metodicky připraven. Za tímto konstatováním je dlouhodobá práce na metodických úkolech, prováděných průběžně jednotlivci i odbornými sekcemi.

Metodická práce, a to jak na přípravě metodiky nové, tak na rozvoji metodiky dosud uplatňované, je vedle vlastní výzkumné práce na jednotlivých přímo zadaných úkolech nedílnou součástí náplně činnosti ISA. Ovšem i ta je podmíněna výsledky hospodaření, plněním zakázek. Přístup k ní je však jednoznačný — důraz, který klademe na uplatnění základních teoretických a metodologických postulátů marxismu-leninismu, je předpokladem odborného růstu jednotlivých výzkumných pracovníků, z nichž většinu tvoří mladí absolventi FF UK a FSVP UK. Je současně zárukou zvyšování odborné úrovně prováděných výzkumů, a tím i pro získání zájmu zadavatelů o další výzkumy. Tento pohyb není však uzavřen do zdánlivého kruhu, ale je záměrně řízen k vzestupné tendenci s vědomím nutnosti nepropadnout do extrému uzavřené kabinetní práce ani do extrému praktikismu. Základní podmínky pro uplatnění svého přístupu ISA má. Jeho příslušnost k Domu techniky ČVTS navíc poskytuje i cenné možnosti spojení působnosti humanitních a technických oborů, které je předpokladem skutečné komplexnosti socialistického pojetí racionalizace práce.

V souvislosti s celkovou péčí o růst odborné metodické úrovně výzkumné činnosti ISA i se závěry II. metodické konference, které se zúčastnili i stálí spolupracovníci ISA a někteří vědečtí pracovníci zabývající se zkoumáním daných problémů, chce ISA svou činností vtvářet podmínky k tomu, aby se jeho metodické konference staly tradicí.

Jitka Perknerová

Ke komplexnímu přístupu ke zkoumání sociálních jevů¹

Potřeby společenské praxe a rozvoje vědy objektivně vyžadují spojit úsilí mnoha humanitních a přírodních věd při zkoumání sociálních procesů a komplexně přistupovat k řešení problémů vzájemných vztahů člověka a společnosti. Soudobé aktuální sociální problémy a nové jevy v rozvoji společenského života, které vznikají v současné etapě komunistické výstavby, lze řešit efektivněji na základě komplexních přístupů a hraničních disciplín, jež se vytvářejí na styku různých oblastí poznání.

Vznik a rozvoj interdisciplinárních směrů ve vědách o člověku a o společnosti umožní vytvořit speciální vědecká centra soustřeďující vědce rozličných oborů a umožňující přistupovat ke zkoumání sociálních jevů z různých stran. Jedním z takových center je *Vědeckovýzkumný ústav komplexních sociálních výzkumů*, založený v r. 1965 při Lenin-gradské universitě.²

Hlavním úkolem ústavu je komplexní studium otázek člověka a společnosti v období komunistické výstavby, a to prostředky společenských a přírodních věd. Výzkumný program ústavu se zaměřuje na tři základní problémy: člověka a jeho pracovní činnost; plánování rozvoje pracovních kolektivů; sociální problémy vysokoškolského vzdělání a výchovy studentů.

Zkoumání problému *člověk a jeho pracovní činnost* zahrnuje zpracování obecné teorie individuálního vývoje člověka a vědeckých základů diferencovaného chápání různých způsobů praktické práce s lidmi. Tento problém se zkoumá hlavně ze dvou aspektů. První aspekt předpokládá antropologický a fyziologický výzkum vzájemného působení různých vlastností a charakteristik (konstitučně somatických, neurodynamických, pohybových aj.) člověka jako individua. Cílem bádání je zjištění individuálních typických zvláštností lidí a vypracování zásad komplexní diagnostiky osobnosti. Na základě srovnávací analýzy individuálně typických charakterových a sociálně psychologických zvláštností lidí se zkoumá otázka optimálního sdružování lidí v různých druzích skupinové činnosti.

Druhý aspekt tohoto problému předpokládá filosoficko-sociologický, ekonomický, právní a další společenskovědní výzkum vzájemných souvislostí sociálních charakteristik člověka jako osobnosti (jako subjektu práce, jako spotřebitele sociálních a ekonomických statků, jako subjektu ekonomických, sociálních, politických a ideologických vztahů atd.). Cílem výzkumu je zpracování sociální typologie lidí, což má podstatný význam pro studium životního stylu, potřeb, zájmů a požadavků lidí, jejich motivace a rovněž pro plánování sociálního rozvoje kolektivů, optimálních systémů ideologické výchovy a organizace způsobu života i volného času pracujících.

V komplexním zkoumání problému člověka a jeho pracovní činnosti se vyhranily tři směry. Prvním z nich je výzkum psychologické struktury a individuálně typických zvláštností člověka a studium individuálních a věkových změn struktury dospělého člověka. Výzkumný program tohoto směru zahrnuje studium obecné somatických (konstitučních), neurodynamických, psychomotorických, intelektuálních a charakterových zvláštností člověka, jež mají velký význam pro určení úrovně jeho celkového rozvoje, jeho pracovních schopností a jeho nadání.

Výzkum psychologické struktury a individuálně typických zvláštností člověka si klade za cíl vybudovat komplexní systém diferenciální psychodiagnostiky, jenž by umožnil vypracovat zásady optimálního sdružování lidí v různých druzích skupinové činnosti. V rámci zkoumání psychologické struktury a individuálních zvláštností člověka se vytváří nová vědní disciplína — akmeologie — věda o fá-

¹ Informace o Ústavu komplexních sociálních výzkumů v Leningradě. Jde o první ze série informací o sociologické práci v socialistických zemích.

² Později byl při Akademii věd SSSR založen *Ústav konkrétních sociálních výzkumů*.

zích a periodách optimálního vývoje člověka (o „rozkvětu“ jeho fyzických a duchovních schopností). Ani v sovětské, ani ve světové vědě dosud neexistuje objektivní vědecká periodizace fází psychofyzilogické evoluce dospělého člověka a nejsou určeny horní a dolní prahy jednotlivých období dospělosti. Zpracování tohoto problému má mimořádně velký význam pro všechny oblasti společenských věd.

Druhým přístupem k problému člověka a jeho pracovní činnosti je výzkum činnosti operátora v složitých automatizovaných řídicích systémech. Ústředním problémem je tu rozdělení funkcí mezi technickým zařízením a operátorem nebo skupinou operátorů a otázka matematického modelování lidské činnosti v řídicích systémech. Studium tohoto problému vedlo k rozpracování teorie, výzkumných metod a principů projektování velkých systémů, k rozvoji metod studia psychofyzilogických charakteristik člověka operátora a ke konkrétním technickým doporučením, pokud jde o zařízení, která jsou součástí velkých systémů a spojují člověka s technickými prostředky systému. Výzkumy činnosti operátora v složitých automatizovaných řídicích systémech dovolují vypracovat teoreticky zdůvodněnou optimální organizaci lidské činnosti v automatizovaných průmyslových odvětvích, v dopravě atd. a zabezpečují zpracování inženýrsko-psychologických principů teorie řízení. Při dalším zkoumání těchto otázek se předpokládá vytvoření nového oboru, který můžeme označit jako psychologické základy profesologie (projektování nových druhů lidské činnosti). Základním úkolem tohoto vědního oboru je zpracování profesiogramů povolání, dnes i v budoucnosti aktuálních. Tyto profesiogramy budou sloužit jako orientace pro volbu povolání.

Třetím směrem při studiu problému člověka a jeho pracovní činnosti je téma socializace individua jako společenské funkce (analýza institucí, které realizují socializaci). V rámci tohoto tématu má být proveden teoretický i empirický sociologický výzkum struktury i funkcí sociálních institucí, které začleňují jednotlivce do systému socialistických společenských vztahů. Tento proces bude zkoumán ze dvou aspektů.

Za prvé, máme v úmyslu zjistit vlastnosti, které charakterizují sociální pozice jako elementy společenské struktury; zkoumat, v jakém stupni zjištěné vlastnosti podmiňují strukturu a funkce institucí socializace; zkoumat, jak tyto instituce zajišťují shodu sociálních rolí jednotlivců s požadavky sociálních pozic.

Za druhé, chceme analyzovat roli věku jako sociálního faktoru, který působí na strukturu a funkce institucí socializace. Na systém těchto institucí je třeba pohlížet jako na systém uspořádaný podél časové (věkové) osy, neboť každá z institucí je ve své činnosti orientována na určité věkové zvláštnosti.

Rozpracování zamýšleného tématu umožní chápat socializaci jako moment reprodukce společnosti a včlenit jednotlivce do systému socialistických společenských vztahů. Výsled-

ky výzkumu mohou posloužit jako vědecký základ pro zdokonalování činností institucí socializace.

Výzkum problémů plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů představuje hlavní zaměření vědecké činnosti ústavu. Sociální plánování předpokládá komplexní studium pracovního kolektivu jako základního článku ekonomického, sociálního a duchovního života společnosti a studium vzájemného působení různých aspektů lidské činnosti.

Předmětem sociálního plánování je výrobní kolektiv, především kolektiv průmyslového podniku. Soudobé podniky jsou velkými sociálními jednotkami, které organizují nejen výrobu, nýbrž i sociálně politickou a kulturně výchovnou činnost. Stávají se stále více středisky sociálního a duchovního života pracujících. Podniky dnes disponují vlastními fondy určenými pro sociálně kulturní rozvoj a dalšími fondy podněcujícími aktivní tvůrčí činnost dělníků. Mají tedy dostatečné materiální možnosti pro regulování sociálního života pracovních kolektivů. Kromě toho hluboký sociální smysl ekonomické reformy prováděné v naší zemi spočívá právě v sladění zájmů společnosti, výrobních kolektivů i každého jednotlivého dělníka.

Ústav provádí významné teoretické a experimentální výzkumy v průmyslových podnicích za účelem vypracování metodologických principů sociálního plánování a metodiky sestavení plánu sociálního rozvoje podnikového kolektivu. Smyslem plánování sociálního rozvoje v průmyslovém podniku je vědecké regulování sociálních procesů v životě kolektivu, zaměřené k postupnému překonávání sociálně ekonomických rozdílů mezi duševními a manuálními pracovníky, plnější uspokojování jejich materiálních a duševních potřeb, zlepšení pracovních a životních podmínek a zlepšení sociálních vztahů v kolektivu.

Cílem sociálního plánování z tohoto hlediska je vytvořit podmínky, které by napomáhaly k překonání sociální různorodosti členů kolektivu. Právě k tomu směřuje mechanismus plánu sociálního rozvoje pracovního kolektivu. Má k tomu celou řadu prostředků: opatření sloužící k progresivním změnám ve struktuře pracovníků, zmírnění rozdílů v pracovních podmínkách těch či oněch kategorií, formování komunického vztahu k práci, zvýšení úrovně všeobecného vzdělání, zvýšení úlohy všech kategorií pracujících při řízení výroby a estetický rozvoj osobnosti.

Sociální plánování zahrnuje nejen oblasti pracovní činnosti, nýbrž i sféru společenského vědomí a veřejnou i politickou aktivitu členů kolektivu. Plánovitě regulování různých sociálních procesů, které nepřetržitě probíhají ve výrobních kolektivech, zajišťuje organické spojování ekonomického, sociálního, politického a ideologického rozvoje kolektivu, zaměřené na jejich efektivní vzájemné působení a na vytvoření jediného harmonického celku.

V obecné rovině se plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů zkoumá v ústavu v těchto směrech: metodika sociálního plá-

nování v průmyslovém podniku; formování sociální, kvalifikační a profesionální struktury pracovního kolektivu na základě technického pokroku; plánovitě utváření a uspokojování hmotných a duchovních potřeb členů kolektivu; bilanční metoda plánování přípravy kvalifikovaných dělníků v průmyslovém podniku; ekonomické základy překonávání nekvalifikované práce; sociální problémy řízení malých kolektivů; sociálně psychologické vztahy v kolektivu; účinnost právních norem při regulování sociálních procesů v podniku.

Současně s rozpracováním teoretických a metodologických otázek provádí ústav velké empirické výzkumy v průmyslových podnicích, na jejichž základě se zpracovávají vědecky založená doporučení k sestavení plánu sociálního rozvoje podnikového kolektivu.

Program výzkumu podniků zahrnuje tyto otázky:

1. zdokonalení kvalifikační a profesionální struktury dělnických kádru,
2. lepší využívání společenských spotřebních fondů,
3. zvýšení veřejné a politické aktivity kolektivu,
4. rozvoj tělesné výchovy a sportu,
5. zdokonalení vztahů mezi členy kolektivu,
6. opatření ke snížení nadměrné fluktuace,
7. zvýšení pracovní kázně.

Na základě svých teoretických a empirických výzkumů ústav připravil a vydal *Metodiku plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Tato metodika je prvním zevšeobecněním zkušeností získaných při uplatňování principů sociálního plánování v leningradských průmyslových podnicích.

Metodika plánování sociálního rozvoje podnikového kolektivu se skládá ze sedmi částí:

1. *Sociální plánování rozvoje podnikového kolektivu*
2. *Plánovitě změny sociální struktury podnikového kolektivu*
3. *Zdokonalování pracovních podmínek a ochrany práce*
4. *Zvýšení životní úrovně pracovníků v podniku*
5. *Komunistická výchova osobnosti a rozvoj veřejné činnosti pracujících podniku*
6. *Zdokonalování sociálně psychologických vztahů v podnikovém kolektivu*
7. *Systém ukazatelů perspektivního plánu rozvoje podnikového kolektivu*.

Ústav se dále zabývá výzkumem problémů sociálního plánování na vesnici. Byla dokončena první velká etapa zpracování metodiky plánování sociálního rozvoje vesnice. Na základě výzkumů provedených v zemědělských podnicích leningradské oblasti připravil ústav *Metodiku perspektivního ekonomického a sociálního plánování na vesnici*, která je jediná svého druhu v naší zemi. Perspektivní plánování sociálního rozvoje vesnice má své zvláštnosti. Metodika zpracování sociálních plánů, která se používá v průmyslových podnicích, se dá jen v malé míře aplikovat na specifické podmínky vesnice.

Metodika obsahuje vědecky zdůvodněnou analýzu specifičnosti sociálního plánování na vesnici a metodické pokyny pro vypracování plánu ekonomického a sociálního rozvoje sovcchozu (kolchozu) a zemědělského okresu.

Výsledky výzkumů a získané zkušenosti dovolily rozšířit hranice sociálního plánování. V poslední době přistoupil ústav k řešení otázek spojených s plánováním sociálního rozvoje administrativního obvodu v průmyslovém městě.

Při zkoumání *sociálních problémů vysokoškolského vzdělání a výchovy studentů* se zaměřujeme na vypracování základů vědecké prognostiky a perspektivního plánování výuky a výchovné práce na vysoké škole. Při zpracování tohoto problému se přikládá zvláštní význam studiu výchovných funkcí vysoké školy a otázkám průpravy vysoce kvalifikovaných specialistů, neboť vysokoškolské vzdělání je významným faktorem v životě socialistické společnosti.

V tomto výzkumném programu jsou analyzovány různé faktory, které působí na formování budoucích specialistů, a typologické zvláštnosti (individuálně typických, sociálně psychologických a sociálních charakteristik) osobnosti studenta. Smyslem analýzy je vypracovat optimální systém organizace učebního procesu a výchovné práce na vysoké škole. Dále se zkoumá součinnost různých forem výchovy studentů — ideově politické, pracovní, estetické aj. — za tím účelem, aby mohl být vypracován jednotný komplex výchovných prostředků a perspektivní plán výuky a výchovy na celé období studia.

Mimořádná pozornost se v poslední době věnuje otázkám komplexního perspektivního plánování rozvoje vysokých škol, zejména universit, které zaujímají zvláštní místo v systému vysokoškolského vzdělání pro mnohotvárnost studijních oborů a těsné sepětí učebního procesu s vědeckým bádáním. Zkoumání perspektivního plánování rozvoje vysokých škol zahrnuje tyto otázky: optimální organizace učebního procesu a účinnost průpravy specialistů; perspektivy rozvoje vědy na universitě, vzájemný vztah základního a aplikovaného výzkumu; výchova studentů a analýza jejich sociální struktury; organizace činnosti university a zdokonalování jejího systému řízení.

Na uvedené výzkumné činnosti se podílí osm vědeckých laboratoří, jež jsou součástí ústavu. Je to laboratoř sociálně ekonomických výzkumů, sociologických výzkumů, sociologických problémů práva, sociální psychologie, komplexního studia osobnosti (diferenciální psychologie a antropologie), inženýrské psychologie (systemotechniky), sociálních problémů řízení pracovních kolektivů a laboratoř sociologických problémů výchovy studentů.

Komplexní sociální výzkumy umožňují těsné spojení společenské vědy s potřebami komunistické výstavby a rychlé zavádění jejích výsledků do ekonomické, sociální a ideologické praxe. Sjedené úsilí představitelů řady věd dovoluje řešit velké teoretické pro-

blémy související s naléhavými potřebami společenského života.

Základní teoretické a empirické sociální výzkumy prováděné ústavem se v praxi realizují v těchto hlavních oblastech: vědecká organizace řízení; zpracování plánů sociálního rozvoje v průmyslových podnicích; zvýšení účinnosti komunistické výchovy pracujících.

Sociální výzkumy jsou základem vědeckého řízení rozvoje socialistické společnosti. Při praktickém využití by měly zvlášť důležitou úlohu sehrát plány sociálního rozvoje v průmyslových podnicích. Myšlenka sociálního plánování v průmyslovém podniku (která vznikla v ústavu) se značně rozšířila v leningradských podnicích i v podnicích jiných sovětských měst. Praxe sociálního plánování se

šíří v zemědělství a rovněž ve výrobních oborech a v administrativně teritoriálních jednotkách.

Pro zvýšení účinnosti komunistické výchovy a zavedení vědeckých metod do ideově politické práce provádí ústav empirické výzkumy perspektivního plánování ideové výchovy pracujících. V průmyslových podnicích jsou tyto výzkumy neoddelitelnou součástí sociálního plánování, které zahrnuje duchovní rozvoj a výchovu pracovníků.

Zkušenosti z práce ústavu ukazují, že vytvoření podobných výzkumných kolektivů nepochybně přispívá k rozvoji komplexních sociálních výzkumů a k upevnění vzájemných svazků mezi sociální teorií a praxí komunistické výstavby.

A. S. Paškov, A. V. Dmitrijev,
B. A. Širajev

(Přeložila Dagmar Vichnarová)

**Obsah č. 1/1972 časopisu
SOCIOLOGIA,
vydávaného SAV v Bratislavě**

STUDIE:

Místo a úloha společenských věd po XIV. sjezdu KSC

Diskusní problémy struktury marxistické sociologické teorie (*A. Sirácky, K. Rychtařík*)

Industrializační proces a změny v třídně sociální struktuře jako základ národnostní politiky KSC (*J. Hrabina, J. Zvara*)

Některé aspekty sociálního výzkumu starých lidí (*L. Macháček*)

Z ODKAZU KLASIKŮ:

Vznik a rozpracování sociologické metody v marxismu (*J. Pašiak*)

**BOJ PROTI REVIZIONISMU
A BURŽOAZII:**

Problémy boje proti buržoazní ideologii a antikomunismu (*M. B. Mitin*)

ZE SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA:

Výzkumný ústav kultury a veřejného mínění — poslání, organizace a výzkumné úlohy (*Z. Hyndoš*)

Zpráva o kurzu matematických a statistických metod v sociologickém výzkumu (*M. Katriak*)

RECENZE:

M. T. Jovčuk, Leninismus, filosofická tradice a současnost (*J. Červinka*)

Handbook of social gerontology (*E. Farkasová*)

Obščestvennaja aktivnost' molodeži (*M. Sloboda*)

J. Marko, Vpravovanie sa dieťaťa do školského prostredia (*J. Čečetka*)

S. Nowak: Metodologia badań społecznych
Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1970, 485 s.

Období nadšení a fascinování metodickou a technickou výbavou moderní sociologie, které se projevuje mimořádnou početností více či méně kvalifikovaných empirických výzkumů, bývá obvykle následováno obdobím, kdy si sociologové kladou obecnější otázky, týkající se povahy a výstavby vlastní vědy, její metodologické zralosti atd. Těmito problémy se již řadu let zabývá polský sociolog Stefan Nowak, z jehož pera vyšel mezi jiným znamenitý soubor obecně metodologických studií *Studia z metodologii nauk społecznych* (1965) a výbor z americké metodologické literatury *Metody badań socjologicznych* (1965). Nová rozsáhlá publikace S. Nowaka je prvním svazkem učebnice sociologické metodologie a je pozoruhodná již svou výchozí koncepcí, která se výrazně odlišuje od „standardních“ příruček západních, ale i polských a našich. První díl je totiž důsledně věnován problematice obecně metodologické a má tedy čtenáře vést nejen k tomu, aby uměl používat jednotlivých metod, ale aby také věděl, proč jich používá, aby se vyhnul chybám, jež vyplývají z toho, že se určité metody používá v situaci, v níž je metoda neaplikovatelná, aby si byl prostě vědom obecně metodologických předpokladů, jež spočívají alespoň implicitně v základech každé konkrétní techniky. Takový přístup totiž umožňuje nejen stanovit meze použitelnosti jednotlivých technik, ale také naopak — rozšířit sféru jejich aplikovatelnosti. Nowak svou koncepcí konečně (!) polemizuje s pojetím učebnic sociologické metodologie jako „kuchařských knížek“, kde lze najít mnohokrát vyzkoušené recepty, ale žádné hlubší poučení o „gastronomii“. Autor si současně uvědomuje, že vydělení obecně metodologické problematiky do samostatného svazku může vyvolat zejména ze strany metodologických rutinérů obvinění z „abstraktnosti“, a lituje proto, že se mu nepodařilo z kompozičních důvodů každou obecně metodologickou úvahu dovést až do konkrétně metodologických aplikací. I tak jde však o práci mimořádně závažnou, jejíž bezprostředně praktická užitečnost je mimo jakoukoli pochybnost.

Práce je rozdělena do osmi oddílů. V prvním, nazvaném *Sociální jevy a procesy*, se autor zabývá specifickými rysy společenských věd, v druhém kategoriální a pojmoslovnou výbavou soudobé sociologie, zejména pak vztahem pojmů a ukazatelů, ve třetím pak

základními typy sociologických tvrzení (stupeň obecnosti tvrzení, tvrzení probabilistická, tvrzení o kauzálních a funkcionálních vztazích, problém tautologických a eliptických tvrzení, výpovědi o sociální dynamice atd.). Po úvahách o způsobu formulování předmětu výzkumu a jeho operacionalizaci přechází k ústřední obecně metodologické problematice, totiž k otázkám empirického zdůvodnění a kontroly hypotéz (oddíl pátý), k sociologické explanaci (statická, neúplná, hypotetická explanace, explanace lidského chování na základě motivace, genetické a teleologické explanace a komplementární vysvětlení) a konečně k výstavbě sociologické teorie. Závěrečná část je věnována otázkám předvídání v sociologii (zde je zvlášť cenná kapitola o extrapolaci vývojových trendů) a praktickému užití sociologického vědění.

Nowakova poučená a v mnoha ohledech originální práce (což je nutno zvlášť podtrhnout, uvážíme-li počet čistě kompilačních příruček) si zaslouží soustavnou pozornost i ze strany našich sociologů.

Miloslav Petrusek

Lékařská sociologie v NDR

I když se v odborné literatuře stále častěji objevuje tvrzení, že pro lékaře je vzdělání ve společenských vědách stejně důležité jako vzdělání ve vědách přírodních, zdá se, že lékařské sociologii je zatím všude věnováno poměrně málo zájmu. O to více pozornosti si zaslouží 16. číslo časopisu *Zeitschrift für ärztliche Fortbildung* z loňského roku. Je celé věnováno příspěvkům, které připravili pracovníci z oblasti lékařské sociologie v NDR pro VII. světový sociologický kongres ve Varně v září 1970. Je zde uveřejněna celá řada původních prací, které se zabývají například studiem vedoucí úlohy lékaře a sestry v nemocničním prostředí, malými skupinami a kolektivy ve zdravotnictví, změnou sociálního chování lékaře v NDR, některými sociologickými problémy vysokoškolského studia, výzkumem motivace ke zdravému způsobu života apod. Nicméně za nejdůležitější lze pokládat stať prof. Wintra a jeho spolupracovníků, která hodnotí vývoj a úkoly lékařské sociologie v NDR.

Rychlý vývoj sociální hygieny, umožněný socialistickou přestavbou společnosti, pomáhá vytvářet pracovní a životní podmínky, které odpovídají sociálně hygienickým zásadám. Řeší se praktické sociálně medicínské problémy: studuje se vliv sociálních faktorů na zdraví a výkonnost mládeže, problémy kolem zaměstnané ženy a plánování rodiny, hle-

dají se příčiny rozdílné střední délky života mužů a žen. Zejména pak jsou řešeny otázky kojenecké úmrtnosti. V nových společenských podmínkách došlo k jejimu obrovskému poklesu, k dalšímu příznivému vývoji ovšem již nestačí jen změny sociálně ekonomických poměrů, bude třeba ovlivňovat i postoje a názory lidí.

Sociální hygiena klade tedy nové otázky, na které však už musí — podle Wintrova pojetí — odpovídat lékařská sociologie, jejíž význam „narůstá úměrně s tím, jak za podmínek socialistické společnosti nabývají významu subjektivní sociální podmínky...“, subjektivní faktor v dějinná lidstva“ a jeho vliv na zdraví a nemoc. Od r. 1966 se tedy v NDR lékařská sociologie stává učebním oborem na katedrách sociální hygieny a od r. 1968 se její výukou zabývá systematicky i postgraduální lékařské učiliště. Přitom se ovšem nepředpokládá, že lékaři sami budou řešit sociologické problémy, musí se však naučit je rozpoznat, zhodnotit, musí umět spolupracovat s institucemi, které mají na řešení problému vliv, a konečně musí být připraveni na svou budoucí úlohu vedoucího týmu zdravotnických pracovníků.

Dana Langmeierová

Shaffer L., Ritter J. B., Meyer W. L.: The Critical-Path Method

Mc Graw-Hill Book Comp., New York 1965, s. XII + 216.

Kniha představuje úvod do metody kritické cesty (CPM). Autoři přehlednou formou uvádějí všechny nutné základní pojmy, které se v CPM vyskytují, a vysvětlují všechny výpočetní postupy nutné k jejím výsledkům. Metody kritické cesty se používá pro plánování časově navazujících činností projektů, přičemž se předpokládá, že doby trvání jednotlivých činností jsou známy.

V první kapitole jsou uvedeny některé praktické výsledky dosažené metodou CPM. Je to vlastně propagační úvod, který má přesvědčit čtenáře o užitečnosti metody při plánování. Je tu též uvedeno dělení na CPM I (každá činnost může být provedena pouze jedním způsobem) a CPM II (pro některé činnosti existují alternativní možnosti). V druhé kapitole je uvedena podstata metody CPM I, základní pojmy z teorie grafů, které jsou v ní aplikovány, a pravidla pro sestavování sítě, která je modelem projektu. Třetí kapitola (CPM I — výpočty v síti) uvádí čtenáře do problému časových závislostí v síti. Je diskutován pojem délky trvání činnosti a pojmy z něj odvozené. Dále je definována doba trvání projektu, algoritmus jejího výpočtu, algoritmy výpočtu rezerv činností a pojem kritické cesty; nakonec je krátce zmíněn převod časových jednotek na kalendářní údaje. Čtvrtá kapitola (Rekonstrukce sítě během projektu) se zabývá problémem změn v modelu CPM I během provádění činností, a to na základě nejnovějších údajů a informací o plnění plánu. Pátá kapitola obsahuje poznámky o definici činností a možnostech jejich klasifikací v praxi aplikace metody. Prak-

tické poznámky o analýze sítě plánování zdrojů a příklad konkrétní aplikace jsou obsahem kapitol VI—VIII.

Kapitola devátá rozebírá metodu CPM II. Uvádí ji, vysvětluje a demonstruje na praktických problémech. Je tu formulována řada úloh užitečných při konkrétních plánovacích postupech. Desátá kapitola se stručně zabývá problematikou samočinných počítačů a dotýká se některých aspektů spojených s metodami CPM I a CPM II v souvislosti s nimi. Poslední, jedenáctá kapitola, obsahuje úvahy o současnosti a budoucnosti vývoje aplikací této užitečné metody.

Všechny kapitoly jsou proloženy drobnými příklady, jejichž studium a řešení spolu s daným výkladem pojmů v textu jsou zárukou, že čtenář bez velkého výdaje energie dobře porozumí metodě a je schopen po přečtení knihy metodu v praxi aplikovat. Proto je tato kniha především učebnicí základů CPM. Nevyžaduje vůbec žádné matematické znalosti; je to návod, jak CPM používat v praxi plánování časově navazujících činností. Proto je možno knihu doporučit všem zájemcům o metodu, a to bez ohledu na úroveň matematické zkušenosti.

Jan Řehák

Talcott Parsons (ed.): American Sociology. Perspectives, Problems, Methods

Basic Books, Inc., New York - London 1968, 346 s.

Český čtenář většinou zná sborník redigovaný R. Mertonem a L. Broomem *Sociology Today* (1959) — ať už z několikrát reeditovaného originálu, nebo ruského překladu (1965). Kniha, redigovaná tentokrát Parsonsem, svou zákl. dní formální skladbou na Mertonův a Broomův sborník navazuje, má však být vyjádřením „poněkud odlišného hlediska“ a je orientována spíše k neprofesionální veřejnosti. Hned v úvodu Parsons sice zdůrazňuje, že sborník má být reprezentativní v tom smyslu, že reflektuje různé se hlediska, protože „sociologie ještě nedosáhla takového stupně vývoje, aby od ní bylo možno očekávat úplnou objektivitu a nestrannost“ (str. IX), současně však formuluje teoretické premisy, z nichž při výběru a uspořádání materiálu vycházel. Ohniskem sociologie jako teoretické disciplíny je podle Parsonse problém integrace sociálních systémů, včetně analýzy překážek, nedostatků a neúspěchů integračního procesu: výchozí premisa je tedy „klasicky“ funkcionalistická. Sociální systém sám je pojat nikoli jako „konkrétní entita“, ale jako „soubor abstrakcí od konkrétního interakčního chování a vztahů“, přičemž jeho analýza musí začínat a soustřeďovat se na obrovskou varietu „znaků, faktorů a důsledků stavu integrovanosti systému na řadě úrovní“, od rodiny a malých skupin přes „zprostředkující úrovně“ typu lokální komunity a formální organizace k „totálnímu společenstem“. Stav integrace systému je funkcí stavu, procesů a struktur jiných subsystémů, jejichž primární funkce jsou jiné než integrativní, zejména pak politického a ekonomického systému a

systému, který Parsons nazývá „systémem udržování vzorů“. Z této úvahy je pak odvozeno hrubé členění sborníku.

První část, *Skladebné části sociálního systému*, je rozdělena na analýzy postojů (Inkeles, Davis, Hughes) a kolektivních typů (malé skupiny — T. M. Mills; formální organizace — P. Blau; lokální komunita — J. Reiss jr. a formy urbanizace — Ch. Tilly). Druhá část se vzdaluje „substantivní úrovni“ a je orientována metodologicky, protože „všechny úspěchy, jichž dosáhly empirické vědy, jsou výsledkem kombinování stále zlepšovaných empirických metod s teoreticky zaměřenými problémovými tvrzeními a konceptualizací více či méně generalizované teorie“. Autory metodologických úvah jsou Paul Lazarsfeld (měření) a Robert McGinnis (nové směry v oblasti výzkumných technik). Analýze funkcionálních subsystémů je věnována část třetí: o rodině a přibuzenství píše E. Vogal, o výchově M. Trow, o sociologii ekonomického života známější N. J. Smelser, o sociologii práva L. Mathew a otázkami stratifikačních systémů soudobých západních společností se zabývá B. Barber. Informace o sociologii kultury jsou rozděleny na část o sociologii vědy (N. W. Storer) a náboženství (R. N. Bellah). Deviantní chování a sociální kontrola jsou předmětem části páté, do níž přispěli A. K. Cohen (obecný úvod), Ch. Bidwell (mládež v moderních společnostech) a T. F. Pettigrew (rasové vztahy v americké společnosti). Poslední oddíl o totálních společnostech napsali R. Bendix, E. Shils a S. N. Eisenstadt (ideologie a sociální změny). Závěr knihy tvoří Parsonsův pokus o jakési teoretičtější zobecnění, jež však není ničím víc než populárnějším opakováním známých Parsonsových úvah, jejichž souvislost s konkrétními informacemi z předchozích oddílů je více méně volná. Není ovšem bez zajímavosti, že závěrečná Parsonsova teze, že totiž „sociologie začala zaměřovat a nahrazovat to, co se nazývalo ideologií, zejména pak její marxistickou odrůdu“ (str. 335), pozoruhodně reviduje vlastní Parsonsovu výchozí úvahu o tom, že objektivitu a nestrannost od sociologie stále ještě nelze očekávat. Ostatně Parsonsova charakteristika marxismu jako „sekulárně politického náboženství“, vycházející z obecného pojetí náboženství jako „funkcionální obecniny“ v každé společnosti, komentář také nevyžaduje.

Parsonsův sborník přináší řadu populárních informací, jež ovšem odborník zná z původních prací sociologů, kteří se na sborníku autorsky podíleli, koncepcí, základním zamě-

řením ani zpracováním — zůstaneme-li na úrovni vnitřních srovnání — však úrovně *Sociology Today* zdaleka nedosahuje.

Miloslav Petrusek

Hans G. Helms. *Fetisch Revolution*

Luchterhand Verlag Neuwied - Berlin 1969

Hans G. Helms se ve své knize zabývá ideologií tzv. nové levice v západní Evropě, se zvláštním zřetelem k působení tohoto hnutí v NSR. Autor se přihlašuje k marxismu a z tohoto hlediska podrobuje kritice jak vůdčí postavy hnutí nové levice (bratři Cohn-Benditové, Rudolf Dutschke, H. M. Enzensberger), tak některé představitele frankfurtské školy (hlavně Marcuseho a Adorna), jež nová levice považuje za své ideology.

Helms dokládá příbuznost ideologie nové levice s pracemi Maxe Stirnera a Bakunina. V souvislosti s myšlenkami Adorna a Marcuseho poukazuje na společensko-ekonomickou nepřiměřenost teorií nové levice skutečné situaci vyspělých buržoazních průmyslových společností. Nová levice charakterizuje současnou západní společnost jako „totální útlak“, přičemž zcela ignoruje možnost analýzy konkrétní třídní ekonomicko-spoolečenské struktury vyspělé buržoazní společnosti, možnost, která je podmínkou revoluční akce. Marcuse píše například o „světové revoluci“... jejíž materiální podmínky by mohly být nahrazeny »spontaneitou«. Taková charakteristika buržoazní společnosti a možné revoluční akce však naprosto neobstojí ve srovnání s přístupem klasiků marxismu k těmto problémům. Ideologové nové levice vidí revoluční převrat ve změně rozdělování zboží, orientují se výlučně na spotřební sféru, přičemž opomíjejí oblast výrobních prostředků a sil, takže spíše než Marxu připomínají francouzské socialisty Marxem a Engelsem kritizované. Hnutí nové levice se sice odvolává na klasiky marxismu, avšak v podstatě opomíjí důkladný vědecký rozbor situace současných zcela konkrétních buržoazních společností, jež byl klasikům vlastní a který z nich klasiky učinil. Nová levice se tím zařazuje do tradice romantické maloměšťácké vzpoury, která si není vědoma svých podmínek a musí proto vyznít naprázdno. Revoluce je pak fetišem.

Helmsova práce je první a zatím patrně jedinou důkladnou marxistickou analýzou studentské nové levice a společenských teorií frankfurtské školy, kterou provedl západní autor.

Miloslav Bednář

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1971. Číslo vyšlo v únoru 1972.

Distributed throughout the world with the exception of the German Federal Republic, West Berlin and the socialist countries by John Benjamins N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amsterdam, Holland. Annual subscription: Vol. 8, 1972 (6 issues) Dutch Glds. 38,—. Sole distributor for the GFR and West Berlin: Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8 Munich 34, GFR. Annual subscription: DM 36,—.

© ACADEMIA, Praha 1972.